

Valóság

A TARTALOMBÓL

Szmodis Jenő: Jogfilozófiák, jogintézmények és a természet

Balogh Tibor: (Természet)tudomány versus mitológia/filozófia

Jóna György: Klaszterek az újkapitalizmusban

Máthé Áron: Kommunista propaganda 1956-ról: a fasizmus vádja

Frenyó Zoltán: Prohászka Ottokár index-ügye száz év távlatából

Havasdi József: Duna menti zárvonalak az 1831. évi kolerajárvány idején Dél-Dunántúlon

Szilágyi István: „Szonettek Magyarország nemes hőseiről és jeles eseményeiről”

Szigetvári Krisztián: A Primo de Rivera-diktatúra (1923–1930) ideológiájának tükröződése a korszak tankönyveiben (1. rész)

A Valóság 2011. évi (LIV. évfolyam) számainak tartalomjegyzéke

2
0
1
2

1

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2012. január; LV. évfolyam 1. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

A projekt az Európai Unió
támogatásával, az Európai
Szociális Alap
társfinanszírozásával
valósul meg.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Szalai Zsuzsanna

Jogfilozófiák, jogintézmények és a természet

(Bevezetés) A jog és a természet kapcsolatának kutatása, így a jognak egyes természeti tényezőkre való visszavezetési kísérletei régóta jelen vannak a jog elméleti és olykor gyakorlati művelése során. Azonban a hagyományos természetjog számos esetben tett magáévá bizonyos ideologikus megközelítésből eredő elemeket. Ennek következtében az ún. természetjog szép elnevezése ellenére gyakorta került távol a természet tényeitől. Ezen a helyen a legalapvetőbb jogfilozófiai irányzatokat abból a szempontból vesszük számba, hogy főbb megállapításaik mennyiben egyeztethetők össze az ember és a társadalom természetére vonatkozó legújabb természettudományos ismeretekkel, továbbá áttekintjük néhány olyan alapvető jogintézmény természeti alapjait, amelyeknek – ideologikus megfontolásokból – legtöbbször csupán kulturális meghatározottságát szokás hangsúlyozni.

Jelen munkában az evolúciós mozzanatok és a jog főbb összefüggéseit – mivel azokat egy korábbi tanulmányunkban¹ részletesen számba vettük – ismertnek tekintjük, azonban annak érdekében, hogy a tárgyalás során ne kelljen nélkülözni a korábbi írásunkban vázolt alapvető ismereteket, ezen a helyen összefoglaljuk – ha pusztán címszavakban is – az emberi magatartás-komplex főbb elemeit.²

(A humán magatartási komplex főbb elemei) Előljáróban talán azt a legfontosabb hangsúlyoznunk, hogy az emberre jellemző magatartási formák számos elemének kezdeményét már bizonyos főemlősöknél is megfigyelhetjük. Ezek közül talán a legfontosabb a csoporton belüli agresszió csökkenése, valamint ezzel szoros összefüggésben a szociabilitás,³ a társas kapcsolatok iránti vonzódás. A saját csoport – idegen csoport megkülönböztetésének kezdeményei ugyancsak előtűnnek a főemlős „közösségekben”, ezzel összefüggésben pedig az idegen csoportok közötti agresszió növekedése is.⁴ A dominanciahierarchia számos főemlős faj esetében már nem kizárólag a fizikai erőnlét és az agresszió fordul meg, hanem a szövetségek létrehozására vonatkozó „egyéni képességen”.⁵ Ebben nagy szerepet játszanak a békítő-engesztelő gesztusok éppúgy, mint a domináns egyed azon készsége, hogy az alacsonyabb pozíciójúak versengésében aktív szerepet vállaljon, egyfelől az agresszív magatartások megfékezése, másfelől a saját pozíció erősítése céljából.⁶ Figyelemreméltó, hogy utóbbit (ti. a saját pozíció erősítését) a domináns azzal éri el, hogy általában a gyengébbet veszi védelmébe, ezáltal pedig saját potenciális riválisát korlátozza. Különösen érdekes a főemlősöknél megfigyelt bosszúálló magatartás.⁷ A főemlősök fejlett szociabilitása a gorilláknál egyúttal olyan magatartásformákat is képes kialakítani, amelyek arra utalnak, hogy a gorillák valamely tárgy és valamely egyed között speciális kapcsolatot „tételeznek fel”.⁸ E különleges jelenséget éppúgy a tulajdon képzet kezdeményének fogadhatjuk el, mint a területiális viselkedés fejlett formáit.⁹

A főemlősök között már kifejezetten az emberre jellemző tulajdonságnak ismerhető el a szövetségek szövetségeinek létrehozására való készség. Hasonló jelenséget csupán a palackorrú delfinek körében figyeltek meg.¹⁰ Az embernél a csoporton belüli agresszió tovább csökken,¹¹ és megjelenik az altruizmus.¹² A viszonylag stabil rangsor, a dominanciahierarchia az ember esetén különösen gyorsan és többnyire békésen alakul

ki. Az ún. csoportszelekció¹³ kiemelt jelentőségre tett szert fajunk életében. Különleges emberi vonásnak tekinthető az ún. csoporthűség,¹⁴ amely azt jelenti, hogy az ember nem pusztán csoportja tagjaihoz kötődik, hanem csoportjának elvont eszméjéhez, szimbólumaihoz is.¹⁵ Ez vélhetően összefügg az ún. konstrukciós készséggel, amely azt teszi lehetővé, hogy az ember a közvetlenül tapasztalt dolgoknak azokon túlmutató jelentőséget tulajdonítson. A konstrukciós készséggel függ össze az ún. szabálykövetés is, amelynek során egy elvont eszme a domináns egyed pozíciójába lép. A más fajokra is jellemző összehangolódáson túl az embernél megjelenik az imitáció készsége.¹⁶ Ez az ember indoktrinálhatóságával,¹⁷ befolyásolhatóságával valamint alacsony parancsmegtagadási készségével együtt különös stabilitást biztosít az emberi közösségeknek. Az embernél megjelent továbbá egyfajta sajátos egyezkedő viselkedés,¹⁸ valamint az arra való alapvető késztetés, hogy közös akcióit konszenzusra alapozottan végezze.¹⁹

Az embernek az előzőek során áttekintett etológiai tulajdonságai nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy társadalmak alakulhassanak ki, amelyeken belül a legkülönbözőbb szabályozó mechanizmusok érvényesülnek. A szokások, a rítusok, az illem és az erkölcs mellett a jog is, amely utóbbinak a jelentősége azonban távról sem egyforma valamennyi társadalomban és kultúrában. A szokás, a rítus, az illem és az erkölcs elhatárolása tekintetében ráadásul nem is szoktak olyan heves viták kibontakozni, mint *mindenek és a jog* megkülönböztetése körül. Hogy e szabályozók voltaképp *egy tőről*, az ember *humánológiai jellegzetességeiből* fakadnak, talán belátható. Ebből következően az e szabályozók között lévő *különbségek* nyilvánvalóan *kisebbségek*, mint a lényegüket illető *hasonlóságok*.²⁰ A formai különbségtételnek, nevezetesen pl. a jognak kifejezetten *állami* akaratként való leírása éppúgy problematikus, mint a *fenyegetettség*, a *szankció* oldaláról való megközelítés. Az állam ugyanis jogi rend, így nem lehet jog előtti jogalkotó hatalomról szólni. A szankciók felőli különbségtétel pedig azért problematikus, mert *bizonyos* szankciója valamennyi szabályrend megszegésének van, másfelől az ember *szabálykövető* készsége eleve ellentmond annak, hogy a szankciók kilátásba helyezése volna a lényegi motívuma egyes magatartásformák érvényesülésének. Ezen a ponton tehát elégedjünk meg azzal, hogy a társadalom különböző szabályrendszerei különféle neveket kaptak történetük folyamán – noha pl. a görögöknél a jogra nem volt külön kifejezés²¹ – és bizonyos specifikumokat is magukra öltöttek, ám *eredetük* és tág értelemben vett *funkciójuk* többé-kevésbé közös. Nevezetesen a különböző szabályrendeknek *agresszivitáscsökkentő* és *konfliktusminimalizáló* szerepük van.

(*Egyes jogelméleti irányzatok a természet tényeinek tükrében*) A következőkben – természetesen a teljesség igénye nélkül – néhány jogelméleti irányzatot veszünk szemügyre abból a szempontból, hogy azok lényegi állításai milyen viszonyban állnak az ember azon tulajdonságaival és sajátosságaival, amelyeket a humánológia az elmúlt évtizedekben megfigyelések és kísérletek útján feltárt. Erre vonatkozóan jogfilozófusokat megszegyenítő jogelméleti problémaérzékenységgel már az etológus Csányi Vilmos is bizonyos adalékokkal szolgált. A *társadalmi szerződés* elméletek azon hipotézisét bírálva, hogy az agresszív és brutális vademberek összefogásából, valamiféle szerződéséből indult volna ki a társadalom fejlődése és az állam kialakulása, megállapítja, hogy mindezenk ellentmond az evolúciós biológia által kellően tisztázott azon körülmény, hogy az ember előde már az emberré válást megelőzően is nagyobb létszámú, összetartó és együttműködő csoportokban, közösségekben élt.²² Kifejezetten Hobbes Leviatánjának²³ gondolatait kritizálva megállapítja, hogy a „társadalmi szerződés” nem azért jött létre,

mert fajunk „fene módon racionális”,²⁴ hanem éppen *ellenkezőleg*, azért mutatunk némi racionalitást, mert genetikai jellegzetességeink sajátos *szociabilitásra* készítetnek minket. Tehát nem a „társadalmi szerződés” volt az ok, az agresszivitás csökkenés pedig az okozta, hanem pontosan az ember agresszivitás csökkenése tett lehetővé mindenféle olyan egyezkedési viselkedést, amelyek vonatkozásában egyáltalán racionalitásról lehet beszélni.

Mindehhez azt tehetjük hozzá, hogy a társadalmi szerződés elméletek általában úgy vélik, hogy e szerződés alapvetően *mellérendelt felek* racionális, tehát *tudatos* aktusaként jön létre. Ezzel szemben az ember esetében igen hamar és szinte *önkéntelenül* kialakulnak a dominanciahierarchia alá-fölérendeltségi viszonyai, másfelől – mint láttuk – a *szabálykövetés* az ember *genetikai* tulajdonsága, nem pedig értelmi elhatározáson alapuló jellegzetessége. Mindehhez továbbá az a körülmény is figyelembe veendő, hogy az ember igen *könnyen* hajlandó követni az alapvetően *irracionális* szabályokat is.

Már Grotius is megkülönböztette a *természetjogot* és a *pozitív jogot*, miközben az előbbit bizonyos mértékig relativizálta is.²⁵ Szerinte ugyanis a természetjog bizonyos része a *társadalmi viszonyoktól* függ.²⁶ Természetjoga egyúttal *racionalista* volt, hiszen számára a természetjog az arra vonatkozó ítélet, hogy valamely cselekedet az „*értelmes természettel*” megegyezik-e. Nála az emberiség – kezdeti stádiumában – *független egyedekből* állt, majd megjelent a *tulajdon* és az azért folytatott *küzdelem*, amelyet azonban a *szerződés* útján kialakult *rend* és az *állam* létrejötte követett. Grotius tehát Hobbeszal ellentétben az értelmet, a szerződést a *civilizációt megelőző*, sőt azokat *teremtő* entitásnak gondolta el. Jelentős továbbá az ember *társulási ösztönéről* vallott nézete, amely voltaképpen megelőlegezte az ember *szociabilitásáról* szóló humánológiai megállapításokat.

Locke – ahogy Grotius is – vitatja Hobbes azon nézetét, hogy az emberiség természetes állapota a „*bellum omnium contra omnes*”, és hogy „*homo homini lupus est*”.²⁷ Az államot azonban Locke is egyfajta *szerződésből* látja következni. Szerinte az emberiség hajnalán viszonylagos *béke* és *egyenlőség* honolt, és az *egyenlők szerződése* teremtette meg az államot, amelynek legfőbb célja az *emberi szabadság* biztosítása. Locke tehát Rousseau későbbi gondolataihoz²⁸ hasonlóan az emberi lét államot megelőző, természetes állapotát valamilyen *idillikus* helyzetnek fogja fel, ám az állam létrejöttében – szemben Rousseauval – új lehetőséget lát.

Locke kortársa, Pufendorf finomítja Hobbes sötét tónusú gondolatait, és tovább is lép Locke-on. Pufendorfnál nemhogy öldöklő harc nincs az emberek között, nem csupán egyenlők őseink, de – amint Grotiusnál – egyenesen társulási ösztönnel is rendelkeznek.²⁹ Hobbes nyomán azonban kiemelt figyelmet fordít az ember önfenntartással összefüggő, önző vonásaira is. Ebből következően nála is felmerül a *természetjog* képzete, amelynek lényegét az ember *önző* és *társulásra* hajlamos sajátosságainak *egyensúlyában* látja.³⁰ Felfogása, amely a másik *ember érdekeinek* (utilitás) figyelembevételére int, sok szempontból a későbbi utilitaristák gondolatait előlegezi. Pufendorf a természetjogot – noha isteni eredetűnek tekinti –, annak felfedésében mégsem a kinyilatkoztatást, hanem az *észt* véli alapvető fontosságúnak. Pufendorf jelentősége a társadalmi szerződéselméletek vonatkozásában leginkább talán az – noha nála a társadalmi szerződés eszméje kortársaitól eltérően nem volt hangsúlyos elem –, hogy Grotius gondolatait továbbfejtvé nyomatékosan hívta fel a figyelmet arra, hogy az önzéstől sem mentes ember még természetes állapotában is *készséget* mutat közösségek szervezésére.

Igy aztán Rousseau a társadalmi szerződést olyanként fogja fel, ami *hallgatólagosan*

jött létre az emberek között.³¹ Ő már távolodni látszik a racionalizmus eszméitől, és a romantika nagy századának előlegezéseként különös jelentőséget tulajdonít az érzelmeknek és a szívnek.

Valamennyi társadalmi szerződés elmélet – és ez alól teljesen még Grotiusé sem kivétel – abból a feltételezésből indul ki, hogy az akár formális, akár pedig hallgatólagos szerződést *individuumok* hozzák létre, noha a humánétológia megállapításai szerint a társadalmak megszerveződése alapvetően *ösztönök* és *hajlamok* mentén történik. A hajlamok és az ösztönök azonban elsődlegesen a fajt jellemzik, és csupán másodlagosan az individuumot.

A *parancselméletek* a jogot többnyire olyan hatalom parancsaként értelmezik, amely szokásszerűen nem engedelmeskedik más hasonló személynek.³² Ezek az elméletek a jog fogalma és természete tekintetében a *hatalom* és az *engedelmeskedés* kategóriáinak ugyan nagy jelentőséget tulajdonítottak, azonban meglehetősen homályban tartották mind a *hatalom eredetét* és *természetét*, mind pedig az *engedelmeskedés okát*. A parancselméletek így óhatatlanul azt sugallták, hogy a jog merőben *hatalmi* jelenség, és hogy a parancsot leginkább a hatalom által kilátásba helyezett és fizikailag is megvalósítható *szankció* emeli joggá. E felfogásnak azonban igencsak ellentmond az ember *ösztönös utánzási* és *szabálykövetési készsége*, valamint az a körülmény, hogy az embernek még azokban a helyzetekben is igen *alacsony szintű a parancsmegtagadási készsége*, amelyekben pedig a parancsmegtagadás esetére semminemű hátrányos következmény nem fenyeget.³³ A hatalom természetének és eredetének tisztázásakor nem tekinthetünk tehát el az *engedelmeskedők tulajdonságaitól* és *késztetéseitől*. Az ösztönös szabálykövetési készség és az altruizmus és a szubmisszió igen kérdésessé teszi, hogy a lefektetett szabálynak való engedelmesség csupán akkor következik be, ha azt kifejezetten *hatalmi parancs* formájában adták ki.

A humánétológiai aspektus az ún. *elismerési elméleteket* is továbbfinomítja a *természetes rangsor* jelenségével, egyúttal megvilágítja az *elismerés* evolúciós, *nem tudatos* természetét.

A humánétológia számos megállapítása jelentős következményekkel jár a *jogpozitivizmusra* nézve is. A jogpozitivizmus a jog önreferencialitását vallja, noha az ember által alkotott jogokért csak maga az ember állhat jót. A jog ugyan hivatkozhat másik jogszabályra, ám – közvetlenül vagy közvetve – mindig emberekre vonatkozik. E vonatkozás nélkülözhetetlenné teszi, hogy az ember e vonatkozást, az adott jogszabály rendelkezéseit *megerősítse*. E megerősítés természetesen nem közvetlenül, jogszabályonként és címzettenként történik, hanem *társadalmi méretben* és a *jogrend egészére* vonatkozóan.³⁴ A jogpozitivizmus a jogot elvileg tetszőleges tartalmúnak véli, figyelmen kívül hagyva a *jogfunkció* lényegét. Ám a diszfunkcionális jog hosszútávon nem maradhatna érvényes jog. Természetesen egy jogrendszeren belül előfordulhatnak értelmetlen, embertelen rendelkezések, ám hogy egy jogrendszer állhatna *kizárólag ilyenekből*, már meglehetősen kétséges. A „rossz” szabályok nyilván nem lesznek érvénytelenek pusztán e minőségüknél fogva. Hitelüket a „jó” szabályok többsége biztosítja. Ezek viszik a vállukon a „rossz” szabályok érvényességének terhét. Kétséges tehát Radbruchnak a II. világháborút követő azon szép elgondolása, hogy a bizonyos abszolút vagy erkölcsi posztulátumoknak meg nem felelő normák jogosságát, érvényét kétségbe lehet vonni. Ellentmond ennek az emberi *szabálykövetés*, és az *indoktrinálhatóság* tulajdonsága. Másfelől azonban az ember *konstrukciós készsége*, bizonyos *racionális*, illetve *szociális* tulajdonságai azt is igen kérdésessé teszik, hogy egy egész jogrend-

szer állhat kizárólag „rossz” jogszabályokból. Mivel az emberi társadalmak alapvetően öröklött és a *fajban adott* tulajdonságok alapján szerveződnek, így erősen kérdéses, hogy a genetikusan kódolt társadalomszerveződési mintázatok ellenében egy jogrend létrejöhet, illetve tartósan fennmaradhat. Erre mutat nem csupán a kommunizmus, de a spanyol és portugál jobboldali tekintélyuralmi rendszerek bukása éppúgy, mint a vadkapitalizmus bizonyos mértékű megszelídülése.

Ha azonban a pozitív jog jogiságát, érvényét *nem* kizárólag egy *meghatározott eljárás* i rendben való megalkotottsága biztosítja, hanem létrejöttére és fennmaradására ilyen jelentős befolyást gyakorol az *emberi természet*, nem ábránd-e arról beszélni, hogy a jogért kizárólag a jog áll helyt. Hogy az egyes jogintézmények – mint láttuk – erős és alapvető humánetológiai gyökerekkel és előképekkel rendelkeznek, már önmagában ellentmond annak, hogy egy jogrend tartalma merőben tetszőleges lehet.

A humánetológiai megközelítés egyúttal pontosítja a *jogszociológiát* is. Ez az irányzat gyakorta a jog *hatalmi jellegét* vizsgálja, illetve a jogot mint hatalmi és *interperszonális* jelenséget kutatja, noha az *elfogadásról*, annak mélyen fekvő *szubjektív okairól* sokszor alig szól. Módszere többnyire *érdekkutató*, ám épp ezért kevésbé számol az *altruizmus* jelenségével. A jogszociológia leíró módszere tehát igen gyakran adós marad a jog működésének azon oksági kapcsolataival, amelyek az ember humánetológiai sajátosságait figyelembe véve pedig megadhatók volnának.

A jog *pszichologikus megközelítése* (skandináv és amerikai jogi realizmus) leginkább a jogászai gondolkodásra és a bírói szerepre összpontosít, de viszonylag keveset mond a jog *címzettjeinek*, a „jogalanyok”-nak a mozgatóiról és motivációiról. Nem veszi továbbá tekintetbe, hogy néhány alapvető jogintézmény nem pusztán a szabályozás tárgya és eredménye, hanem azok egyúttal természeti jelenségeken alapuló tények.³⁵

A *kulturális megközelítés*, az összehasonlító jogi kultúrák irányzata, noha egy viszonylag tágabb körű szellemi jelenség, nevezetesen a kultúra kontextusában szemléli a jogot és fedi fel viszonylagos *esetlegességét*, ám feltétlenül igényel egy olyan kiegészítő megközelítést is, amely az egyes jogrendszerek *nem esetleges*, hanem *szükségképpen közös* vonásait is képes feltárni. Ebben pedig a jog humánetológiai megközelítése igencsak nagy segítséget nyújthat. A jog ugyan kulturális jelenség, ám a *kultúra evolúciós jelenség*, mégpedig számos etológiai-humánetológiai mozzanattal. Így tehát aligha kerülhető meg a jog humánetológiai alapjainak vizsgálata.

Az emberi gondolkodás rendelkezik bizonyos *a priori* tartalmakkal.³⁶ Ezek az *a priori* tartalmak – de legalábbis ezek közül számos – meghatározza a jog jelenségét és a jogi gondolkodást is. Ebből következően ezek a jog vizsgálata szempontjából igencsak fontosak. Ezeket az *a priori tartalmakat* azonban kevésbé célszerű *találomra*, vagy *ideologikus* alapon megjelölni. Kiválasztásuk alapvetően az etológia, a humánetológia feladata, noha *következményeik* levonását az egyes szaktudományoknak kell elvégezniük.

A természetjog nagy érdeme, hogy a jog *természetes előzményeit* egyáltalán feltételezte, és azokat feltárni igyekszik ma is. Hátránya azonban, hogy gyakorta *ideologikus*, vagy épp *misztikus* tendenciáknak enged. Elveti, vagy éppen fel sem veti az evolúciós gondolatot, sokszor abból az axiomatikus premisszából kiindulva, hogy „az ember más”, mint a természet. Igen gyakran egy meghatározott történelmi, társadalmi, kulturális szituációban kialakult kategória- és eszmerendszer alapján tulajdonít *elidegeníthetetlen jogokat* az embernek, és ezeket a jogokat a *természetbe vetíti* ahelyett, hogy a *természet valós jelenségeiből* (pl. a humánetológiai tényekből) *vezetné le* e jogokat.³⁷

A jog humánetológiai megközelítése egy olyan – Prugberger Tamás kifejezésével

élve – *demisztifikált természetjognak* vetheti meg tehát az alapjait, amelynek a hazai irodalomban is léteznek hagyományai. *Somló Bódog* igen árnyalt, nem tisztán jogpozitivistá megfogalmazásaiban éppúgy tetten érhetjük e bűvópatakként meghúzódó hagyományt, mint *Peschka Vilmos* mérsékelt normatívizmusában. A jog humánetológiai megközelítése tehát a természetjog *valós megújulását* hozhatja el, amennyiben e jogelméleti irányzat képes megszabadulni ideologikus ballasztjaitól.³⁸

Lehetséges természetesen, hogy az etológiai szempont – hasonlóan az amerikai és a skandináv jogi realizmushoz³⁹ – *elmosni* látszik az éles határokat a *jog* és az *erkölcs* között, azonban igencsak valószínű, hogy ezek a határok *nem is olyan élesek*, mint azt nyugati jogszemléletünk számunkra sugallni igyekszik. A történelem folyamán a legtöbb – zömmel vallási alapú vagy eredetű – jogban nem is létezett ez az éles határ, és ezt látszanak igazolni a *lex mercatoria* megalkotására irányuló modern törekvések is.

Célszerű egyúttal szembenéznünk azon – igencsak valószínű – tényekkel, hogy

1. a jog funkciója a *társadalmi rend* fenntartása, nem pedig maga az igazságosság, bár,

2. ha a jog bizonyos szabályainak erkölcstelensége⁴⁰ által az *igazságossággal szembehelyezkedik*, maga a jogrend óhatatlanul *erodálódni* kezd,⁴¹ még akkor is, ha az erkölcstelen szabály és az egész jogrend pozitív értelemben létező, érvényes is marad,

3. annak ellenére, hogy a jog funkciója a társadalmi rend fenntartása, maga a társadalom és a társadalmi rend *jog nélkül*, a *jog előtt* is kialakult és létezett már.⁴²

E körülmények kellő óvatosságra kell, hogy intsenek a jog hatalmát és erejét illetően. Amiként az ösztöneit és belső készítéseit elnyomó, túlzottan céltudatos és racionális embert óhatatlanul érik utol a neurózisok és a lelki zavarok, éppígy zavarokhoz és kiszámíthatatlan kimenetelű feszültségekhez vezet, ha egy olyan jogrend túlhatalma alakul ki, amely a társadalom természetes szerveződésének elveivel ellenkezik.

A gyakorló jogászt általában kielégítheti annak tudása, hogy mi a pozitív jog, s hogy azt nagyjából miként ismerheti fel. A jogfilozófusnak azonban célszerű aziránt is érdeklődni, hogy a *tartós* és *hatékonyan* működő jogrendnek mik az *ember természetében rejlő* előfeltételei és korlátai. Nem árt egyúttal szem előtt tartani azt is, hogy amiként az ember *bizonyos* humánetológiai vonásai, a szabálykövetés és az indoktrinálhatóság éppenséggel *lehetővé teszik* az emberellenes jogrendszerek kiépítését és érvényes létét, ugyanúgy az ember *más* humánetológiai tulajdonságai, mint a szociabilitásban rejlő részvét, a tulajdon iránti vágy, a szabálykövetéssel igencsak összefüggő szabálykereső hajlam, a gondolkodás előfeltételét jelentő konstrukciós készség e jogrendszerek *erodálásának* irányába kezdenek munkálni.

Az *igazságtalan* jog kritikája az elmúlt századokban leginkább az *erkölcsi* szempont középpontba helyezésével valósult meg. Végeláthatatlan irodalma alakult így ki a jog és az erkölcs kapcsolatát vizsgáló kutatásoknak. A jog vizsgálata során igencsak időszerűnek és ígéretesnek tűnik tehát a jog és az erkölcs *közös eredetét* adó jelenségvilágot, az ember *humánetológiai sajátosságait* is figyelembe vennünk.

(*A jogrendszer főbb intézményeinek természeti alapjai*) A természeti törvények és tények ismerete és szem előtt tartása azonban nem csupán a jogról való elvont, elméleti gondolkodás termékeinek kritikai megközelítéséhez járul hozzá, de segít megérteni egyes alapvető jogintézmények mélyebb okait és valós természetét. Mindennek pedig abból a szempontból van kitüntetett jelentősége, hogy számos jogfilozófiai áramlat a különféle jogintézményeket alapvetően a kultúra termékének tekinti, tehát olyanok-

nak, amelyeket a létezés tudatos, kulturális szintjén viszonylag szabadon és távolabbi következmények nélkül alakíthatunk, formálhatunk, hozhatunk létre és szüntethetünk meg. A tulajdon, a házasság, a család, a szerződés és még számos jogintézmény, noha átmenetileg képes is elszenvedni konstrukciós készségünkől fakadó ideologikus törekvéseinket, azonban idővel szükségképpen saját természetének megfelelő formák és értelmezések felé kezd közelíteni. Mindez azonban alighanem azért van, mert ezek a legalapvetőbb jogintézmények nem csupán elemei az egyes jogrendszereknek – bár kétség kívül azok is –, hanem egyúttal különleges artikulációi valami mélyen természetinek és emberinek.

A tulajdonképzet nyomai, tehát bizonyos tárgynak egy meghatározott személlyel való kitüntetett kapcsolatának kezdeményei a fejlettebb főemlősöknél, nevezetesen a gorillánál megfigyelhetők.⁴³ Hajlanánk azonban mégis arra, hogy a felvilágosodás gondolkodóival együtt úgy véljük, a tulajdon valami merőben más, mint természeti jelenség, hogy azt csupán a kultúra hozta el és tartja fenn. Ehhez képest már a főemlősöknél megfigyelhető a tárgyak iránti különös vonzódás. Ugyanígy az ember gyermekei már három éves koruk körül kavicsok gyűjtésébe kezdenek, amikor pedig a tulajdon természetéről még vajmi kevés fogalmuk lehet.⁴⁴ A kibucban nevelt gyermekek – noha a számukra mutatott magatartásminta a tárgyak, a játékok közös birtoklása volt – mindig ragaszkodtak ahhoz, hogy valamelyik játék kizárólag az övék legyen.⁴⁵ Vélhetően tehát Platón állama és a kommunista társadalom és gazdaságfelfogás csupán az emberi konstrukciós képesség túlhajtása egy ősbibb és erősebb késztetés ellen. Ám az ajándékozás,⁴⁶ a csere és a táplálékmegosztás⁴⁷ minden kultúrában megfigyelhető jelensége ugyancsak azt feltételezi, hogy az ajándékozó, illetve a dolgot átadó személy a sajátjának, a tulajdonának tekinti az átadott dolgot, és e pozícióját a többiek respektálják is. Ez utóbbi körülmény – tehát az ösztönös készség az elismerésre – emeli a pusztta birtoklást és az arra való vágyat magasabb szintre. A tulajdon tehát nem pusztán jogintézmény – bár kétség kívül az is –, hanem egyúttal természeti, humánológiai jelenség is.

A tulajdon intézményétől nehezen elválasztható öröklés is alighanem felmutat bizonyos humánológiai vonatkozásokat. A szabad végrendelkezés a szerződésekhez hasonló módon erősíti a tulajdon intézményét. E vonatkozásokról ott, ti. a szerződések kapcsán még szólnunk. Ám az öröklés néhány más vonása éppen ellentétes irányba hat, nevezetesen erősen korlátozzák a tulajdon abszolút, másokat kizáró jellegét. Az ősiség, a hitbizomány, az ági öröklés, a köteles rész, illetve mindaz a világon széles körben elterjedt jogintézmény, amely a tulajdonos – régebben sokszor birtokos – rendelkezési jogát a család javára korlátozza, valószínűleg evolúciós és humánológiai sajátosságokra vezethetők vissza.⁴⁸ Olyanokra, mint a szociabilitás, az altruizmus, a gyermekekről, és általában a genetikai érdekeket szélesebb körben is reprezentáló – akár oldalági – lemenőkről való hosszú távú gondoskodás igényének tulajdonsága.⁴⁹ Az öröklés egyes intézményeiben is jól tetten érhető tehát az ember kettős, individuális és szociális természete. Másfelől mindez jól példázza azt, hogy a jogintézmények konkrét formái, jogtechnikai megoldásai erősen kulturális meghatározottságúak, míg az adott jogintézmények alapvetően hasonló céljai, funkciói és eredményei erősen evolúciós, humánológiai gyökerekre engednek következtetni.

Nyilván furcsának tűnik, ám a telekkönyvi nyilvántartás létjogosultságát sem más alapozza meg, mint az ember territoriális ösztöne, illetve annak valóságát az ember konfliktusminimalizáló sajátossága és fejlett absztrakciós és konstrukciós képessége teremti meg.⁵⁰ Természetesen, nem szükségképpen és nem mindenhol jön létre ez a

jogintézmény, ám a *területek „hivatalos” elhatárolása* szinte minden kultúrában megjelenik. Erre mutatnak a több ezer éves ókori *határkövek, sztélek* és azok a „diplomáciai rítusok” is, amelyek a különböző törzsek között a „senki földjén” játszódnak le. Tehát a jogintézmények konkrét megjelenése, technikája a *kultúra* terméke, eredete és célja azonban mélyen *evolúciós* jellegű. A számos kultúrában megfigyelhető ún. *vendégbarátság* gyakorlata is összefügg nem csupán a *dominancia* viszonyokkal, a *csökkent agresszivitással*, a *sajátos csoport-idegencsoport* distinkcióval, de az ember *territoriális* sajátosságával is.

A különféle ajándékozások és cserék – akár rituális vonatkozásúak, akár a köznapi jellegűek – olyan ősi és mindenhol előforduló jelenségek, amelyek nyilván megelőzték a mai fogalmaink szerinti jognak, mint szabályozórendnek a feltűnését. Ennek – mint említettük⁵¹ – feltételét képezi egy olyan természetes állapot, amelyben a *személyeket másokat kizáró jelleggel* „illetnek meg” bizonyos javak.⁵²

Az ajándékozási és csereaktusok éppúgy, mint a *javak időleges átengedése* más személyek számára mai fogalmaink szerint olyan *szerződések*, amelyek a felek ez irányú *megállapodásán* nyugodnak. Mindez azonban – a dominancia hierarchia szükségszerű meglétén túl – olyan *kölcsönösségi képzeteket* is feltételez, amely az ember *csökkent agresszivitása* nélkül elképzelhetetlen volna. Korunk embere a szerződésben megállapodást lát, noha nem minden megállapodást tekint szerződésnek. A megállapodások között tehát „*mesterséges*” *határvonalat* létesítünk a *jog* fogalma által. Ez a különbség-tétel azonban olykor elfed egy ennél sokkal lényegesebb különbséget, amely egyáltalán *lehetővé teszi* a különféle természetű „megállapodások” létrejöttét. Azt az evolúciós eredetű humánológiai ténytet, hogy *fajtársunkat szándékokkal és érdekekkel rendelkező lénynek tekintjük*, és azt a képességünket, hogy ezt *respektálni* tudjuk. Különösen érdekesek azok, a főemlősöknél megfigyelt magatartásformák, amelyek a kölcsönös kurkászó tevékenységgel, valamint a megbékítés gesztusaival kapcsolatosak.⁵³ A csoport tagjai kölcsönösen tisztogatják egymás szőrzetét *anélkül* természetesen, hogy ebben kifejezetten *megállapodtak* volna, mégis azzal a nyilvánvaló „*feltevésselel*”, hogy ez a másiknak kellemes és hasznos is. Nem kevésbé érdekes az a jelenség, hogy a hierarchiában *alacsonyabb* fokon álló egyedek *nagyobb igyekezettel, hosszabb ideig* foglalatzkodnak a feljebb álló egyed szőrzetével, mint az az övékkel.⁵⁴ Már ebben a jelenségben is megfigyelhető, hogy a később a *jog* jelenségét megalapozó *dominancia* és a később a *megállapodásokat*, majd szerződéseket lehetővé tévő képesség, „*a kölcsönösség iránti érzék*” egyszerre és *természettől adottan* jellemzi a főemlősöket, így az embereket is. Ugyanez tűnik ki a dominanciaküzdelmeket követő *békítő magatartásokból* is, amelyek arra utalnak, hogy a domináns egyednek bizonyos *előzetes „várakozásai”* és „*céljai*” vannak engedékenységet kifejező gesztusaival. Egyfajta „*csereügylet*” ez is: kompenzálja a dominancia eltűnésének költségeit, s mintegy megelőlegezve jutalmazza a további konfrontáció kerülését az alávetett részéről.

Mainenek alighanem igaza van abban, hogy bizonyos társadalomfejlődési utak során a *státus* szerepét mindinkább a *szerződések* veszik át.⁵⁵ Azonban az is éppígy nyilvánvaló, hogy a főemlősök, így az *ember* esetében is, magának a *státusnak a megszerzésében* jelentős szerep jut a különféle *kölcsönösségen*, fogalmi szintre természetesen még nem jutott „*megállapodásokon*”, „*egyezkedéseken*” alapuló magatartásformáknak. Hogy a *fejlődést* a megállapodások mind bonyolultabbá, összetettebbé, finomabbá válása jelenti, éppoly világos, mint az, hogy a nagy előrelépést a többi fajhoz képest a főemlősök azon tulajdonságcsoportjának (csökkent agresszivitás, szociabilitás, stb.)

megjelenése jelentette, amellyel a *kölcsönösségi viszonyok* iránti érzékenység is együtt járt. Ennyiben mondhatjuk azt, hogy a *szerződés* jogintézményének léteznek *evolúciós* eredetű humánétológiai vonatkozásai.

Az itt vázolt megközelítés természetesen bizonyos megütközést kelthet a neoskolasztikus, neotomista és neokantiánus természetjog néhány követőjében. E fenntartások azonban pusztán azt jelentik, hogy néhányan vitatandónak vélik azt, hogy a *természet jelenségeinek* helye van a *természetjog* tárgyalása során. Az ember által alkotott számos jelenséget hajlamosak vagyunk merőben *kulturális termék*ként értelmezni, megfedkezve egyúttal arról, hogy a kultúra létrehozására való képességünk is alapvetően *evolúciós* meghatározottságú *természeti* jelenség, s hogy a kultúraalkotó képességünket összeadó résztulajdonságaink *szükségképp nyomják rá bélyegüket* a mégoly magasztosnak elgondolt kultúránk valamennyi termékére, így a *jogra* is.⁵⁶

A tulajdon és a szerződés intézményén, a territórium megjelölésének technikáján túl a *család* és a *házasság* jogintézményei is erősen evolúciós meghatározottságúak. Hogy mely társadalom és mely kultúra foglal állást a *monogámia* vagy a *poligámia* (poliginia vagy poliandria) mellett, alig választhatók el a természeti környezet és a rendelkezésre álló erőforrások kérdésétől.⁵⁷ Az minden esetre igen sokatmondó tény, hogy noha az emlős fajok több mint 90%-a él poligíniában (többnejűség), az ember esetén a *monogámia* vált meghatározó házasság- és családformává, mégpedig gyakorlatilag azokban a társadalmakban is, ahol pedig a jogi szabályozás a többnejűséget megengedi. Más kérdés természetesen, hogy a „hivatalosan” monogám társadalmak sem mentesek bizonyos poligám tendenciáktól („barátnők, prostitúció”).⁵⁸ Az emberi monogámia etológiai magyarázata szorosan összefügg emberré válásunk folyamatával, a szexualitásnak a szaporodáson kívüli *párkötő* funkcióval való bővülésével. A párkötődés egyúttal – az emberre más vonatkozásban is jellemző *agresszivitás csökkenéssel* összhangban – csökkentette a *szexuális versengést*, így a csoporton belüli lehetséges konfliktusokat is. Mindez nem csökkenti a monogám házasságon alapuló család eszméjének magasztosságát. Éppen ellenkezőleg, megmutatja, hogy a XIX. század végéig, a polgári házasság bevezetéséig a Nyugat által is *szentnek* felfogott intézmény merőben több pusztán *polgári jogi szerződésnél*, *emberré válásunk* egyik fontos záloga volt. Mindez másfelől arra is int, hogy a *prostitúcióval* kapcsolatos jogi szabályozás nem célszerű, ha azzal áztatja magát, hogy bürokratikus intézkedésekkel dülőre tud vinni egy olyan alapvetően *evolúciós kérdést*, amelyet megoldani még emberré válásunk több mint egymillió éves folyamata sem volt képes.

Különösen érdekes jelenség az is, hogy a legkülönbözőbb kultúrákban – még azokban a keresztény társadalmakban is, ahol pedig a házasság elvileg *egyenrangú* felek *mellérendelt* kapcsolata – más megítélés alá esik a férfi *hűtlensége*, mint a nőké. Az ilyen, az egyes kultúrák határain is messze túlmutató jelenségek esetén erősen gyanakodhatunk, hogy itt távolról sem pusztán *kulturális* és *jogi* kérdésekről van szó, mint inkább *evolúciós* eredetű *etológiai-humánétológiai* mozzanatokról. Több mint százötven esztendővel ezelőtt *Schopenhauer* – merőben spekulatív úton – a jelenség magyarázatát abban látta, hogy pusztán azért, mert a nőnek a terhesség kilenc hónapja alatt kevésbé nyílik módja a szerelmi életre (és a reprodukció szempontjából a nőknek erre a várandósság alatt nincs is szükségük), még nem ítéltethető el a férfi azért, mert ő a szaporodás lehetőségéről nem mond le ugyanerre az időre. *Schopenhauer* tehát – igencsak modern felfogással – az élet akaratával és annak természetességével magyarázta a kettős mércét a férfi és a női hűtlenség vonatkozásában.⁵⁹ Az etológia tudománya mindettől nem

túl távoli magyarázattal szolgál. Eszerint a *hím hűtlensége* – amíg egyébként a hím készséges társához – *nem veszélyezteti* a nőtényi genetikai érdekeit, azonban a nőtényi hűtlensége jelentősen csorbítja társa reprodukciós esélyeit, kiváltképp akkor, ha utóbbi még hűséges is a nőtényihez.

Azokban a társadalmakban, tehát ahol a nő hűtlenségét szigorúbban ítéli meg a jog, mint a férfiéét, önkéntelenül vesznek figyelembe egy, a *természet rendjéből* következő törvényszerűséget. Ha tehát van *természetjog*, úgy a génátadási esélyek e *természeti törvényszerűsége* nyilvánvalóan annak a része még akkor is, ha kultúránk ideológiai meghatározottságai tiltakoznak ez ellen. Másfelől azonban a női hűtlenség a férfiéhoz képest nyilván nem lehet *egészen más* természetű. A férfi és a női *egyenrangúságot* ugyanis igencsak kifejezi a két nem külsejének és testméreteinek olyan mértékű hasonlósá válna, amely más fajoknál, ha nem is teljesen példátlan, ám távolról sem gyakori. A két nem kapcsolatában is lényegesen kisebb szerepet játszik a hím agressziója, mint más élőlények esetében. A még oly intelligens delfinek párválasztása is szabályos és jól koreografált nőrablásokkal valósul meg, amelyhez képest a főemlősök udvarlása is szinte poétikusnak tekinthető. A hűtlenség következményeinek szabályozásában és társadalmi megítélésében tehát igencsak jól tükröződik *két természeti jelenség* együttes hatása: a nemek közötti bizonyos *különbségek csökkenése*, másfelől a szaporodási és *genetikai érdekek* érvényesülésének nemek szerint eltérő módja. A különböző kultúrák ezzel kapcsolatos jogi szabályozásait akként is jellemezhetjük, hogy e két természeti jelenség közül inkább melyiket juttatják érvényre.⁶⁰ Az sem lehet egyúttal vitás, hogy a nő hűtlenségét viszonylag enyhébben megítélő jogok egy, inkább az *emberre* jellemző vonást, a nemek viszonylagos *mellérendeltségét* részesítik előnyben egy ősbibb, így talán primitívebb természeti tényhez, a reprodukciós esélyek szempontjához képest. Megjegyezzük: ez az értékelés, noha igen közel eshet bizonyos *természetjogi* vélekedésekhez, ez azonban távolról sem *menti fel* a természetjogot az alól, hogy téziseit valós természeti jelenségekkel és megfigyelésekkel igyekezzen alátámasztani.

Ám a férfi és a nő kapcsolatán nyugvó *család* sem pusztá jogintézmény annak el- lenére, hogy az emberi kultúra egyik legrégebb híradásai erről éppen jogi dokumentumok, nevezetesen a sumer családjog szabályai. (Hogy a sumer családjog megelőzte Mezopotámiában a kötelminek minősíthető szabályokat, alighanem szintén igazolni látszik Maine gondolatát a statustól a kontraktusig való társadalmi fejlődésről.) A család is olyan, *minden kultúrában* és társadalomban előforduló formáció, amely éppen ezért nem tekinthető pusztán kulturális konstrukciónak, alapjai biológiaiak, természetiek, *evolúciós* jellegűek.⁶¹ Ennek azonban igen messze ható következménye, hogy mindaz a társadalom-felfogás, és az annak nyomán születő jogi szabályozás, amely nem vet kellőképpen számot azzal, hogy a család nem pusztán a szabályozás tárgya és terméke, hosszútávon súlyos társadalmi károkat okozhat.

Ugyanígy, a *női egyenjogúsággal* kapcsolatos elképzelések, ha nem veszik tudomásul, hogy az *egyenrangúság* nem azonos az *egyen-termesztűséggel*,⁶² ideologikus alapon olyan szabályozásokat erőltethetnek át a törvényhozáson, amelyek meglehetősen kontraproduktív eredményekre vezethetnek.⁶³ Jogi szabályozás útján meghatározni például, hogy valamely *foglalkozási* ágban a nőknek hány százalékot kell elérniük, az ember teóriákat gyártó *konstrukciós készségének* ahhoz hasonlatos túlhajtása, amelyet a sajátcsoport-idegencsoport distinkciója kapcsán említettünk. Mint ugyanott megjegyeztük, az ember meglehetősen indoktrinálható, befolyásolható. Sok ember, egy egész törvényhozás is meggyőzhető célszerűtlen, és az emberi faj fejlődésének természetétől

idegen eszmék számára.⁶⁴ Hogy a nők látszólagos felszabadítása a háztartás fogságából gyakorlatilag a nők két műszakban való helytállási kötelezettségét, a családok törékenyebbé válását és széthullását eredményezte, éppoly nyilvánvaló, mint Klebelsberg Kunó azon felvetésének igazsága, hogy hallatlan fényűzés, ha egy társadalom a tehetséges nőket elzárja az egyetemi tanulmányok elől. A nőkre, a férfiakra és a családra vonatkozó jogi szabályozás tehát a hályogkovács magabiztosságával jár el, amikor a nőkre, a férfiakra és a család természetére vonatkozó valós ismeretek helyett *divatos teóriákra* és *ideológiákra* alapozva formálja a jövőendő társadalmának viszonyait.⁶⁵

Posztív jogi szabályok által kétségtelenül létre lehet hozni sajátos konstrukciókat. Olyat például, amelyben két azonos nemű személy egy vagy több örökbefogadott gyermeket nevel. Erősen kérdéses azonban, hogy *e múltó divat szerint megalkotott* struktúrákat azonosítani lehet a *család több millió év alatt kialakult* intézményével. Külön kérdés továbbá, hogy ez a konstrukció valójában szolgálja-e a gyermekek *mindenek felett*⁶⁶ való érdekét. A példánál maradva, evolúciós termék az embernek az az altruisztikus vonása, hogy hajlandó a más gyermekéről való gondoskodásra. Ez csupán egy lehetséges, önkéntes „kötelezettségvállalás”, amely azonban a gyermeket „jogosítja”. Az örökbefogadás *társadalmi célja* tehát nem az, hogy az *örökbefogadó* átélhesse a szülői lét örömeit, hanem hogy a *gyermek* egészségesen fejlődjék. Lehetséges, hogy a gyermeki fejlődést önmagában nem veszélyezteti a jog által konstruált e sajátos struktúrában való nevelődés,⁶⁷ ám *kockázatos*, veszélyeztetni a gyerek *mindenek felett való jogát*⁶⁸ az örökbefogadó bármiféle, *alanyi jognak aligha tekinthető érdekével* szemben, meglehetősen posztmodern⁶⁹ jogi gondolkodásra vall. Olyanfajta jogpozitivizmusra, amely a család és minden más – akár természeti eredetű – intézményről úgy véli, az csupán értelmező rendelkezések megfogalmazásának kérdése.⁷⁰ Hogy a jog *jogi minőségének, érvényességének* veszélye nélkül milyen mértékben távolodhat el a természeti és társadalmi realitásoktól, arra az utolsó fejezetben még kitérünk. Mindenesetre ebben a körben is tetten érhetjük az ember *konstrukciós* igyekezetének teoretikus *túlhajtását*, mégpedig olyan *ideológiai* felhangokkal, amelyek – bár céljukat tekintve akár tiszteletreméltóak is lehetnek – *nem megfelelő eszközökkel* kívánnak eldönteni egy, a természet által már rég megválaszolt, és a humánológia által tisztázott kérdést, azt nevezetesen, hogy *mi a család*. Bármiféle társadalmi kirekesztés elleni jogos és nemes küzdelem alighanem tévúton jár akkor, amikor az egyik csoport érdekében egy másik csoport elvitathatatlan jogát sérti vagy veszélyezteti. E megoldások leginkább a *diktatúrákra* jellemzőek, a diktatúrákra pedig – mint még lesz majd szó róla – az, hogy túlteng bennük a *teória az élettél*, az emberi természettel szemben.⁷¹ Megjegyzendő mindazonáltal, hogy az ember *altruisztikus* evolúciós hajlamai az örökbefogadáson túl összefüggésbe hozhatók olyan jogintézményekkel is, mint a *gyámság* és a *gondnokság*.

A tulajdon, a kötelmek és a státus jogi kategóriáin kívül a *jogszolgáltatás* intézménye is olyan, amelynek *etológiai eredete* egészen a fejlett főemlősökig vezet el.⁷² A különféle civakodásokba a domináns hímek előszeretettel avatkoznak be, noha e beavatkozást nyilvánvalóan *nem* valami elvont *igazságesszme* érvényesítésének szándéka vezeti, mint inkább a főemlősökre is jellemző *szociabilitásból* fakadó igyekezet a *túlzottan agresszív* konfliktusok *mellőzésére*, valamint a *saját pozíció* megerősítésének „szándéka” a gyengébb védelmezésével és a potenciális rivális megrendszabályozásával. Csakhogy az emberi jogszolgáltatásban oly fontos igazságosságesszme is olyan *elveket* és *képzeteket* foglal magában, amelyek maguk is *evolúciós* eredetűek. Ezek közül egy – igaz primitív formában – már a főemlősöknél is megjelenik, nevezetesen a *gyengébb védelmezésének*

parancsa. Ám a *kölcsönösségre, együttműködésre, a csaló magatartások büntetésére* vonatkozó eszméink is – amint az eddigiekből talán kiderült – evolúciós eredetűek.⁷³ Olyan elvek illetve eszmék ezek, amelyek mögött az emberré válás során szelektálódott hajlamok rejlenek.

Archer a gyermekek között spontán kialakuló hierarchia kapcsán említi a „döntő-bírói” szerep szükségképpen megjelenését és jelentőségét.⁷⁴ A *bíráskodó* funkciónak – mint említettük – szoros kapcsolata van az agressziócsökkenéssel is. A *jogszolgáltatás, igazságszolgáltatás* intézményének tehát éppúgy *evolúciós előképei* vannak, mint azon *anyagi jogi természetű normák* jelentős részének is, amelyeket a bírák érvényre juttatnak. E normák közé tartozik többek között a *büntető jogszabályok* nem lebecsülendő hányada. A büntetőjog elméletének a felvilágosodás és a racionalizmus szellemében történt XVIII. századi kidolgozása, amely a büntetés céljaként a *megelőzést*, az általános és speciális prevenciót, tehát a társadalom elrettentését és a bűnös megjavítását jelölte meg, nem csupán helyes és valóban értelmes magyarázatát adta a büntetés szükségességének, de egyszersmind többé-kevésbé *el is fedte* az ember büntető igyekezetének mély érzelmi és *evolúciós okait*. Hogy a *büntető jogszolgáltatás* – amely folyamatosan virult a keresztény középkor századaiban is – alapvetően mennyire *idegen a kereszténység és a keresztény erkölcs szellemétől*, azt a „*Ne ítélj, hogy ne ítéltes!*”, „*A szeressétek ellenségeiteket!*”, „*Az vesse rá az első követ, aki maga is bűn nélkül való!*” krisztusi mondatok kellően megvilágítják. Természetesen a kereszténység sem mentes a büntetés eszméjétől, hiszen a tékozló fiú apjához hasonlatos, szerető és *könyörületes* mennyei Atya elképzelésével jól megfér az utolsó ítélet *örök kárhozatának* elgondolása. Utóbbi azonban inkább nevelő célzatú *fenyegetés* egy *transzcendens* dimenzióban, amelynek feloldásaként ott áll az isteni *megbocsátás* ingyen kegyelmének lehetősége.

A hagyományos szellemű *megtorló*, bosszúálló, represszív büntetőjogok – és ilyen a Nyugat középkori büntetőjoga is – valami *ősi, érzelemtől* vezérelt jelenségnek a lenyomatai. Sőt, még a modern társadalmak büntetőjoggal kapcsolatos elvárásai is – különösen egy-egy kirívó bűneset nyomán – alapvetően a *bosszú* eszméjéhez állnak közelebb, mint a Beccaria által oly szépen formulázott ama elgondolásokhoz a nevelő célzatról.⁷⁵

A bosszúálló viselkedést a főemlősök közül egyedül az emberhez igen közelálló *csimpánzoknál* tudta kimutatni az etológia.⁷⁶ A *büntető funkcióval* még ma is igen közeli kapcsolatban lévő *bosszúálló attitűd* tehát az állatvilág igen *ritka és magasrendű* jelensége, noha más vonatkozásban, *emberi mércével* tekintve talán méltatlan és szégyellni valóan *alacsonyrendűnek* tűnő evolúciós termék. Igyekszünk is elrejtetni szép teóriákkal. Olyanokkal, amelyek bár igazak, ám emberi mivoltunknak csupán egyik, napfényes oldalát fedik fel.⁷⁷

(*Az állam természeti alapjairól*) A teljesség igénye nélkül felsorolt evolúciós eredetű jogintézmények között végül, de egyáltalán nem utolsó sorban magát az *államot* említjük, amely egyszerre *jogintézmény* és a *jog forrása* is, illetve magát a jogot mint olyat. Ezek fontossága és alapvető jellege egyúttal indokolttá teszi azt is, hogy humánetológiai vonatkozásait külön fejezetben tárgyaljuk. Az állam és a jog egymástól elválaszthatatlan létrejöttének kérdéseit más helyen bővebben tárgyaltuk,⁷⁸ így e helyen – Somló Bódoggal egyetértve – csak azt jegyezzük meg, hogy a fejlettebb és a kezdetlegesebb államalakulatok között *nem állapítható meg pontos határvonal*.⁷⁹ Annak ellenére igaz lehet ez, hogy magam gyanítani vélek egy olyan speciális „szervezetszociológiai hely-

zetet”, amely – mint majd alább látjuk – megteremti annak a lehetőségét, hogy a szabályok egy része mintegy „kicsapódjék” az egyéb társadalmi normák közegéből. Somló egyébként az államot a társadalom azon különleges fajtájának tekinti, amely egy *jogalkotó hatalom* szabályainak követéséből áll elő.

Csakhogy – mint láttuk –

1.) az ember különlegesen *szociális*, társadalom kialakításra igencsak hajlamos faj;

2.) az emberi közösségekben rendkívül hamar kialakulnak a *dominanciahierarchia* viszonyai;

3.) az ember *szabálykövető* készséggel és képességekkel rendelkezik.

Ha a jogalkotó hatalom fogalmát zárójelbe tesszük, amelyet egyébként Somló sem fejtett ki teljes részletességgel, akkor – Somló igen árnyalt és mértéktartó állam-meghatározását figyelembe véve az tűnik igen valószínűnek, hogy az állam, *valamiféle* állam⁸⁰ jelenlétével, meglétével már a homo sapiens legkorábbi állapotában is számolnunk kell. Az állam léte szempontjából mellőzhetetlen kategória, a *társadalom* azonban semmiképp nem jöhetett volna létre a *csökkent agresszivitású, szociális* ember nélkül, aki egyúttal különleges érzékenységet tanúsított a *sajátcsoport-idegencsoport* distinkciója iránt. E distinkció az állam, az államok létrejötte szempontjából kiemelt jelentőségű. Különösen érdekes ebből a szempontból, hogy a saját *csoporton belüli* agresszió csökkenésével a *csoportok közötti* agresszió növekszik.⁸¹

A humánétológia és az evolúciós pszichológia sajnos gyakran éppoly kevésbé mutat komoly érdeklődést a *jungi lélektan* iránt, mint az ún. humántudományok (pl. szociológia és a jogtudomány) a humánétológiával és az evolúciós pszichológiával szemben.⁸² Pedig hát igen elgondolkodtatóak, s talán magyarázó erejük Jung megállapításai a tudat és a tudattalan *kettéválásáról*, a *tudatos* személyiség domesztikálhatóságáról és a tudattalan megzabolázatlanságáról.⁸³ Arról, hogy a *tudatos* szférában egyfajta „prométheuszi vétkesség” halmozódik fel, amelynek az árát mindig meg kell fizetni,⁸⁴ valamint arról is, hogy gyűlöletünk mindig arra összpontosul, ami *saját* rossz tulajdonságainkat *tudatosítja* bennünk.⁸⁵ Jung – az embert egy olyan, viszonylag hamar kifejtett entitásnak tartja, amely nem képes kivonni magát a keleti és a korai görög filozófiában (Hérakleitosz) is oly kitüntetten kezelt *egyensúly elv* alól. E vélekedéssel tökéletes összhangban áll a humánétológia megfigyelése arról, hogy az emberi agresszió jelentős része domesztikálatlanul és kitörésre mindig mozgósíthatóan, lappangó állapotba jutott, s amely könnyedén irányul az idegen csoport ellen, abban ismerve fel a rossz és előnytelen tulajdonságok teljességét, melytől nyilvánvalóan a sajátcsoport sem lehet mentes.

A belső agresszió csökkenésével a külső agresszió növekedése tehát valószínűleg nem csupán együtt járt, hanem utóbbi alighanem az előbbi *következménye* a lélektan törvényei szerint. Ez a kettős folyamat növeli a csoport *kohézióját*, másfelől a csoportok közötti *határok* erősödését. Természetesen az egymáshoz közeli, azonos nyelvű, hasonló kultúrájú csoportok között kialakulhat – Csányi szóhasználatával élve – bizonyos *egyezkedési viselkedés*,⁸⁶ ám azon csoportok között, amelyek ilyen közös pontokat felmutatni nem tudtak, az érzelmi és szimbolikus elhatárolódás törvényszerűen kialakul és növekszik.

Mindennek mélyebb oka az lehet, hogy a közös nyelv és közös kultúra növeli az együttműködés, a potenciális együttműködés és a bizalom szempontjából oly fontos *kiszámíthatóságot*. Megfigyelések és kísérletek igazolják, hogy az *átlagostól eltérő*

külső és magatartás ösztönös *visszahúzó*dást vált ki az emberből. Egy kísérlet során azt is észlelték, hogy pl. egy *törött végtagú* embertől (természetesen imitátorról volt szó) kevésbé húzódnak félre az emberek, mint a *deformált arcútól*, ám még nagyobb távolságot tartottak azzal, aki *elmebetegséget* szimulált.⁸⁷ A félrehúzóds mértéke egyenes arányban nőtt tehát azzal a rizikóval, amelyet az adott elváltozás a magatartás kiszámíthatóságát illetően hordozni látszott. A másik ember, másik csoport magatartásának kiszámíthatósága szempontjából oly fontos *nyelv* tehát távolról sem véletlenül vált a nemzetek és népek elsődleges szerveződési elemévé.

Ebből következően a csoportosság a szabálykövetés és a dominanciahierarchia humánétológiai tényei mellett a nyelvi, kulturális azonosság bizalmat megalapozó jellege is abba az irányba hat, hogy a *joghatóságok* alapvetően mint *nemzeti joghatóságok* alakuljanak ki.⁸⁸ E ténnyel alighanem igen szorosan összefügg a *nemzetközi jog hatékonyságának* a jogelméletben és a jogirodalomban is oly sokszor emlegetett *hiánya*, de legalábbis a nemzeti joghatóságokhoz képest igen *alacsony szintje*. Hogy az állam léte szempontjából lényeges *államterület* mi módon függ össze az ember territoriális ösztöneivel, talán bővebb magyarázatot nem igényel.

Az állami erőszakszervezetek fokozatos kiépülése sem függetleníthető a rangsor, a dominanciahierarchia, a szabálykövetés tényeitől éppúgy, mint az ún. *explorációs agressziótól*, amely nem csupán az *alárendelt* felet jellemezheti, amikor apránként igyekszik kipuhatolni szabadsága határait.⁸⁹ A határok és lehetőségek ugyanilyen kikémlélése jellemezheti a *hatalmon lévőket* is, amikor uralmukat kívánják megszilárdítani. Ekkor olyan szimbolikus intézkedések megtételére kerülhet sor, amelyeknek a hatalom napi gyakorlása szempontjából esetleg nem túl sok, ám az alávettettek tűrőképességének és elkötelezettségének kiderítése szempontjából annál több jelentősége van.⁹⁰

Az ember esetében a csoporton belüli agresszió csökkenésével az is együtt járt, hogy ennek az agresszióknak még a *formái* is tovább finomodtak. Megjelent a *normatív* (vagy morális) agresszió, amely leginkább *verbális* és sokszor *metakommunikatív*. Ennek a fajta agresszióknak a hatékonyságát az ember *csoportkötődése* biztosítja. Az a tulajdonságunk tehát, hogy csoportunkhoz erősen ragaszkodunk, így nehezen viseljük el annak rosszallását.⁹¹ Ahhoz, hogy a jog és a jogtól elválaszthatatlan állam jelenségét helyesen értékeljük, be kell látnunk, hogy ezek léte – többek között – a csak az emberre jellemző normatív agresszió megjelenését is feltételezi.

Az ősi, 100-150 főre tett, közös területen élő csoportokban⁹² a *személyes ismeretek* és kapcsolatok kiemelt fontosságúak. Ilyen körben a *normatív agresszió* által is oltalmazott közösségi szabályok viszonylag jól érvényesülnek. Az ennél nagyobb közösségek, *törzsek* esetén válhatott talán szükségessé, hogy bizonyos előírások, *kultikus-rituális* alakot öltsenek magukra. A kulturális evolúciónak ezen a szintjén a moralitás már erősen összefonódhatott a vallással, ám vélhetően még aligha jelentek meg a tisztán profán *jogi* előírások. A közös *törzsi kultusz* ugyanis néprajzi ismereteink szerint még kellő hatékonysággal biztosítja azon szabályok viszonylag töretlen és általános érvényesülését, amelyek a fejlődés egy későbbi szakaszában, mint kifejezetten és a mai fogalmaink szerinti *jogi* előírások formáját veszik fel.⁹³ Azt gyanítjuk tehát, hogy valahol a *törzsek szövetségeinek*, vagy a *törzsszövetségek szövetségeinek*, tehát e viszonylag *heterogén* kulturális és vallási hátterű társadalmak szintjén jelenhettek meg azok az *absztrakt* – mai fogalmainkkal – már-már *jogiasnak* tekinthető szabályok, amelyek már viszonylagosan, ám távolról sem teljesen *elkülönülnek* a vallástól. A különféle társadalmi képzetek ugyanis – mint arra Eibl-Eibesfeld kutatásai rámutattak⁹⁴ – lényegében

hitszerűen rögzülnek és működnek. Ezek a hitszerű képzetek a kisebb csoportokban, a nemzetségi, esetleg még törzsi szinten is olyan mértékben hatékonyak, hogy nem válik szükségessé az elkülönült normarend és a formális, többé-kevésbé állandó jogszolgáltatás kiépülése. Mindez akkor válik, válhat mellőzhetővé, ha olyan csoportok kényszerülnek tartós együttműködésre, amelyeknek hitszerű képzetei eltérőek, s így az egyik csoport eszméi a másik csoport vonatkozásában már nem rendelkeznek kellő hatékonysággal. Ekkor – amint gyanítjuk – a csoportok szabályai közül néhány kiválik korábbi közegekből, s immár mint viszonylag elkülönült normarend jelenik meg. Természetesen e normarendnek is – hatékonysága érdekében – bizonyos transzcendens, hitszerű, szakrális jelleget célszerű öltenie. Ez a szakrális megalapozás azonban már inkább áll közel egyfajta kinyilatkoztatáshoz, mint egy korábban mindenki által szinte ösztönösen elfogadott, és eredetét tekintve homályba vesző hitszerű képzethez. Bizonyos – alapvetően morális és korábban a szokások útján érvényesülő – normák így indulhatnak el a joggá válás útján. Különösen érdekes ebből a szempontból a *római jog* története, amely azt mutatja, miként vált ki az *etruszk* eredetű és színezetű *formális, babonás vallásosságból* a *profán jog* éppen akkor, amikor az *italikus plebs* mind nagyobb teret és hatalmat hódított meg az alapvetően *etruszk kultúrájú patríciusok* vezette Rómában, és miközben a patríciusok a plebeiusokat pontosan a vallási, kultikus, *papi tisztségektől* tartották távol legtovább. A kezdetben vallási formalizmus mögül *kicsúsztak* tehát a kultikus képzetek, ám ott maradt maga a *formalizmus*, amely – természetesen változó erősséggel – már mint *jogi formalizmus* fejtette ki hatását a következő több mint 2000 esztendőben, egészen a jogpozitivizmusig és a jog *önreferenciális rendszerként* való felfogásáig.⁹⁵ Nyilvánvaló, hogy az itálikus (latin, szabin, szabell, umber, stb.) transzcendencia képzetek egy sajátos *szinkretizmus* keretében ötvöződtek az etruszk vallási képzetekkel, kialakítva a különleges római vallásosságot, amely a kereszténységre nézve sem múlt el teljesen nyomtalanul.⁹⁶ Ám az eltérő kulturális és vallási hagyományú népek *együttműködésének* parancsa a mindennapi élet szempontjából oly fontos jogot talán a tisztán vallási hiedelmek teljes összebékülését be sem várva igyekezhetett kiérlelni.

És ugyanígy megfigyelhetjük, hogy a viszonylag *egységesebb hagyományú* kultúrákban, (legalábbis, ahol az eltérő entitások nem olyan kiegyenlítetten voltak jelen, mint pl. Rómában) a jog szerepe nem is kap kitüntetett figyelmet. Japánban, Kínában, Indiában – de még a szétagolt, ám alapvetően a Koráron nyugvó iszlám világban is – a jog nem merül fel olyan nagy hangsúllyal, mint a sumer-akkád Mezopotámiában (szemben pl. az egységesebb Egyiptommal) a pelaszg-hellén Görögországban, az etruszk-italikus Rómában, majd a nordikus törzsek és a mediterrán római maradványok ezer éves vetélkedését mutató Nyugaton.⁹⁷

A jognak itt többé-kevésbé *közvetítő szerepet* is be kell töltenie kultúrák és hagyományok között. Ebből következően a jognak szükségképp bizonyos *minimalista tendenciái* is vannak, szemben az erkölcs és a vallás⁹⁸erkölcs *maximalista tendenciáival*. Különösen érdekes ebből a szempontból, hogy a *diktatúrák* jogai általában erősen *maximalista* jelleget viselnek magukon. A mai fogalmaink szerinti jog bizonyos *kompromisszumok* (így kulturális kompromisszumok) útján jött létre. Egy diktatúra azonban természetéből fakadóan nem hajlik a kompromisszumokra, és *saját* erkölcsi maximáit igyekszik érvényesíteni a jog közegeiben is.⁹⁸

Itt azonban már a *fejlett* állami formák világába értünk, amelyek – szemben a primitívnek nevezett állami alakulatokkal – gyakran sokkal inkább *felszámolják*, mintsem megteremtik a jogot. A *kezdetlegesnek* tekintett társadalmi közösségek azonban a világ

minden táján, mindenféle kulturális különbségeik ellenére éppenséggel *létrehozta* – noha sokszor vallási közegben – olyan struktúrákat, amelyek a jogélet és az államélet kezdeményeit jelenítették meg. A jelenségnek ez az *univerzalitása* – tehát nem kultúra-specifikus volta – önmagában is a jog és az állam *evolúciós*, humánológiai gyökereket sejtető jellegére enged következtetni.

Az emberi *indoktrinálhatóság*, rábeszélhetőség egyúttal igencsak arra látszik mutatni, hogy a jog szerepe a legalább *duális kultúrákban* értékelődik fel. Ha ugyanis az adott társadalom és kultúra viszonylag homogén,⁹⁹ *monisztikus*, tehát nincs benne egy olyan *belső entitás*, amely *kritikát* fogalmazhat meg egy, az adott kultúrában és társadalomban lévő *másik belső entitással* szemben, akkor a szabályok – akár morális, akár más társadalmi szabályok azok – a *rábeszélhetőség készségén keresztül* viszonylag *könnyen belsővé válnak*. Ennek megfelelően – mint jeleztük – Japánban hasonló megvetéssel szemlélik a jogot, mint Kínában, az iszlám világban pedig a vallásjog még ma is meghatározó.

Összegezve tehát a jog megjelenésére, voltaképpen a *jognak az egyéb társadalmi szabályok közegéből való kicsapódására*¹⁰⁰ vonatkozó megállapításainkat, nagyjából a következőket mondhatjuk. Az ember humánológiai sajátosságai lehetővé tették a viszonylag *nagyobb létszámú* emberi közösségek együttélését, amely azonban nem nélkülözhetette bizonyos *normák* létét. E normák alapvetően az ember *konstrukciós* készségéből és *szabálykövető* természetéből nyerték létüket. Hogy a korai közösségek, társadalmak *államnak* tekinthetők-e, és hogy e normák *jognak* minősülnek-e, alighanem a kategóriákat kedvelő nyugati jogfilozófia örök kérdése marad. Mindenesetre igencsak elgondolkodtató Ortega azon gondolata, amely egybecseng azzal a gyanúval, hogy a *jog* az egyéb társadalmi – így vallási – normák közegéből *akkor csapódik ki*, amikor *eltérő kulturális entitások* kényszerülnek *tartós együttműködésre*. Mint írja: „Még egyszer elismételtem: az államnak nevezett valóság nem vérségi alapon összetartozó emberek természetes együttélése. Az állam akkor keletkezik, amikor születésüktől fogva eltérő csoportokat *kényszerítenek* (Ortega kiemelése) az együttélésre. Ez a kényszer nem pusztá erőszak, hanem egy ösztönzően ható terv, egyfajta közös feladat, amelyet különböző szátszórt csoportok elé tárnak.”¹⁰¹

Világos – legalábbis akkor, ha elfogadjuk az állam és a jog kategóriáinak szét nem választhatóságáról szóló tételt –, hogy a különböző vérségi eredetű, és így alapvetően eltérő kulturális hagyományú csoportok tartós együttműködése nem csupán az *állam*, de egyúttal a *jog* megszületését is jelenti. Az együttműködésben azonban a *szövetségek szövetségeinek* létrehozására vonatkozó humánológiai készségnek alapvető jelentősége van. Ortega – sokkal bővebben sajnos ki nem fejtett – felismerésének igen nagy az igazsága. Szinte intuitív módon és művészi érzékenységgel tapint rá egy olyan jelenségre, amelyet a humánológia megállapításai voltaképp igazolni látszanak. A közös társadalmi szabályok *hítszerűen*¹⁰² elfogadott tételei ugyanis – könnyen beláthatóan – *veszítenek hatékonyságukból*, amint *eltérő hagyományú* csoportok tartós együttműködésre kényszerülnek. Csoporton belül természetesen még jól működnek ezek a tételek, azonban a *csoportok között*, illetve az új, immár nagyobb, *közös csoport tagjai között* az eltérő hagyományokból és vallásokból eredő normák léte már komoly konfliktusokhoz vezethet. Szükségképp megindul tehát egy „*normakollízió*” és egy *normaszelekció*, és az *egyezkedő viselkedésből* is következően egy immár viszonylag – noha nem teljesen – racionális és *valamelyest profán* viszonyulás bizonyos normákhoz. Ez lehet az a történelmi és egyúttal „lélektani” pillanat, amikor egyes normák – többé-kevésbé *elszakad-*

ván eredeti kultikus közegüktől – mint jogi jellegű tételezések kezdenek megjelenni. Ez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy a normák e „kompromisszumos” csoportja ne igényelne egy sajátos, többé-kevésbé ugyancsak hitszerű, *érzelmi-indulati* tartalmakkal átszőtt elfogadást. E normacsoport hatékonyságát ugyanis – az egyéb közösségi szabályokhoz hasonlóan – az elfogadásnak ez a módja biztosítja a leginkább. Csakhogy ez a hitszerű elfogadás alapvetően már nem a korábbi kultikus hagyományokból (azok egyikéből vagy másikából) táplálkozik, gyakran sokkal inkább egy *viszonylag profanizált, szinkretikus eszmében* illetve a *csoporthűség* szekulárisabb színezetű tényeiben gyökerezik.

Már Ortegát megelőzően igen hasonló megállapításokat tett a jogszociológiát megalapító Ludwig Gumplowicz,¹⁰³ később pedig a római jog kialakulása tekintetében Zlinszky János.¹⁰⁴ Gumplowicz a hangsúlyt a jog létrejötté vonatkozásában a gazdasági és hatalmi előnyök biztosítására helyezte, amikor a jog és az állam kialakulásának általános törvényszerűségét abban látta, hogy valamely hódító etnikum maga alá vet egy másik etnikumot, miközben uralma biztosítására jogi jellegű rendszabályokat bocsát ki. Gumplowicz azonban nem számolt kellően az állam kialakulásának azon keletibb útjával, amelynek során a jog szerepe azért nem értékelődik fel különösebben, mert hódító és meghódított között nincs éles (és csupán adminisztratív eszközökkel áthidalható) kulturális különbség. Kevés figyelmet szentelt egyúttal mind a morális tényezőkre, mind pedig az ellentétes etnikumok szükségképpen együttműködésére. Zlinszky a római jog kialakulása vonatkozásában azt hangsúlyozza, hogy az ősi Róma lakossága igencsak heterogén eredetű, szokású és erkölcsű népekből verődött össze. Miközben Zlinszky arra keresi a választ, hogy mi lehetett az oka annak, hogy Rómában a társadalomfejlődés igen korai szakaszában jelentkezett a jog jelensége, arra mutat rá, hogy a jog létrejöttét és felértékelődését a közös szokások hiánya, az e hiány pótlására vonatkozó társadalmi szükségszerűség követelhetette ki. Zlinszky azonban nem számol azzal, hogy a puszta sokféleségből aligha alakult volna ki egy általánosan elfogadott uralkodó eszme, ha nem lett volna valami, ami súlyt és fenntartás nélküli tiszteletet kölcsönöz mindannak, amit később jognak nevezünk. Ez a valami pedig, ami a Kr. e. VIII. század Itáliájában, különösen pedig a Tiberis vidékén feltétlenül adott volt, nem más, mint az etruszk kultúra és vallás, teli fatalista balsejtelmeivel, és az ezzel szorosan összefüggő formalitásával.¹⁰⁵

Humánológiai mozzanatokon is nyugvó feltételezésünket a *jogkicsapódás* elvéről igencsak alátámasztani látszik az a tény, hogy az egyes társadalmak és kultúrák minél inkább *monisztikusak*, annál inkább értékelik le a jog szerepét, azonban minél inkább heterogének, annál inkább értékelik fel azt. Egészen akár addig, hogy a gyakran a népek olvasztótégelyeként (melting pot) emlegetett Amerikai Egyesült Államok vonatkozásában Paul F. Campos, a Colorado Egyetem professzora nagyszerű könyvében már egyenesen *jogmániáról*, az amerikai jog e sajátos örületéről ír.¹⁰⁶ Különösen érdekes egyúttal, hogy a kínai jog tradicionálisan elsősorban a kormányzati jogra valamint a büntetőjogra összpontosított, a mi fogalmaink szerinti civiljogot pedig gyakorlatilag nem művelt.¹⁰⁷ A vagyoni természetű ügyekben ugyanis nagyobb hatékonyságot tulajdonított a vitakozó felek belátásán alapuló *megegyezésnek*, mint egy esetleges bírói döntésnek. Ez azonban csak részben függ össze a hagyományos konfuciánus szellem azon elvével, hogy a konfliktusokat lehetőleg kerülni kell. Ugyanilyen fontos az is, hogy egyáltalán *lehetőség van* e konfuciánus elv érvényesülésére azáltal, hogy a vitakozók többé-kevésbé *azonos kulturális és morális hagyományokkal* rendelkeznek. Alapvetően ez az,

ami ennek az elvnek az érvényesülését lehetővé teszi, egyúttal szükségtelessé azt, hogy a jog mint hatalmi szó beavatkozzék. A jogkicsapódás elvét látszik igazolni egyúttal Christopher Columbus Langdell jogfilozófiája¹⁰⁸ is a XIX. század végén. Ő a jog formalitása és rendszeressége mellett a jog *autonómiájának* a fontosságát hangsúlyozta. Nézete szerint ugyanis, ha a jog moralizál, akkor az egy – mai kifejezéssel – multikulturális (és multimorális) társadalomban ahhoz vezet, hogy a bíróság adott esetben saját erkölcsi maximáit érvényesíti valamely más kulturális gyökerű, ám alapvetően azonos értékű és érvényű morális felfogással szemben. E felfogásból is világos, hogy a jognak – mint olyannak – a szerepe akkor értékelődik fel, ha eltérő kulturális hagyományú entitások kénytelenek együttműködő együttélésre egyazon társadalomban.

JEGYZETEK

- 1 SZMODIS Jenő: A jog humánétológiai alapjairól és vallási jellegéről. *Valóság*, 2011. 09.
- 2 Vö. JONES, O. D.: Law and Biology: Toward an Integrated Model of Human Behavior, 8 *Journal Contemporary Legal Issues* 1997. 8. 167–173.; MONAHAN, J.: Could 'Law and Evolution' Be the Next 'Law and Economics'?, *Virginia Journal of Social Policy and the Law*. 2000. 8. 123–128.
- 3 Vö. GRUTER, M. – MASTERS, R.: *Common Sense, and Deception: Social Skills and the Evolution of Law*, in *Festschrift for Wolfgang Fikentscher Mohr Siebeck. Tübingen*, 1998.
- 4 HOOFF, J. A. van: Intergroup competition and conflict in animals and man. In: *Sociobiology and Conflict Evolutionary Perspectives on Competition, Cooperation, Violence and Warfare*, van der Dennen, J. and Falger, V. Eds Chapman and Hall, London 1990. 23–54.; Vö. DENNEN, J. M. G. van der: Of badges, bonds and boundaries: In-group/out-group differentiation and ethnocentrism revisited. In: *In-group/Outgroup Behavior in Modern Societies: An Evolutionary Perspective*, Thienpont, K. and Cliquet, R., Eds Brussel: Vlaamse Gemeenschap, 1999. 37–74.
- 5 DE WAAL F. B. M.: Coalitions as part of reciprocal relations in the Arnhem Chimpanzee Colony. In: *Coalitions and Alliances in Human and Other Animals*, Harcourt, A. H. and de Waal. Oxford University Press. Oxford, 1992. 233–257.; DUNBAR R. I. M.: *Primate Social Systems*. Chapman and Hall. London, 1994.; LEE, P. C.: *Comparative Primate Socioecology*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- 6 BERECSKEI T.: *Evolúciós pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 2008. 96.; A „döntő bíráskodás” fontosságát az emberi dominanciahierarchia kialakulásában I. ARCHER, J.: *Ethology and Human Development*. Harvester Wheatsheaf. Barnes and Noble Books. Savage, Maryland, 1992.
- 7 Csányi V. 2007: *Az emberi viselkedés*. Sanoma Budapest Kiadói Zrt., Budapest. i. m. 18.
- 8 FOSSEY, D.: *Gorillas in the Mist*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1983.
- 9 CSÁNYI V. i. m.
- 10 Vö. CONNOR, R. C. – HEITHAUS, M. R. – BARRE, L. M.: Complex social structure, alliance stability and mating access in a bottlenose dolphin 'super-alliance'. *Proceedings of the Royal Society of London, Biological Sciences*. 2001. 268. 263–267.; CONNOR, R. C. – SMOLKER, R. A. – BEJDER, L.: Synchrony, social behavior and alliance affiliations in Indian Ocean bottlenose dolphins (*Tursiops aduncus*). *Animal Behavior*. 2006. 72. 1371–1378.; CONNOR, R. C. – WELLS, R. – MANN, J. – READ, A.: The bottlenose dolphin: social relationships in a fission-fusion society. In: *Cetacean Societies: Field studies of whales and dolphins*, eds: J. Mann; R. Connor, P. Tyack, and H. Whitehead. University of Chicago Press, 2000. 91–126.
- 11 COSMIDES, L.: The logic of social exchange: Has natural selection shaped how human reason? *Studies with The Wason selection task*. *Cognition* 1989. 31. 187–276.; TOOBY, J.: Cognitive adaptations for social exchange. In: *The adapted Mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. Barkow, J. Cosmides, L. Tooby, J. Oxford University Press, New York, 1992. 163–228.
- 12 CSÁNYI V. i. m. 69.
- 13 Ez a legegyszerűbben megfogalmazva azt jelenti, hogy az ember, vagy bármely más faj, bizonyos tulajdonságai nem a faj egyedei közötti versengést és annak eredményességét szolgálják, hanem a *csoportnak*, illetve a *fajnak* más csoportokkal, illetve fajokkal szembeni versenyelőnyét.
- 14 BOYD, R., RICHERSON, P. J.: *Culture and*

- the Evolutionary Process. The University Press of Chicago, Chicago, 1985.; BOYD, R. and RICHERSON, P. J.: Why culture increase human adaptability? *Ethology and Sociobiology*, 1995. 16. 125–143.; Vö. CSÁNYI i. m. 72.
- 15 GOETZE, D.: Evolution, mobility, and ethnic group formation. *Politics and Life Sciences* 17. 1998. 59–71.; RICHERSON, P. J. – BOYD R. 1998: The evolution of human ultra-sociality. In: *Indoctrinability, Ideology, and Warfare*, Eibl-Eibesfeldt, I. and Salter, F. K. (Eds.) Berghahn, New York, 1998. 71–95.
- 16 MELTZOFF, A. N. – MOORE, M. K.: Early imitation within a functional framework: The importance of personal identity, movement and development. *Infant Behavior and Development* 1992. 15. 479–505.
- 17 MILGRAM, S.: *Obedience to Authority: An Experimental view*. Harper and Row, New York, 1974.
- 18 CSÁNYI i. m. 82.
- 19 CSÁNYI i. m. 105.
- 20 Méltán veti fel Karl OLIVECRONA, hogy a morális és a jogi szabályok között nincs érdemleges különbség, csupán a nyomukban kialakult pszichikus reakciók oldaláról. Vö. OLIVECRONA, Karl: *Law as Fact*. Oxford University Press, London, 1939.
- 21 A diké szó igencsak többértelmű kifejezés, amely jelentések közül csak az egyik volt a jog. Vö. NÓTÁRI Tamás: *Jog és bírói hatalom Hésiadosnál. Jogelméleti Szemle*, 2005/4.; VISEGRÁDY Antal: *A görög jogi kultúra alapjai*. In: Kondorosi Ferenc – Maros Kitti – Visegrády Antal: *A világ jogi kultúrái – A jogi kultúrák világa*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 71–84.
- 22 CSÁNYI i. m. 31.
- 23 HOBBS, Thomas: *Leviatán*. Magyar Helikon, Budapest, 1970.
- 24 CSÁNYI i. m. 101.
- 25 GROTIUS, Hugo: *A háború és a béke jogáról*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1960.
- 26 Vö. Aquinói Szent Tamás *Lex aeterna* (Isten bölcsességéből eredő jog), *Lex naturalis* (emberi értelemmel felfogott *Lex aeterna*), *Lex humana* (voltaképp a pozitív jog, amit az ember a *Lex naturalis*ra kell, hogy alapozzon) valamint *Lex divina* (Istennek a *Szentírásban* kinyilatkoztatott törvénye) kategóriáival. Továbbá azzal a „jelenséghármassággal”, amely 1.) az ember *humánológiai* sajátosságaiból, 2.) egy adott *kultúra* által kódolt erkölcsi ideálból, valamint 3.) az utóbbival sajátos kapcsolatban álló *pozitív jog* rendszeréből áll.
- 27 LOCKE, John: *Two Treatises of Government*. Cambridge University Press, Cambridge, 1967.; vö. LOCKE, John: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat, Budapest, 1986.
- 28 ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól*. In: *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Budapest, 1978.
- 29 PUFENDORF, Samuel: *De iure naturae et gentium*. Minerva, Frankfurt a. M. 1967.; PUFENDORF, Samuel: *On the Natural State of Men*. Edwin Mellen Press. Lewiston, NY. 1991.
- 30 Pufendorf ma is aktuális természetjoga tehát elkerüli az egyoldalúságnak azokat a veszélyeit, amelyekbe – mint korábban jeleztük – egyaránt beleesik mind a szocialista-kommunista, mind pedig a liberális-kapitalista társadalomideológia.
- 31 ROUSSEAU, J-J. i. m.
- 32 AUSTIN, John: *Lectures on Jurisprudence*. Thoemmes Press, Bristol, England. 1966.
- 33 L. a Milgram féle kísérletet. MILGRAM i. m.
- 34 L. SZMODIS „jogképzet” koncepcióját. Vö. SZMODIS J.: *A jog realitása*. Kairosz, Budapest, 2005.
- 35 Hägerström, Axel: *Der römische Obligationsbegriff im Lichte der allgemeinen römischen Rechtsanschauung I-II*. Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1927. 1941.; Hägerström, Axel: *Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen*. Felix Meiner. Leipzig 1929; OLIVECRONA, Karl: *Law as Fact*. Oxford University Press, London, 1939.; ROSS, Alf: *On Law and Justice*. University of California Press, Los Angeles, 1958.
- 36 Vö. BERECKZEI 27., Vö. A tabula rasa vs. a priori tudattartalmak körüli filozófiai viták. L. LOCKE, John: *Értekezés az emberi értelemről I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.; KANT, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- 37 Vö. ROSS, A.: *On Law and Justice*. i. m. 259.; WESEL, U.: *Juristische Weltkunde*. Suhrkamp. Frankfurt am M. 1984. 72–73.
- 38 Itt természetesen távolról sem arról van szó, hogy a tudomány operatív művelése szempontjából meglehetősen irreleváns hitbéli vagy egyéb meggyőződések legyenek teljesen negligálva, hanem legalábbis arról, hogy mindig legyen nyilvánvaló az a határ, amelyet valaki értelmileg nem igazolható okokból nem kíván átlépni a kutatás során.
- 39 Az amerikai jogi realizmus inkább indirekt módon, a bírói döntés nem tudatos determinánsainak hangsúlyozásával oldotta fel a jog autonómiájáról vallott korábbi tételeket, míg a skandináv realizmus kifejezetten kétségbe vonta, hogy a jog és az egyéb társadalmi szabályzók között lényegi különbség volna. Utóbbi irányzat a jogfilozófia leg több, általa terméketlennek ítélt problémáját éppen erre a megalapozatlannak és szükségtelennak tekintett distinkcióra vezette vissza.

- 40 Itt most az egyszerűség kedvéért használjuk az „erkölcstelen” kifejezést az etika tudománya által használt, kétségtelenül pontosabb, de nehezkesebb „etikailag helytelen” vagy „erkölcsi szempontból rossz” kifejezések helyett.
- 41 Annyiban tehát igaza van Hartnak, és a pozitivistáknak is, hogy egy vagy több szabály erkölcstelensége nem hat ki *közvetlenül* magának a szabálynak az érvényességére. Az azonban már más kérdés, hogy – és ezt sem Hart sem a jogpozitívizmus nem veszi kellőképpen számításba – ennek az eseti „immoralitásnak” a *jogrendszer egészére* vonatkozó következményei lehetnek. Ez a következmény pedig a jogrendszer erodálódása, ami már magára az erkölcstelen szabályra illetve annak érvényességére is kihatással lehet. Hart szerint erkölcsileg teljesen elfogadhatatlan rendelkezések is lehetnek érvényes jogszabályok vagy jogi elvek (HART, H. L. A.: *A jog fogalma*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 309.). Ennek kapcsán hangsúlyosan merült fel az a kérdés, hogy vajon melyik erkölcs az, amely itt figyelembe jön. Vajon az ún. konvencionális erkölcs-e, amelyet a társadalom tagjai általánosan elfogadnak, vagy az ún. kritikai erkölcs-e, amelyet bizonyos elit körök sajátos morálfilozófiai szempontok alapján erkölcsnek tekintenek. A harti szövegek alapján elég világos, hogy Hart az előbbit értette az „erkölcs” alatt. Álláspontom szerint a jogrend létét is csupán az kezdheti ki, ha egyes szabályok az ún. konvencionális erkölccsel, voltaképp egyfajta *erkölcsi minimummal* veszítik el kapcsolatukat. (Ez a minimum viszonylag jól körülírható az ember humánmetológiai sajátosságai alapján.) Mindez – nevezetesen, hogy csupán a konvencionális erkölcs, az erkölcsi minimum elveibe való ütközés erodálja a jogrendszert – összefügg azzal a már említett körülménnyel, hogy a jogot *kompromisszumos* társadalmi szabályozó voltából adódóan eleve egyfajta *minimalista tendencia* jellemzi.
- 42 ELLICKSON, Robert: *Order without Law*. Harvard University Press. Cambridge, Mass. 1991.
- 43 FOSSEY, Diana: *Gorillas in the Mist*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1983.; BROSNAN, Sarah F. – JONES, Owen D., *Law, Biology, and Property: A New Theory of Endowment Effect*, 49 *William - Mary Law Review* 1935–1990. 2008.
- 44 CSÁNYI i. m. 12.
- 45 CSÁNYI i. m. 145.
- 46 MAUSS, Marcell: *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. New York. Norton 1967/1925; CSÁNYI i. m. 142.
- 47 CSÁNYI i. m. 69.
- 48 Vö. GRUTER, Margaret – BOHANNAN, Paul: *Law, Biology & Culture: The Evolution of Law*. Ross Erikson. Santa Barbara. 1983.; HUTCHINSON, Allan: *Evolution and the Common Law*. Cambridge. Cambridge University Press. 2005.; KUKLIN, Bailey: *Evolution, Politics and Law*, 38 *Valparaiso University Law Review*. 2004. 1129–1248.
- 49 Vö. GRUTER, Margaret – MASTERS, Roger i. m.
- 50 Vö. GRUTER, Margaret, *Law and the Mind: Biological Origins of Human Behavior*. Sage Publications. Newbury Park (1991).
- 51 Vö. FOSSEY, D. i. m.
- 52 A megilletettségi képzetről és annak időstruktúrájáról vö. SZMODIS J.: *A jog realitása*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.
- 53 Vö. CSÁNYI V. i. m.
- 54 Uo.
- 55 MAINE, H. S.: *Az ősi jog*. Gondola '96 Kiadó, Budapest, 1997. 98.
- 56 A különféle fenntartások mentén egyúttal sokszor a szaktudományoktól merőben idegen természetű *világnézeti* különbségek is felsejlenek, amelyeknek tisztázására – épp ezért – aligha alkalmasak maguk a szaktudományok. Ezek tárgyalására elég tér kínálkozik a filozófia és a teológia körében, bár ott is több kérdés született eddig, mint értelmileg elfogadható válasz. Ám a kérdést, amit a maga helyén megnyugtatóan megválaszolni nem tudunk, aligha oldjuk meg akkor, ha a természetétől idegen területre, pl. a jogtudományba visszük át.
- 57 BERECSKEI i. m. 120.
- 58 CSÁNYI V. i. m. 71.
- 59 Vö. SCHOPENHAUER A.: *A nemi szerelem metafizikája*. Franklin Társulat, Budapest, 1906. /Filozófiai írók tára sorozat, II./
- 60 Ebben az esetben tehát egy organikusan kialakult, fejlett emberi vonás áll szemben egy ugyancsak organikusan kialakult, ám primitívebb vonással. Itt tehát a fejlettebb vonás preferálása, nevezetesen a monogám házasság előnyben részesítése nem tesz erőszakot a természet rendjén. Más eset azonban, amikor az induktrinálhatóság fejlett tulajdonságán keresztül indul támadás valamely ősi humánmetológiai vonás, például a sajátcsoport preferencia ellen. Itt ugyanis nem a fejlett tulajdonság, az induktrinálhatóság előnyben részesítése valósul meg a primitívebb jelleggel, a sajátcsoport preferenciával szemben, hanem a fejlett konstrukciós készség *tülműködéséből* eredő valamely *idea* preferálására kerül sor. Az induktrinálhatóság itt tehát csupán eszközszerrepre van kárhoztatva.
- 61 CSÁNYI i. m. 157.
- 62 Vö. BROWNE, Kingsley R.: *Biology, Equality, and the Law: The Legal Significance of Biological Sex Differences*, *Southwestern Law Journal* 38, 617–702. June 1984.

- 63 A humánétológiai ismeretek és a törvényhozás kapcsolatát a bajorországi Tutzingban 1986. július 27. és 31. között megtartott V. Nemzetközi Humánétológiai Konferencia „Ethology of Law” témakörében hozzászóló Michael McGuire is hangsúlyozta. Vö. *Human Ethology Newsletter*, 4. 1986. 12. 3.
- 64 Hogy Palestrina, Bach vagy Wagner korában senkinek nem jutott eszébe a férfi zeneszerzők számát korlátozni a még ma is ritka női komponisták javára, csupán örülhetünk. Az alkotás szabadságát természetesen ma sem áll szándékában senkinek korlátozni, ám posztmodern gondolkodásunk igen hamar életbe léptethet például olyan szabályokat, hogy az államilag támogatott kulturális intézmények azonos arányban legyenek kötelesek bemutatni, vásárolni, stb. női és férfi alkotóktól származó műveket.
- 65 Vitathatatlan, hogy például a politikában nagy szükség volna a politikai versengés logikájától többé-kevésbé távol álló, ám a nőkre inkább jellemző tulajdonságokra, az empátiára és a kompromisszumkeresésre. A politikai kultúra és értékrend érintetlenül hagyása mellett, pusztán ún. női kvóták alkalmazásával azonban valószínűbbnek tűnik, hogy a politika férfias értékrendjének megfelelő „férfias nők” kerülnek a politika küzdőterére, mintsem az, hogy maga a politika válna konstruktívabbá és szelidebbé. Mindez azonban alighanem egy sajátos tyúktojás dilemmát involvál. Nevezetesen, hogy vajon a nők által újul-e meg a politika, avagy a politika megújulása vonz-e majd több nőt erre a pályára.
- 66 L. a Gyermek Jogairól Szóló Egyezményt, amelyet az ENSZ Közgyűlése 1989. november 20-án New Yorkban fogadott el. Az egyezmény szóhasználata, amely a gyermekek mindenek felett álló érdekéről szól, a pozitív jog oldaláról is nyilvánvalóvá teszi, hogy a jogalkotás során adódó valamely érték- és érdekkonfliktusban a *gyermekek érdekeit* kell előtérbe helyezni.
- 67 Mindazonáltal igen kétséges, hogy a gyermek szexuális orientációjára nézve tökéletesen közböbs, hogy őt azonos nemű pár neveli-e. Különbségek mutatkoznak egyúttal aszerint is, hogy a nevelés feladatát ellátó egynemű pár illetve a gyermek milyen nemű. A Magyar Televízió m1 csatornáján A szólás szabadsága c. műsor 2009. szeptember 6-i adásában névtelenül nyilatkozott egy olyan háromgyermekes apa, aki a megözvegyülését követő tíz év elteltével azonos neművel létesített tartós kapcsolatot. Beszámolója szerint lányai tökéletesen szokásosan fejlődtek, vonzalmukkal az ellentétes neműeket tüntetik ki, ám fiúgyermekénél annak ellenére gyanakszik az azonos neműek iránti vonzódásra, hogy az nemrégiben apjának bemutatta barátnőjét. Amíg tehát a szexuális orientáció alakulásában a genetikai és szociális tényezők szerepét mindenféle relációban (férfi ill. női párok, fiú ill. leánygyermek vonatkozásában) maradéktalanul fel nem tárja a tudomány, addig felelőtlenség, sőt alighanem jogellenes az azonos nemű párok által történő örökbefogadás engedélyezése. Azok a helyzetek pedig, amelyekben az azonos nemű pár túlélő tagja – másik élő és nevelésre hajlandó és alkalmas rokon hiányában – vállalja az elhalt vér szerinti gyermekének továbbnevelését, más esetet képeznek, mert itt nem pár általi örökbefogadásról van szó. A lényeg, hogy a jogalkotó ne engedjen a gyermek mindenek felett való érdekeinek érvényesítéséből muló divatok szerint változó eszmék alapján.
- 68 A gyermeki *érdek* ugyanis a jogi szabályozás által voltaképpen gyermeki *joggá* transzformálódott.
- 69 A jog posztmodernitásáról, hatalomnéküliségéről, irracionálisáról és nihilizmusáról I. GOODRICH, Peter: *Reading the Law. A Critical Introduction to Legal Method and Techniques*. Basil Blackwell, New York, 1986. különösen 209–223.
- 70 E példa esetében ráadásul egy igen következetlen pozitívizmussal találkozunk, hiszen az egynemű párok örökbefogadói szerepéért síkraszálló nézet nem számol azzal, hogy a jelenlegi pozitív jog sem teszi lehetővé azt, hogy egy deklaráltan mindenek felett álló érdeket és jogot egy annak nem tekinthető másik érdek csorbítson és veszélyeztessen.
- 71 Thrumen Wesley Arnold különös érzékletességgel hangsúlyozza az intoleráns teóriák veszélyét. Vö. ARNOLD, Thrumen Wesley: *The Symbols of Government*. Yale University Press, New Haven, 1935.; ARNOLD, Thrumen Wesley: *The Folklore of Capitalism*. Yale University Press, New Haven, 1937.
- 72 Vö. BEREZCKEI T. i. m. 96.
- 73 Vö. HOFFMAN, Morris B. – GOLDSMITH, Timothy H.: *The Biological Roots of Punishment*, 1 *Ohio State Journal of Criminal Law*, 627–641. 2004.
- 74 ARCHER i. m.
- 75 Vö. HOFFMAN, M. B. – GOLDSMITH, T. H. i. m.
- 76 CSÁNYI i. m. 18.
- 77 Az ún. *kulturális evolúció* során pontosan formulázott *szabályok* születnek, amelyek igen gyakran vallási képzetek közegeiben jelentkeznek, hiszen a spontán szabálykövetésen túl – mint láttuk – leginkább a *hítszerű elgondolások* képesek megszilárdítani a normákat, erősíteni a normaszzerű magatartásformákat. Mindez azonban nem változtat azon, hogy néhány fontos jogintézmény tartalmát és lényegét illetően is

- a legközvetlenebb kapcsolatban áll az ember humánológiai sajátosságaival.
- 78 SZMODIS J.: *A jog realitása*. i. m. 100–115.
- 79 SOMLÓ Bódog: *Jogbölcészlet*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995. 70.
- 80 Ezt az „államot” azonosíthatjuk akár egy már viszonylag fejlett, funkciókat elkülönítő társadalmi alakulattal is. Somlóval egyetértve azonban hangsúlyozzuk, hogy a kérdés alapvetően terminológiai jellegű.
- 81 CSÁNYI i. m. 70.
- 82 Például Bereczkei kiváló monográfiája éppúgy nem említi Jung nevét, mint Csányié.
- 83 JUNG, C. G.: *Gondolatok az értelemről és a tébolyról*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2005. 36.
- 84 JUNG, C. G.: *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyermekről*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2005. 84.
- 85 JUNG, C. G.: *Gondolatok az értelemről...* i. m. 43.
- 86 CSÁNYI i. m. 82.
- 87 KLECK, R. E. – BUCK, P. L. – GOLLER, W. C. – LONDON, S. R. – PFEIFFER, J. R., VUCKEVIC, D. P.: Effects of stigmatizing conditions on the use of personal space. *Psychological Report*, 1968. 23. 111–118.
- 88 Igaz ez akkor is, ha a történelemben számos alkalommal kialakulnak többnemzetiségű birodalmak, amelyek azonban az esetek meghatározó hányadában egy bizonyos nemzet uralma alatt jönnek létre (ld. Római Birodalom, iszlám birodalmak arab vagy török vezetéssel, stb.)
- 89 CSÁNYI i. m. 136.
- 90 Mindez összefüggésben lehet az önmagukban alapvetően értelmetlen – Csányi által említett – azon szabályok létevel, amelyek az iskolában, a hadseregben, de másutt is előfordulnak, és amelyeknek rendeltetése csupán az, hogy a dominanciaviszonyokat folyamatosan nyilvánvalóvá tegyék.
- 91 CSÁNYI i. m. 136.
- 92 CSÁNYI i. m. 68.
- 93 A társadalomfejlődésnek ebben a stádiumában a közösség nyilvánosságának, e nyilvánosság nyomásgyakorló szerepének kitüntetett jelentősége van. Vö. MALINOWSKI B.: *Crime and Custom in Savage Society*. Routledge and Kegan, London, 1926.; POSPISIL L.: *Anthropology of Law. A Comparative Theory of Law*. Harper and Row, New York, 1971.
- 94 EIBL-EIBESFELDT, I.: *Human Ethology*. New York: Aldine de Gruyter, 1989.
- 95 TEUBNER, Gunther: *Standards und Direktiven in Generalklauseln*. Athenäum. Frankfurt am M. 1970.; TEUBNER, Gunther: *Autopoietic Law*. de Gruyter, Berlin. 1987.; TEUBNER, Gunther: *Vajon hiperciklus-e a jog?* In: *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése*. Osiris, Budapest, 1994.; LUHMANN, Niklas: *A jog mint szociális rendszer*. In: *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése*. Osiris, Budapest, 1994. 56–65.; LUHMANN, Niklas: *A jog szociológiai megfigyelése*. In: *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése*. Osiris, Budapest, 1994. 51–55.; LUHMANN, Niklas: *Ausdifferenzierung des Recht*. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorien. Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1981.; LUHMANN, Niklas: *Die soziologische Beobachtung des Rechts*. Metzner, Frankfurt am Main, 1986.; LUHMANN, Niklas: *Rechtssoziologie I-II*. Rawohlth. Reinbek bei Hamburg, 1972.
- 96 A mise átváltoztatás részénél – amely egyúttal a szertartás központi eleme – az adott evangéliumi részt az előírások szerint a papnak olvasnia kell, ugyanis, ha egyetlen szót is vét a szövegben, a bor és a kenyér nem változik Krisztus vérévé és testévé. Mindez igencsak rokon a Disciplina Etrusca formai szigorával és a korai római jog merev formalizmusával, mely utóbbinál egy szó tévesztése is a joghatás elmaradására, illetve pervesztésre vezetett.
- 97 Emlékezzünk csak, amikor az alapvetően nomadizáló, észak vagy éppen a sztyeppék felől érkező népek az akkor már keresztény Mediterráneum közelébe értek, és új kultuszokkal ismerkedtek meg, igencsak nagy lendületet vett a társadalmi szabályok formalizálódása, jogivá válása. A frank kapitulárék és Szent István törvényei alighanem egyaránt e folyamat eredményei.
- 98 Figyelemreméltó Thurman Wesley Arnold álláspontja, amely arra figyelmeztet, hogy az *értékszkeptikus* nézőpont az, ami megóvhat a totalitárius törekvésektől. A dolog fonáksága azonban, hogy a következetes értékszkeptícizmus is olyan egyoldalú, az *értékrelativizmust* *önértéknek* tekintő ideológiává válhat, amely éppúgy intoleráns a másfajta vélekedésekkel szemben, mint azok az eszmék, amelyekről meg kívánja védeni a társadalmat. Mindez azonban – mint már említettük – alighanem az ember konstrukciós készségének túlműködéséből adódik, valamint abból, hogy az értékszkeptícizmus is olyan társadalmi eszme, amelynek hatékonyságát leginkább a *hüszérű*, tehát irracionális és kritika nélküli elfogadás biztosítja. Vö. ARNOLD, Thurman Wesley: *The Symbols of Government*. Yale University Press, New Haven, 1935.; ARNOLD, Thurman Wesley: *The Folklore of Capitalism*. Yale University Press, New Haven, 1937.
- 99 Itt sem mulasztatom el hangsúlyozni, hogy a duális és a monisztikus struktúrákat merőben közelítő, egymáshoz képesti viszonyokban értékelhető kategóriáknak látom, nem pedig olyanoknak, amelyek önmagukban, „abszolút” érte-

- lemben létező és leírható jelenvalóságok. Egy kultúra monisztikus jellege tehát nem azt jelenti, hogy az adott kultúra teljesen homogén, csupán azt, hogy benne valamely értékkomplexum, valamely kulturális entitás hegemon helyzetben van. Olyan módon, hogy nem áll vele szemben egy másik, hozzá hasonló társadalmi súlyú kulturális entitás, amely így egyfajta tükröt tartana számára, s amely érdemben meg is kérdőjelezhetné értékeit, hiedelmeit. Egy kultúra duális struktúrája ennek megfelelően számomra azt jelenti, hogy az adott kultúra legalább két nagy olyan entitás szembenállását involválja, amely entitások viszonylag kiegyenlítettten határozzák meg az adott kultúra egészét, és amely entitások között érdemi „párbeszéd” áll fenn. E szembenállás és párbeszéd a kultúrák szintjén vezethet el ahhoz a fejlődéshez, ami a személyiség szintjén a „nem én” tapasztalatából és annak konzekvenciájából táplálkozik.
- 100 E jelenséget magam a *jogkicsapódás elvének* (*precipitation of law*) neveztet el.
- 101 José ORTEGA y Gasset: *A tömegek lázadása*. Pont Könyvkereskedés, Budapest, 1995. 160.
- 102 Vö. EIBL-EIBESFELDT i. m.
- 103 GUMPLOWICZ, L.: *Der Rassenkampf*. Sociologische Untersuchungen. Verlag der Wagner'sche Univ. Buchhandlung. Innsbruck, 1909. Különösen 218.
- 104 ZLINSZKY J.: *Állam és jog az ősi Rómában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996. 84.
- 105 Zlinszky egyébként azon az alapon vetette el az etruszk kultúrának a római jogra gyakorolt hatását, hogy az etruszkok jogáról valójában semmit sem tudunk. A tagadó álláspontnak azonban mélyebben fekvő oka az a ki nem mondott – ám jogpozitivistá hagyományainkból egyenesen következő – feltételezés lehet, hogy a jogot a jogból kell magyaráznunk. Ha azonban belátjuk a jog, a hitszerű képzetek és a vallás mélyebb és igencsak alapvető összefüggéseit, akkor képessé válunk felismerni egy kultúra jogrendszerét és egy ma már másik kultúrának felfogott entitás vallásossága között a kapcsolatokat. Az emberre vonatkozó humánológiai ismereteink – ti., hogy a szabálykövetés homogén kulturális közegben igen következetesen érvényesül – valamint Zlinszky sejtése a jog szokáspótló funkciójáról egyúttal arra a belátásra is elvezetnek, hogy – egy esetleges összehasonlítás céljából – nem túl ígéretes dolog a Rómához képest homogénebb kultúrájú Etruriában olyan jellegű jogot keresnünk, mint amilyené a jog a kulturálisan heterogén Rómában szükségképp vált.
- 106 CAMPOS, Paul F.: *Jurismania: The Madness of American Law*. Oxford University Press, New York, 1998.
- 107 HULSEWÉ, A. F. P.: Ch'in and Han Law, In Twitchett, Denis – Loewe, Michael (eds): *The Cambridge History of China*. Vol. I. The Ch'in and Han Empires, 221 B. C – A. D. 220 Chapter 9. Cambridge, University Press; HULSEWÉ, A. F. P.: *The Ch'in Documents Discovered in Hupei in 1975; 1978.*; SALÁT Gergely: *Büntetőjog az ókori Kínában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- 108 Vö. LANGDELL, C. C.: *Selection of Cases on the Law of Contracts*. The Law Book Exchange LTD. Union, New Jersey. 1999.; L. még LANGDELL, C. C.: *A Selection of Cases on Sales of Personal Property*. Little, Brown. Boston, 1872.; LANGDELL, C. C.: *A Summary of Equity Pleading*. F. B. Rothman. Littleton, Colorado, 1998.; LANGDELL, C. C.: *Cases in Equity Pleading*. Printed for the author. Cambridge, Mass. 1878.; LANGDELL, C. C.: *A Brief Survey of Equity Jurisdiction*. The Harvard law review association. Cambridge, 1908.

(Természet)tudomány versus mitológia/filozófia

A tudományok státusza nem egyedüli befolyásoló tényezőként ugyan, de döntően meghatározza a pedagógia, az oktatás milyenségét, lehetőségét. E tény motiválja írásomat.

Azt a paradigmaváltást, amely manapság a tudományokat, de leginkább a természettudományokat érinti, két olyan megnyilvánulás érzékeltetésével kívánom példázni, amelyek egyike, főként a Hamvasé a modern/posztmodern éra előképének, mintegy fokozatosan konstituálódó archetípusának (ideáltípusának) tekinthető.

A szubtilitásáról, kiváltképpen a változások iránti érzékenységéről ismert Hamvas Béla 1934-ben publikált írásával kezdem. Hamvas J. N. Sullivan egy évvel korábban megjelent kötetét bírálja úgy, hogy papírra veti: miről kellett volna szólnia a szerzőnek. Az immár 50 éve bomladozó félben lévő tudományt jellemzi, s szemügyre veszi az újat, az új középkorit, amely mély, sötét és titokzatos.

Hamvasnál a tudomány tényekre – a mindenki által ellenőrizhetőre – alapozódik. A természettudomány mintegy az emberiség fénye lett. Ám az érdem nem a tudományé, hanem a technikáé (nem csinál elméleteket, törvényeket, hanem figyel, kísérletezik).

Az az ambíció, hogy a tudomány mindent és végérvényesen megold, *mitológia*, azaz *történelmietlen, imaginárius*.

„A tudomány megfektéseiből kiküszöbölte a fantáziát, az érzelmet, a szellemet.” (Hamvas 1934, 211) A tudomány időhöz kötött, realitása éppoly *szellemi*, mint a mítosz. Idegen nyelv: szimbolika. A szimbólum pedig nem a valóságot, hanem a hatást igényli. A tudomány nem tényeket állapít meg, hanem interpretál, s ezáltal akar hatni. A tudomány mindig mintegy kommentálja a technikát, irreális, szemben a technika realitásával.

A tudomány felépítménye a technikának. Paradoxon: szellemmel fejt meg valamit, ami nem szellem.

Az igazi világ nem a valóságos világ. A modern természettudomány felismerte: *az ismeret mitológiai*. A tudományos diszciplínák mondanakörök.

Márpedig a mitológia a valóság interpretációja, mindig magasabb realitás. Szellemi kötelék, egy korszak történelmi alakja, felülről kötelez.

„... amikor a természettudomány mítoszainak hatása lassan, de napról-napra észrevehetőbben gyengül, erősödik az új, aminek nincs neve.” (Hamvas 1937, 218) Misztikus, bizonytalan határokkal, elmosódó kontúrokkal.

A mechanikus természettudományos törvény megszűnt, helyébe lép most valami, amit egyelőre „valószínűségi hullámnak” neveznek. Az emberiség új gondolkodása igyekszik „az abszolút törvényszerűséget a természetből teljesen kizárni” (Hamvas 1937, 219)

Nagyon gyorsan reagál Hamvasra Németh László. Még ugyanazon évben teszi közzé replikáját.

Németh végső soron nehezményez: elismeri, hogy a természettudomány birodalmában már korábban feltűntek „orv repedések”, ám a természettudomány teljes bukását jósolni – véli – rossz diagnózis.

Felidézi: Hamvasnál a technikától kapta hitelét a természettudomány; a technikától, amely felszabadította az anyagban szunnyadó démonokat, nem magyarázott, hanem feltalált, nem korholt, hanem alkotott. Érthető hát, ha a természettudomány magyarázataival a technikához szegődött.

Németh megrója Hamvas: mit is értünk tolmácsoláson? Idegen nyelven/nyelvről kifejezéshez jutni. A görög mitológia így járt el – a természetet a természet helyett mondta el, a valóságot a vallás szimbólum-jegyébe plántálta, s a természettudomány által hozzá nem férhető istenivé tette. Csakhogy idővel a természettudomány nem kifejezni: faggatni, nem tolmácsolni: vallatni kezdte a természetet. „Ha a tudomány a vallató, a technika volt mellette a spanyolcsizmával, hüvelykzszorítóval dolgozó hóhér. [...] Amit te mítosznak nevezel: költészet, a természettudomány azonban a mágia örököse.” (Németh 1992, 375)

Tagadhatatlan – ismeri be Németh László –, hogy a természet iránt vakabb volt a természettudomány, mint a mítosz, előbbi nem bizonyult kellően megértőnek és kifejezőnek.

Persze bánjunk csínján a minősítéssel: ne tagadjuk a természettudomány valóság-közeliségét, ám ne azonosítsuk az elméletet a valósággal! A XVII. századdal startoló, a korábbihoz képest megváltozott természettudományos gondolkodás önkényesen negligálta a valóságot, gyermekien öntelt volt. Korunkban a tudomány már alázatos is lehet, s kell hogy legyen; a természettudományos szellem egyszersmind megújulóban, egyszersmind bomlóban van – zárja fejtegetését Németh László.

A tudomány, a technika, a mítosz eredetét firtató Hamvas erőfeszítéseit *gondolatkísérletnek* titulálja Németh.

A mostanra egyértelműen konstatálható törésvonalat a hagyományos, a hadállásait jócskán elveszített és a mai természettudomány között jóval markánsabbnak, megkockáztatjuk: áthidalhatatlanabbnak látatja Hamvas. Németh kompromisszumot ajánl: a változás, az elmozdulás tényét nem tagadja ugyan, de nem véli igazolhatónak a tragikus meghasonlást.

E vitát tekintve – részkonklúzióként – frappánsnak tartom Dül értékelését: Hamvas „az európai filozófia élvonalával egy időben tárja fel az úgynevezett természettudományos világkép mitologikus, pszeudovallásos gyökereit.” (Dül 2009, 15)

A továbbiakban argumentumokkal szolgálok az iménti idézet relevanciáját alátámasztandó, s a bevezetőmben említett: „Hamvas illetően munkálkodása a modern/posztmodern éra előképe” tétel helytálló mivoltának a beláttatása érdekében.

Írásom következő szakaszában Ilya Prigogine Nobel-díjas természettudós munkálkodása inspirál. 1994-ben közzétett művében Prigogine és Stengers leszögezi: a természetet nem manipulálni, hanem megérteni kell; tartózkodnunk szükséges a természet maradéktalan ésszerűségébe vetett hittől. Nagy nyomatékkal és együttérzéssel szól ezen apropóból is Bergsonról: a megélt (átélt) idő mint a valamivé válás, úgy lesz az irreverzibilitás alapja, hogy egyben a kommunikáció jellemzőjeként is figyelniünk illik rá. A szabálytalanság/a tökéletlenség fokozódása az evolúció szükségszerű momentuma.

A kötet egy részletét citálom. „Ahol az ember a világban és a világból, az anyagban és az anyagból van, ott nem idegen, hanem barát, családtag és társ. Szerződést kötött a dolgokkal. Sok más rendszer és tudomány viszont éppen ennek a szerződésnek a felbontásán alapul. Gyűlöli azokat és harcol ellenük. Környezete veszélyes ellenfél, amivel fel kell vennie a harcot, amit szolgátságban kell tartania.” (Prigogine & Stengers 1994, 180)

Prigogine-ék szerint az újfajta természetszemléletnek, világképnek nem pusztán természettudományi, hanem etikai konzekvenciái is kell hogy legyenek: a választási lehetőségek állandó módosulását átélő, önmagát sokszor újfent meghatározni kényszerülő ember erkölcsi nyitottságáról van itt szó.

Úgy találják, hogy a természettudományok és a filozófia kiegészíthetik egymást: a filozófia globális jellegéhez, a tapasztalat iránti nyitottságához jótékonyan járulhat hozzá a természettudományok többé-kevésbé ideiglenes jellegű, korlátozott tapasztalatokon alapuló rendszere. (Ehhez a kérdéshez rögvest visszatérek.)

Egyébként érdemes lenne, ha mód lenne rá, elemezni: Prigogine-ék ahhoz hasonlóan kötődnek a közbülső állapotokhoz, mint Henri Atlan „A kristály és a füst között” című értekezésében, amelyben az élet lényegét a kristály rigorózus merevsége és a füst állandóan áttűnő, amorf formái közé illeszthető szubsztanciaként állítja piederstálra. (Vö.: Balogh 1997, 82.)

De térjünk vissza a (természet)tudományok/filozófia problémára. E kérdéskör exponálása, bemutatása gyakorta szerepel Piaget életművében, legszisztematikusabban az 1965-ből való „A filozófia bölcsessége és illúziói” című kötetében. Piaget szerint a „bölcsesség” fogalmának semmiféle jelentése sincs, hiszen csak egy alapvető állásfoglalást rejt magában. Nincs semmiféle korlátozó jelentése sem a gondolkodás gyakorlata szempontjából, hiszen lehetővé teszi, hogy ez az állásfoglalás ne csak egyszerűen egy döntést foglaljon magába, hanem elmélet is legyen. De ha a bölcsesség az igazság kutatását foglalja magába, különbséget kell tenni személyes állásfoglalások, vagy szűk csoportok állásfoglalásai között, melyek egyesek számára evidensek, mások számára nem, és a mindenki számára elérhető, bizonyítható igazságok között. Más szóval, többféle bölcsesség van, míg igazságból csak egy létezik. A filozófia lényege az igazság kutatása, és nem birtoklása. A filozófiában nincs egy végleges tudás alkotta egybehangzás: a tudományokkal ellentétben le kell mondania az egyhangú konszenzusról, ennek a lemondásnak a filozófia természetében kell rejlenie. A filozófia – a tudományokkal ellentétben – nem fejlődik.

Summázva a filozófia/tudományok eltéréseit, Piaget azt állítja: a filozófia *tárgyát* tekintve az általános tényekre figyel; *rendeltetése* az általános értékek koordinációja; *módszere* kizárólag a reflexió, az intim meditáció; *verifikációs* lehetőséggel nem bír; *eredménye* a bölcsesség, s ebből többféle létezik. Ami a tudományokat illeti: *tárgyuk* a valóság tényei; *rendeltetésük* a valóság megismerése; *módszereik* külső, nyilvánossá tett eljárások; *verifikációs* lehetőségük olyan kontroll-együttesek, amelyekkel az igazolhatóság, a hitelesítés adekvátan megtörténhet; *eredményük* igazságot nyújtó ismeretek, tudás, amely mindig szükségszerűen állandóan módosul. (Vö.: Balogh 1982, 41–58; Balogh 2005, 56–78.) (Arra a vitára, amely Prigogine és Piaget között tartósan, egészen Piaget haláláig folyt, sajnos nincs módomban kitérni.)

Viszont megközelítem Piaget tudomány-felfogása flexibilisségét nézve megközelíti Hamvas és Prigogine-ét – gondoljunk főként a tudományok relatív, szükségszerűen újra-és újradefiniálható igazságára. Ugyanakkor a modern természettudományok jelentkezését nem tragizálja.

Annál inkább tragizálnak e vonatkozásban Prigogine-ék. A továbbiakban arról a vállalkozásáról szólok, amelyet ő a filozófus Isabelle Stengersszel együtt produkált, s amelynek magyar kiadását magam proponáltam – sikerrel – az Akadémiai Kiadónál.

A Hamvas–Prigogine rokonság már „Az új szövetség” alcímeiben tetten érhető, hiszen Prigogine-ék nagy teret szentelnek a klasszikus tudományok varázstalanításának, az új tudományok újravarázssításának, a mítosznak a tudományok kezdetén játszott szerepének. Prigogine-ék azt állítják, hogy manapság a Szókratész előtti varázssítás tér vissza, ugyanis aktuális világunk újravarázssításáról (nem minden pátoz nélkül) azt írják: „Az ihletett, azaz természetfölötti megvilágosodásból származó tudományos ismeretanyag ma a természetre való ’költői odafigyelésben’ és a természetben zajló természeti folyamatként is megnyilvánulhat, mely fogékony az alkotásra és újításra egy nyitott, teremtő és újító világban. Eljött az ideje az új szövetségeknek, amelyek mindig is összekötötték – ha sokáig nem is vettek tudomást róluk – az emberek, társadalmak és tudásuk történelmét a természet felfedezésének kalandjával.” (Prigogine & Stengers 1995, 282)

Prigogine-ék korszakolása szerint a Szókratész előtti időszakra a varázslatos tudomány, az utána jövő, klasszikusnak számító tudományokra a varázstanítás, míg manapság a tudományok újvarázssosítása a jellemző.

A klasszikus tudomány aranykorában a newtoni racionalitás elegendőnek bizonyult az ismeretek egységesítéséhez. A feloldott varázssosításban a leírt jelenségek egyedi érdekessége megszűnt – az általános törvények alkalmazási esetének számítottak. Ez a világ könnyen kezelhető.

A klasszikus tudomány egy szövetség szülöttje. Az a kultúra hozta létre, amely az isteni és a természeti rend metszéspontján alakult ki, az itt egzisztáló ember és a racionális, emberképűre formált, megérthető törvényeket hozó Isten szintézise. E szintézis adott alkalmat arra, hogy a filozófusok és a teológusok a tudománnyal foglalkozzanak, a tudósoknak pedig arra, hogy faggassák és magyarázzák a természetben működő isteni bölcsességet – hatalmat.

A klasszikus tudomány mindig is hitte azt, hogy a világon egyetlen igazság létezik, s ez eljuttatható a leírás alapvető szintjére. Az általa kérdőre vont világ persze ostobán egyhangú lett.

Az egyhangúság folyamánként mindaz, amit a klasszikus tudomány vizsgálat tárgyává tett elhalt, kiszikkadt; nélkülözték elemei a minőségi különbségeket, az egyediséget: valamely általános törvény következményeivé silányultak.

Prigogine-ék hangoztatják: a klasszikus tudomány belakva birodalmát, határaihoz ért; beláthatóvá lett a klasszikus fogalmak korlátossága, s annak az ideának az idejét múltsága, amely szerint lehetséges a világ teljes, maradéktalan megismerése.

Ma már lehetetlen a több nézőpont be nem látása/láttatása – főként a humán tudományokban, a filozófiában, a művészetekben.

Korábban egyfajta összecsengés volt a tudományos és a teológiai beszédmód között. Manapság – a klasszikus tudományok lecsöngése után – a tudományos világ és az iparosított „laikus” világ együtteséhez asszisztálhatunk.

Véleményünk szerint – írják Prigogine-ék – „a metamorfózison átesett tudomány újra képes lesz a párbeszédre a kultúrával, s ami ettől elválaszthatatlan: új szövetség jöhet létre a természettel, melynek változásai meghatározzák a kísérletező játékot és a kutatás kalandját.” (Prigogine & Stengers 1995, 52)

A klasszikus tudomány délibábja szétfoszlott: immár maga a tudomány ösztökéli a tudóst látóterének tágítására, elzárkózásának feladására. De meg kell teremteni politikailag és társadalmilag egyaránt a kultúra átjárhatóságát garantáló csatornákat is. Olyan idők járnak, amikor nem a változatlan jelenségekre kell elsősorban koncentrálnunk, hanem az állapotváltozásokra, a válságokra, az instabilitásra, a disszipatív struktúrákra. Figyelni arra, ami átalakul: a földtani, éghajlati kataklizmákra, a fajok fejlődésére, a társadalmi viselkedésformákban szerepet játszó normák létrejöttére és változásaira.

A hagyományos fogalom-együttes mellett/helyett (okság, törvényszerűség, szükségszerűség, determinizmus, mechanika, racionalitás) felbukkantak más alapfogalmak (pl. élet, sors, szabadság, véletlen, spontaneitás é. i. t.).

A spontaneitás előtérbe kerülése megemelte az irreverzibilitásnak a szerveződési folyamatokban játszott szerepét. Nincsenek immár egyetemes kautélák, mindent nyitó kulcsok.

Prigogine-ék hangsúlyozzák: a mítoszok is és a tudományok is megérteni törekszenek a világ természetét, szerveződését, s az embernek a világban elfoglalt szerepét, helyét. Idézik Claude Lévi-Strausst: „A mítosz uralma minden társadalomban kizárja a párbeszédet: a csoport mítoszait nem lehet megvitatni, de miközben azt hiszik, hogy csupán ismétlik, át

is alakítják őket.” (Vö.: Prigogine & Stengers 1995, 319.) Kommentárjuk szerint a mítosz beszédmódja más, mint a filozófiai, vagy tudományos kritikai párbeszéd – saját gyakorlati megismerhetőségeinek feltételei miatt.

Áttekintésemben egy előkép (arche-, ideáltípus) érzékeltetésével 1934-től próbáltam jelezni egy ívet. Ebben az esztendőben publikálta ugyanis ismertetését – recenzióját – Hamvas, s reagált rá némileg szkeptikusan Németh László.

Piaget (1965) félig-meddig illik a képbe, ám véleményem szerint korszpecifikusan reprezentálja azt a tudósi kört, amely (minden egyéb konzekvencia nélkül) figyelmeztet a tudományok folyamatos önrevíziójára, megújulási kényszerére. Nem lát olyan törést, mint Hamvas, de a valóság-feltárás új útjainak megtalálását – a tudományok által – kétségtelesen ambicionálja.

Hamvas markáns „folytatójaként” Prigogine-ékat neveztem meg (1979-). Az ő attitűdjük, tudományos frazeológiájuk mintegy továbbélteti Hamvasét, s ez már csak azért is konstatacióra érdemes, mivel nem konkrét kiegészülésről, hanem nyilvánvalóan egy, a korszellemhez hű „együttérzésről” van szó.

Az áttekintés zárulhatna itt. Ámde dőre remény lenne azzal hitetni magunkat: a Hamvas által vázolt, s a Prigogine-éknál robusztus természettudományos érvekkel is alátámasztani kívánt opozíció, paradigmaváltás fölényes eleganciával negligálta a klasszikus tudományok érvrendszerét, s így egyetemes elfogadásra lelt.

Az iméntiekben jelzett tendencia, s általában a posztmodern lendület megtöréseként könyvelhetjük el véleményem szerint két fizikus színrelépését. Alan Sokal és Jean Bricmont esszéje, paródiája, az „Intellektuális imposztorok” 1997 végén jelent meg – ezt megelőzően Sokal borzolta a kedélyeket. Cikke 1996-ban kapott helyt egy befolyásos lapban, a *Social Text*-ben. Címe igazán impresszionáló: „A határok áttörése: arccal a kvantumgravitáció transzformatív hermeneutikája felé”.

Az ebben kifejtett elmélet teljesen értelmetlen volt. Sokal maga minősíti paródiának. Az igazságoktól a fél igazságokon át a hamisságokig, logikai követhetlenségig terjed az a mező, melynek bejárására invitálta olvasóit.

Mi ösztökélte erre? Valódi motivációjának a baloldali bölcsészek és a természettudósok közötti párbeszéd kialakítását nevezi meg. Úgy véli: itt két kultúrával van dolgunk, s ezek – más megítélésektől eltérően – távolabb vannak egymástól, mint az utóbbi 50 évben valaha. (Vélekedése ellenpontja a Hamvas, illetve a Prigogine-ék diagnosztizálta közelítésnek!)

Sokal elismeri ugyan, hogy például a fizikában elfogadott tényeket, értelmezéseket közvetlenül nem lehet alkalmazni mondjuk a történelemre és a társadalomtudományokra, ugyanakkor abszurdnak találja, hogy a C. P. Snow által kifogásoltak mára tetézetten igazak, találóak.

Snow annakidején nehezményezte: „Jónéhány alkalommal jelen voltam olyan emberek találkozóin, akik a hagyományos kultúra mércéjével mérve igen műveltnek számítanak, és akik élvezetüket lelték abban, hogy hitetlenkedésüket fejezzék ki a tudósok műveletlenségével kapcsolatban. [...] megkérdeztem a társaságtól, hogy hányan tudnák közülük körülírni a termodinamika második főtételét. A válasz hideg volt és mindig negatív. Pedig olyasmit kérdeztem, ami a tudományban megfelel ennek: *Olvasta Shakespeare valamelyik művét?*” (Az idézet lelőhelye: Sokal & Bricmont 2000, 342.)

Mára a helyzet annyival torzult, hogy a bölcsészek konzerválódott műveletlensége nem tartóztatja meg őket attól, hogy tanítsanak olyan összefüggéseket, amelyeket abszolút önkényesen állapítanak meg – a riasztó példa kedvéért: a gyorsulás és a lassulás fogalmait a pozitív és a negatív sebességgel azonosítják.

Azok az új doktrínák, amelyek virágzófélben vannak, mint pl. a káosz-elmélet {erről nagyon korrektil ír szerintem Gleick (vö. Gleick, James: *Káosz*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1999.)} kritikával illethetőségük ellenére sem gondolthatják velünk az *intuáció* el nem ismerését – magyarázzák Sokalék.

Az intuáció elementáris része a feltalálás kreatív folyamatának, ugyanakkor nem tehet szert perdöntő státuszra az igazolás – megcáfolás procedúrájában. Ezt a státuszt éppúgy el kell utasítani, mint ama másikat, hogy tudniillik a posztmodern hitelesen ebrudalhatja ki az objektív igazságot a tudományok tereumáról – érvelnek Sokalék.

Természetesen nem nélkülözhetjük a körültekintést. Szerintem Sokalék sem mentesek az elfogultságtól. Gondoljunk csak vissza a Piaget-ről mondottakra, a filozófia és a tudományok megkülönböztetésére. Ez a szembeállítás mutatkozik meg olvasatomban markánsan a Sokalék által kifogásolt disztinkcióban, amely szerint a filozófia általában az immanenciát, a konzisztenciát célozza meg, míg a tudományok tipikusan a referencia mentén lépkednek.

Vegyük szemügyre, hogyan bánnak Sokalék Prigogine-ék munkásságával. Szembetűnő, hogy amíg jóval nyersebben bírálják a kortárs posztmodern természettudósokat (a filozófusokról, irodalmárokról nem is szólva), addig valamivel szordínóbb a hangnem az ő értékelésük esetében.

„Úgy véljük, hogy Prigogine és Stengers torz képet kínál a vizsgált témákról a művelt közönség számára, ám visszaéléseik nagyon távol állnak azoktól, melyeket ebben a könyvben elemzünk.” (Sokal & Bricmont 2000, 31) Vagy említik, hogy látványos leírást adnak a kvantumelméletéről – szól minősítésük (vö.: Sokal & Bricmont 2000, 192).

Úgy gondolom, nincs találébb besorolás Sokalék megnyilvánulására, mint a „paródia, tréfa, gúnyos, cinikus fricska”. E fricska azért a hithez konkludál. Azt hiposztazálják ugyanis: „Reményeink szerint... megjelenik egy szellemi kultúra, amelyik racionalista, de nem scientisztikus, nyitott, de nem könnyelmű, és politikailag haladó, de nem szektás. Ám mindez csupán remény, vagy talán csak egy álom.” (Sokal & Bricmont 2000, 279) Nos, beállítódás, optimizmus, beleélés kérdése, álmodunk-e...

Áttekintésemben Hamvástól Prigogine-ékhez jutva kíséreltem meg szemlézni azt a markáns tendenciát, amely a tudományok (főként a természettudományok) újabb jellemzőit olykor a mitológiával és a filozófiával is konfrontáltatva – az „újravarázssítás”-nak hála – *a tudományok összehangolódásában nyilvánul meg*.

Németh László ezt többé-kevésbé megengedően konstatálta, míg Piaget csak egyetlen szegmensét poentírozta a kérdéskörnek.

Az ellentétes folyamatot nálam Sokalék reprezentálták. Ők a tudományok jelenkorát a legdrasztikusabb *elkülönböződési trend kifejeződéseként*, az iratlan illetékességi szokások megszegéseként értelmezték.

Két, majdhogynem antagonisztikus *alaptípusra (ideáltípusra)* lelhetünk, amely időbeni *kvázi szinkronitással* rendelkezik, hiszen 1934 és a XX. század kilencvenes éveei közé datálhatóak az általam kiszemelt opusok.

Véleményem szerint olyan *torlódással* van találkozásunk, amelynek kibontása: elrendezése – értelmezése hasznos kezdeményezés lenne. Ehhez kívántam adalékokkal szolgálni.

Nekem úgy tűnik: a Hamvas, Prigogine-ék beállítódás *tragizálja* a (természet)tudományok vélt/valós töréseit, míg Sokalék inkább *komikusnak* állítják be mindezt. Ám talán tragizálás/komédiázás jól kiegészíthetik, hiszen ellenpontoszthatják egymást. S ami most disszonancia, az – megeshet – konzonanciává válhat...

Figyelmeznünk illik persze arra, hogy nem szükséges pusztán teoretizálnunk, keres-

hetjük, elemezhetjük a fizika, biológia, kémia általános- és középiskolai tankönyveinek, főiskolai, egyetemi jegyzeteinek frazeológiáját, példaanyagát. Ezen áttekintés nyomán is tetten érhetnénk az általam kategorizált két alaptípus megmutatkozásait, arányait. Ennek során nyilván szembesülnénk a finom ideologizálás fogásaival is.

Klasszikus példát hozok fel, kissé a posztmodern kritikai mentalitását is érzékeltetve, s kissé karikírozva. Ha felütjük a nem is oly régen forgalmazott matematika szöveggyűjteményeket itt és ott, a következő értékítéletet és világfelfogást konstatálhatjuk.

1. Ha az „Új élet” termelőszövetkezet földjein szántó traktor egy nap alatt x hektárnyi területet művel meg, három traktor feleannyi munkaidőben (4 óra) hány hektárral képes végezni?

2. Joe betesz egy bankba 1000 dollárt, 5%-os kamatra, egy évre. Mekkora összeggel vált bankot egy esztendő elteltével az előnyösebb, 8%-os kamat ígéretében, s a váltás után 18 hónap elmúltával hány dollárt mondhat a magáénak?

Az ilyenén sugallatok azonban megint csak más értelmezési tartomány kompetenciáját kell hogy igénybe vegyék.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh Tibor: *Jean Piaget*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 41–59.
- Balogh Tibor: Az „imagoológia” és a „disszipatív stuktúra” mint a mindennapi tudat oldott komponensei. In *Mindennapi tudat: etológia, filozófia, pszichológia*. MTA Területi Bizottsága, Szeged, 1997. 81–86.
- Balogh Tibor: *Piaget szinkretizmusa*. Bába Kiadó, Szeged, 2005. 56–78.
- Dúl Antal: Éthosz antropon daimon. In *Krisis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete*. Nap Kiadó, Budapest, 2009. 15.
- Hamvas Béla: Természettudományos mitológia. *Debreceni Szemle*, 1934. 210–219.
- Német László: Vita Hamvas Bélával. In *A minőség forradalma. Kisebbségben I*. Püski, Budapest, 1992. 372–376.
- Prigogine, Ilya & Stengers, Isabelle: A Földtől az égig: a természet varázsának a megújítása. In *A későújkor józansága I*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1994. 180.
- Prigogine, Ilya & Stengers, Isabelle: *Az új szövetség. A tudomány metamorfózisa*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- Sokal, Alan & Bricmont, Jean: *Intellektuális impostorok*. Typotex Kiadó, Budapest, 2000.

Klaszterek az újkapitalizmusban

(Bevezetés) A globalizáció, illetve az újkapitalizmus a verseny sajátosságait, kritériumait és intézményrendszerét jelentős mértékben átalakította, egészen új helyzetet teremtett a gazdasági szereplők között. Az egyre kiélezettebbé váló konkurenciában a kisebb vállalatok nem tudnak eredményesen versenyezni a multi- és transznacionális cégekkel. Ezek olyan versenyelőnyvel, erőfölénnyel, valamint felhalmozott tőkével rendelkeznek, amihez a regionális szintű gazdasági egységek képtelenek felzárkózni. Erre az egyenlőtlen viszonyrendszerre reflektálva a regionális vállalatok egymással összefogva, együttműködve kezdenek fellépni a multinacionális cégekkel szemben. A kisebb vállalatok a világ számos országában kezdik felismerni azt, hogy valójában nem saját nemzetük cégeivel kell versenyezniük (vagy nem elsősorban velük), a versenyt valójában az újkapitalizmus főszereplőivel kell megvívniuk. Látható, hogy a globalizáció korában a regionális, helyi szereplők felértékelődnek, a regionális szintű gazdaságfejlesztéssel lehet a globalizáció veszélyeit – ha csak részlegesen is – kivédeni. A kisebb cégek tehát egymással kooperálva hálózatokat alakítanak ki, melyek a későbbiekben akár intézményesített formában is tovább működhetnek így, ezeket a formációkat klasztereknek nevezzük. A globalizációban új folyamatok bontakoznak ki: a korábban érinthetetlennek hitt nemzetközi vállalatrendszerrel szemben újszerű struktúrák alakulnak ki, a nemzetgazdaság védekező mechanizmusa olyan „megoldást” talált a globalizáció okozta károokra, melyek még a versenyképességet is javítják nemzeti és regionális vonatkozásokban.

Szükséges kiemelni, hogy a kisebb gazdasági egységek között nem szűnik meg a verseny. A klaszterbe integrálódott cégek között a konkurencia talán egy vagy néhány résztevékenységi kör között szűnik meg, illetve mérséklődik. A konkurencia azért fontos továbbra is, mert ez a gazdasági folyamatokat képes a társadalom igényei szerint formálni. Annyi változást jelent a klaszteresedés, hogy a verseny mint olyan veszít korábbi hegemóniájából, a társadalmi viszonyok felszabadulhatnak a profitmaximalizáló attitűd dominanciája alól; a gazdaság és a társadalom közötti viszony egyensúlyba kerülhet, hiszen korábban a gazdaság uralta aszimmetrikus és hierarchikus struktúráival a Luhmann-i értelemben vett szociális életvilágot.

Ebben a tanulmányban azt mutatjuk be, hogy a globalizáció hogyan működik, milyen működési mechanizmusok révén fejt ki hatását, ezt Wallerstein strukturalista társadalomelméletének interpretálása által vázoljuk fel. Azért választottuk ezt az aspektust, mert bár Wallerstein téziseit számos bíráló érzi, azonban azt még a funkcionalisták is elismerik, hogy a globalizáció működését adekvát keretek között interpretálja. Következtetései talán támadhatóak, ám az újkapitalizmus funkcionálásának leírása helytálló – a legtöbb társadalomtudós szerint. Ezt követően néhány nemzetközi esettanulmányon keresztül rámutatunk arra, hogy milyen fontos szerepet tölt be napjainkban a klaszter, mely az újkapitalizmus hátrányait korrigálja, azokra reflektál. Végül a magyarországi klaszteresedés tendenciáit is felvázoljuk.

(A globalizáció működési mechanizmusa – strukturalista aspektusból) Ebben a fejezetben azt fogjuk röviden felvázolni, hogy az újkapitalizmus milyen logika szerint működik, mik a legfontosabb funkcionális sajátosságai, illetve milyen társadalmi és gazdasági következményei vannak széleskörű kibontakozásának.

A globalizációnak, illetve az újkapitalizmusnak számos meghatározása létezik, ezek a megközelítések egymástól jól elhatárolhatók. Az egyik szerint a globalizáció gazdasági evidencia, természeti törvényként értelmezhető, elfogadja azt, míg a másik inkább következményeit bírálja (környezetszennyezés, szegénység növekedése, társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, stb.). A harmadik irányzat szerint az újkapitalizmusnak nem csak következményei károsak a gazdasági, társadalmi és kulturális rendszerekre, hanem működési mechanizmusa is élet- és emberidegen (Bogár 2006: 142–181). A globalizáció megítélése társadalomtudósok körében is diskurzus tárgya még.

Ahhoz, hogy az újkapitalizmus által létrehozott társadalmi és gazdasági viszonyokat pontosan megérthessük, Immanuel Wallerstein (1983) fogalmi apparátusát és centrum–félperiféria–periféria paradigmáját interpretáljuk. Eszerint, a világgazdasági rendszer három komponensét különböztethetjük meg egymástól; ezek olyan államokat magukba foglaló blokkok, melyekbe adott országok gazdasági fejlettségük alapján kerülhetnek be, illetve ki. A centrumállamok a gazdaságilag fejlett országok; a félperiféria szférájába a fejlődő államok tartoznak, míg a periféria dimenziója a szegény, fejletlen országokat csoportosítja (Wallerstein 1995). A világgazdaság ilyen hármasság tagoltsága a társadalomtörténeti folyamatok során mindig megfigyelhető volt (Weber 1979).

A XX. század közepére a centrumországokban olyan nagymértékű tőke halmozódott fel (illetve itt a tulajdonviszonyok koncentrálttsága olyan mértékűvé vált), hogy ezzel már saját országhatáraikat átlépve is képesek kereskedelmi, termelési tevékenységet folytatni úgy, hogy közben a félperiféria és a periféria országait teljes függésükben tartják kizsákmányoló munkamechanizmusok által, valamint a szegény államokban realizált extraprofitot szinte adózatlanul visszaszivattyúzzák magukhoz. Ez a folyamat a következőképpen zajlik: a centrumországok a szegényebb államokba tőkebefektetéseikkel – többek között – multinacionális vállalatokat, ipari egységeket, áruházakat és szolgáltatásokat létesítenek, amelyekben a munkavállalóknak a legalacsonyabb béreket fizetik, a profitmaximalizálás elve szerint (Wallerstein 2011). Ezek a bérek annyira alacsonyak, hogy ebből kizárólag a legalapvetőbb szükségleteiket tudják a munkások kielégíteni; ebből azokat az erőforrásaikat és életfeltételeiket képesek reprodukálni, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy másnap újból el tudják adni munkaerejüket a befektetőnek (Szalai 2005).

A munkavállalók által megtermelt áruk eladásával a tőkés extraprofitot realizálnak, amelyből a másodlagos redisztribúció útján, adómentességük vagy adókedvezményeik miatt, alig csoportosítanak vissza valamit a perifériára és a félperiféria államainak, valamint állampolgárainak – a társadalmi igazságtalanság egyik intézményesített, legitimált formájával találkozunk ilyen esetben. Arról van tehát szó, hogy a profitmaximalizálás a primer redisztribúciót kizárólag kizsákmányolás formájában engedi meg, míg a szekunder újraelosztás mechanizmusai és csatornái diszfunkcionálnak, egy idő után pedig ellehetetlenülnek. Így nőnek a társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalmi integráció megbomlik, a nivellációs intézkedések hatástalanok maradnak.

Mindezekből is egyértelműen kitűnik, hogy napjainkban megvalósul a kizsákmányolás folyamata, melynek egy plasztikus definícióját Szalai Erzsébet idézi az amerikai társadalomkutatótól, Wrighttól: „Ha egy egyenlőtlenséget a kizsákmányolás kifejeződéseként írunk le, akkor azt állítjuk, hogy meghatározott fajta ok-okozati kapcsolat van a különböző cselekvők jövedelme között. Konkrétabban: akkor mondjuk, hogy a gazdagok kizsákmányolják a szegényeket, ha két dolgot állapíthatunk meg: a gazdagok jóléte ok-okozatilag a szegények deprivációjától függ – a gazdagok azért gazdagok, mert a szegények szegények; továbbá a gazdagok jóléte a *szegények munkájának eredményétől* is függ – a gazdagok

ilyen vagy olyan mechanizmusokon keresztül kisajátítják a szegények munkája gyümölcsének egy részét. Az első kritérium önmagában definiálja a *gazdasági elnyomást*, de nem a kizsákmányolást. A kizsákmányolás egyaránt feltételezi a gazdasági elnyomás és a társadalmi többlet legalább egy részének az elnyomók általi kisajátítását.” (Szalai 2001: 249)

Az újkapitalizmus befolyásával szemben az állam is képtelen szembeszállni. A strukturalista és a funkcionalista irányzat képviselői napjainkban teljesen egyetértenek abban, hogy az államnak mint hatalmi intézményrendszernek a funkciói átalakultak, bizonyos szegmensei pedig eltűntek az újkapitalista rendszer működését követően. Az államnak olyan korrekciós mechanizmusairól és ellenálló képességéről beszélünk, amely gátolná azt, hogy az újkapitalista struktúrák káros befolyása általánossá váljon adott társadalomban; az állam ma már nem tudja adekvát formában megvédeni polgárait a globalizáció kihívásaival szemben. A klasszikus közgazdasági liberális elméletek még arra hívták fel a figyelmet, hogy az állam ne alkalmazzon intervenciók lépéseket a gazdasági folyamatok vonatkozásában – látható, ekkor az állam még rendelkezett olyan és annyi hatalommal, hogy a gazdasági folyamatokat is irányítani tudta. Napjainkra az államhatalom a gazdasági rendszer befolyása alá került, az állam nem korlátozza a tőke működését, sokkal inkább kiszolgálja azt (Wallerstein 2006). Az újkapitalizmusnak ez az (mármint az, hogy az államhatalom meggyengült a gazdasági elittel szemben) egyik leglényegesebb jellemzője.

Artner Mária arra hívja fel a figyelmet, hogy „a globalizációval szemben az egyes államok részéről megmutatkozó ellenállás a konkurencia általános törvényeiből következik, és semmi köze sincs a transznacionális monopolkapitalizmus (globalizáció), tehát a tőkés termelési mód világméretű kiteljesedésének elutasításához.” (Artner 2006: 102) Más szavakkal: az állam centralizált hatalma polarizálódott a nemzetközi pénzügyi elit determinációjával szemben, az államok integratív szervezetei és a nemzetközi aktorok cselekvőképtelenné váltak, alkalmatlanok arra, hogy a társadalom érdekeit érvényesítsék az újkapitalista struktúrákkal szemben.

A periféria- és félperiféria államai a kizsákmányolás ellen a jelenlegi viszonyok keretein belül aligha tehetnek valamit, mert ha a tőkés befektetőket szigorú, progresszív adókkal terhelnék, akkor azok kivonulnának az érintett térségekből, ezzel pedig hihetetlen magasra nőne a munkanélküliségi ráta – ez utóbbi pedig olyan társadalmi elégedetlenségeket, illetve devianciákat szülne, amelyek akár polgárháborúkhoz, de szinte minden esetben, legalább, kormányváltáshoz vezetne (Ferge 1997). Ezt egyetlen politikai elit sem engedheti meg magának, ennek következtében – és az újkapitalizmus logikájából adódóan – a politikai és kulturális (természetesen az oktatási rendszer is ide tartozik) szféra a nemzetközi pénzügyi elit, valamint a tulajdonukban lévő transznacionális vállalatok, bankok, stb., függésébe kerül (Martin – Schumann 1998).

Megállapítható, hogy a globálissá vált piaci mechanizmusokkal szemben az állam tehetetlen, képtelen azt szabályozni. Emellett a tőkerendszerben sincsenek meg azok az önkorrekciós erők, szabályozók, amelyekkel mederben tarthatnák profitmaximalizálási igényüket; a szociális életvilágot a rendszer kontroll nélkül gyarmatosítja.

Mielőtt még továbbhaladnánk gondolatmenetünkben, az egyértelműség kedvéért ezen a ponton definiálnunk kell az újkapitalizmus fogalmát. Ezt a terminust Szalai már korábban definiálta, így most újra őt idézzük: „Az újkapitalizmus általam használt fogalma Almási Miklóstól származik, aki többek között Kevin Phillips nyomán azt a társadalmi-gazdasági alakulatot nevezi így, amelyben az erősödő globalizáció következményeként a gazdasági tőke dominánssá válik nemcsak a társadalom, hanem a *szociális és kulturális tőke* [kiemelés: J. Gy.] felett is.” (Szalai 2004: 65)

Látható, hogy a multinacionális vállaltok, a pénzintézetek, illetve a nemzetközi pénzügyi szuperstruktúra irányítói a fent leírt módszerekkel és mechanizmusokkal befolyásuk alá gyűrik a társadalmi rendszereket, valamint alrendszereket: *a rendszer fokról-fokra gyarmatosítja a szociális életvilágot.*

A kiváló rendszerkritikai gondolkodó, Pierre Bourdieu is azon az állásponton van, hogy *az előbb említett viszonyok és struktúrák végső célja az, hogy az elidegenedett és kiszákmányolt viszonyok között élő fiatal, vagy fiatal felnőtt generáció ne tudja megszervezni érdekképviseletét, amelyen keresztül a jövőben érvényesíthetné érdekeit a munkaerő-piaci versenyben, a hétköznapi életben, valamint a tőke és munka közötti konfliktusban* (Bourdieu 1983, 1998).

(*Kis kitérő*) Rövid, de fontos kitérő. Az újkapitalizmus az oktatási rendszert nem hagyta érintetlenül. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a korábbi években a felsőoktatásban résztvevő hallgatóktól várták el – kimondva, kimondatlanul – azt, hogy a globalizáció működési mechanizmusaival szemben hatékonyan fellépjenek. Ebben a fejezetben azt nézzük meg, hogy az újkapitalizmus szereplői hogyan próbálják gyarmatosítani az oktatási rendszert.

A társadalom atomizálódó, illetve atomizálódott tagjaiban (főként a felsőoktatásban résztvevő fiatal hallgatók *bizonyos* körében) egy egészen új identitás artikulálódik, amelynek legjellegzetesebb sajátossága a „haszonorientált attitűd”. Ennek kialakulási folyamatát Erich Fromm a következőképpen foglalja össze: „Az ipari korszak vallása egy új társadalomkarakterre támaszkodik, amelynek magja a következő elemekből áll: félelem a hatalmas, férfias tekintélytől és a neki való alávetettség; az engedetlenség keltette büntudat ápolása; az emberi szolidaritás kötelékének feloldása az önérdék és az antagonizmus által. Az ipari korszak vallásában *szentek*: a munka, a tulajdon, a haszon és a hatalom, bár ezek – általános elveik határain belül – elősegítették az individualizmust és a személyes szabadságot is. A kereszténység tisztán patriarchális vallássá válása lehetővé tette, hogy az ipari korszak vallását keresztény terminológiába öltöztessék.” (Fromm 1994: 146) Mindez abba az irányba hat, illetve hathat (az alábbiakban meg fogjuk látni, hogy *nem minden esetben*), hogy az egyes egyén már nemcsak árut termel, hanem önmagát is áruként határozza meg, élete már nem „használati érték”, hanem „csereérték” (Fromm – Suzuki 2006).

A globalizáció figyelmének homlokterében hamar bekerült az oktatási rendszer és annak szereplői. Ugyanis tudjuk, hogy a tőke felhalmozása a társadalmi tudás minőségétől igen nagymértékben függ, és fordítva (Kozma 1985: 42–50). A kapitalista gazdasági rendszer meghatározó aktorainak ezért *szükségképpen* gyarmatosítaniuk kell, illetve kellett az oktatási intézményeket (főleg a felsőoktatásra kell itt gondolnunk), a bennük folyó oktatást, és nem utolsó sorban, az oktatók és tanulók életvilágát, viszonyrendszerét is (Habermas 2005). Arra volt és van szükségük, hogy ezekben az intézményrendszerekben *piacképes tudást* oktassanak (már a kifejezés is igen árulkodó), olyan ismereteket, tudást, készségeket és képességeket adjanak át a tanulóknak az oktatók, amelyek kompetenssé teszik őket abban, hogy a diplomaszerezés után a tőkés tulajdonában lévő vállalatoknál, pénzintézeteknél, stb. még hatékonyabban részt tudjanak venni a tőkefelhalmozás folyamatában. A tőkefelhalmozásnak és a tulajdonviszonyok megszerzésének abban a folyamatában, melynek hasznából sem ők (kivéve néhány felsővezetői menedzsert), sem a társadalom alacsonyabb egzisztenciával rendelkező rétegei semmiféleképpen sem részesülhetnek. Mindez azzal jár együtt, hogy a piac főszereplői *megrendelőként* lépnek fel a felsőoktatási intézményekkel szemben, amelyek a rendszer funkcionálásából kifolyólag kiszolgálják ezeket az igényeket, vagyis függőségbe kerülnek a tőke és termelőeszközök tulajdonosainak osztályától.

Megállapítható tehát, hogy az újkapitalizmus kis létszámú haszonélvezőinek érdekében áll az oktatási struktúrákat determinálni, és ezt a befolyást meg is szerezték erre az évtizedre az egész nyugat-, közép-kelet- és kelet-európai államokban.

A neoliberais gazdasági alapokból kinövő struktúrák tevékenységeiket az oktatási intézményeken keresztül is legitimálják a társadalmi nyilvánosság előtt. Napjainkban ez a fajta legitimáció – többek között – a tömegoktatás folyamatában nyilvánul meg úgy, hogy elhittetik, illetve megpróbálják elhittetni a társadalom többségével, hogy a kapitalista termelési mód minden egyes ember számára garantálja azt a szabadságot és lehetőséget, hogy felsőoktatási intézménybe kerüljön. És valóban, az egyetemekre, főiskolákra egyre növekvő számban és arányban kerülnek, illetve kerültek be fiatalok. A probléma mégis az, hogy a periféria- és félperifériaországok ifjúságának jelentős hányada piacképtelen diplomát szerez, vagy ha diplomájával mégis megtalálja helyét a társadalmi munkamegosztásban, akkor olyan bérért kénytelen eladni tudását és munkaerejét, amelyből kizárólag a legalapvetőbb életfeltételeit tudja reprodukálni – a magasabb tőkével rendelkező családok gyermekeire mindenek pont az ellenkezője igaz. Még egyszerűbben: az oktatás expanziója nem számolja fel a kizsákmányolást, valamint az egyenlőtlenségeket, inkább csak elkendőzi azt. Az ily módon átalakult folyamatok konzerválása érdekében az oktatásban lévő viszonyrendszereket is meg kellett változtatni. Az átalakulás előnye az, hogy megnő a hallgatók relatív szabadsága, azonban elidegenítő funkcióját is láthatjuk nap mint nap, ami sokkal több hátránnyal jár, mint a szabadság adta lehetőségek. A megváltozott rendszer következtében a hallgatók közötti interperszonális viszonyrendszer polarizálódik, egyre felületesebb kapcsolatok alakulnak ki közöttük, megkezdődik az ifjúság elmagányosodása.

Erre a problémára hívja fel Szalai is a figyelmet egyik elemzésében, amit ő a társadalom atomizálódásaként értelmez: „Ha egy kutatószemináriumra úgy cseppennek be a hallgatók, hogy közülük senki sem ismeri a másikat – ezért gyakran még a szeminárium végére sem képesek összekovácsolódní –, akkor soha nem fogják megtanulni azt a komplex tevékenységet, amelyet a munkafolyamatok egymásra épülése megkövetel. Ha a csoporttevékenységre, közösségalkotásra vonatkozó tudás már magában a »tudásgyár«-ban, vagyis az oktatási rendszerben ennyire leértékelődik, akkor ez a későbbiekben erősíteni fogja a munkafolyamatok atomizálódását – és ezen keresztül a társadalom további dezintegrációját.” (Szalai 2002: 12) Vagyis, a hallgatók a szóban forgó hatásmechanizmusok által elmagányosodnak, kiszolgáltatottá válnak, interperszonális viszonyaik felületessé válnak, kiürülnek (Szalai 2000: 18).

Ebben az átalakult struktúrában a hagyományos oktatói szerepek sem maradnak érintetlenek. Az oktatás expanziója miatt drasztikus mértékben megnő az egy oktatóra jutó hallgatók száma, akiknek a levizsgáztatása rutinmunkává degradálódik, illetve degradálódhat. A tanári szerep tovább differenciálódik, általában megkülönböztetjük egymástól a tudósi, hivatalnoki és a kutatói funkciókat. Ezek a szerepek nagyon gyakran akár szembe is kerülhetnek egymással.

Az eddig elmondottakat úgy lehetne röviden összefoglalni, hogy „A *tömegesedés* egyebek mellett az oktatói kar felhígulásához vezetett, valamint ahhoz, hogy az eredeti tudományos közösségek fokozatosan elveszítik identitásukat. Az *elszámoltathatóság* az oktatók hagyományos autonómiáját korlátozza azzal, hogy egyre szorosabb ellenőrzés alá vonják a tevékenységüket, s ezzel oktatónak lenni kevésbé kívánatos. A *privatizáció* bizonyos értelemben arra ösztönzi az oktatókat, hogy növeljék saját és intézményük bevételeit, mégpedig olyan szolgáltatásokkal, amelyeknek semmi közük az oktató munkához. A *piacosítás* pedig arra készíti az oktatókat, hogy a hallgatók érdeklődéséhez, valamint a munkaadók igényeihez szabják tananyagaikat.” (Altbach 2002: 9–10).

Azonban ezek a folyamatok nem ágyazódnak be és terebélyesednek az érintett társadalmi csoport mélystruktúráiba, bizonyos szegmensei alkalmasak arra, hogy felismerjék ezek következményeit. „A fiatalok többsége – úgy tűnik – felismeri, hogy amennyiben a társadalom strukturális viszonyainak alakulását kizárólag piacgazdasági folyamatok vezérlik, akkor leginkább egy szélsőségesen egyenlőtlen, megosztott társadalom kialakulásával, illetve folytonos újratermelődésével kell számot vetni.” (Gazsó-Laki 2004: 160) Az valóban igaz, hogy számos empirikus felmérés mutatta ki azt, hogy a magyar fiatalok többsége meglehetősen passzívan viszonyul a közügyekhez, ám nem biztos, hogy e tekintetben nem lesznek változások. „Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy ezt a passzív tűrésre épülő stabilitást vagy lojalitást konstans, nehezen változó kollektív magatartásként kezelhetjük. Lehetséges olyan scenárió, amelynek keretei között az állampolgárok tartósan aktivizálódnak, és *előfordulhat az is, hogy a cselekvési késztettség leginkább a fiatal generációt fogja jellemezni.*” [kiemelés – J. Gy.] (Gazsó-Laki 2004: 175). Ez a korábban még csak elméleti foratókönyvként számon tartott megállapítás napjainkra – úgy tűnik – megvalósulni látszik.

Ilyen társadalmi és gazdasági viszonyok között valóban szükséges, hogy a helyi társadalmi és gazdasági struktúrák, intézmények kialakítsák védekező mechanizmusukat, klasztereket alkossanak, ezekbe tömörülve védjék érdekeiket, innovációs kapacitásukat fejlesszék és versenyképességüket javítsák.

(A klaszterek szükségességéről) A regionális szintű vállalkozások gazdasági együttműködésének gondolatát elsőként Marshall, a globalizáció korában pedig a Harvard Egyetem egyik közgazdász professzora Michael Porter (1990) vetette fel. Szerinte a klaszter „valamely tevékenységi terület egymással együttműködő, de egymással versenyben is álló, egymáshoz kapcsolódó vállalatainak, specializált beszállítóinak és szolgáltatóinak térbeli koncentrációi, valamint a hozzájuk kapcsolódó iparágak cégei és más társult intézmények (pl.: egyetemek, ügynökségek, kamarák, stb.)” (Porter 1998: 199) A klaszter horizontális és vertikális kapcsolatban lévő profitorientált cégek hálózatszerűen funkcionáló egysége, melyben nem szűnik meg a verseny a cégek között, de működésükben más helyre kerül, illetve bizonyos gazdasági tevékenységek részterületein kooperálva termelnek. Az OECD definíciója is általánosan elterjedté vált, eszerint a klaszterek „vízszintes vagy függőlegesen kapcsolódó, egymással összefüggő üzleti tevékenységekre szakosodott cégek és támogató szervezetek helyi csoportosulásai.” (OECD 2005: 2)

A klaszterek szükségességét a kollaboratív előnyök elmélete magyarázza. A kollaboratív előnyöket a globalizáció keltette életre, mert a gazdasági rendszer átstrukturálódott, szereplőinek funkciója megváltozott. A verseny egyre fokozottabbá, élesebbé vált, amiben a tőkeerős háttérrel rendelkező multi- és transznacionális vállalatok képesek életben maradni. Ezeknek a gazdasági befolyása és hálózata egyre terebélyesebbé válik, érdekeiket eredményesen érvényesítik amint az a fenti leírásból is kiderül. A kisebb, regionális vállalatok önmagukban a globális versenyben nem tudnak ezekkel a cégekkel szemben jó eredményeket elérni, ezért a helyi térségben, a lokalitásban találták meg versenyelőnyeiket. A globalizációból származó versenyre adott reakció, válasz a vállalatok regionális szintű kooperációja, összefogása. A vállalatok klaszterbe tömörülnek területi közelségük és tevékenységi körük alapján, így hatékonyabb az érdekérvényesítő képességük, ezzel együtt a régió gazdaságfejlesztése is elindul. A lokalitás felértékelődik, kitérés ponttá válik a régió számára. A globális és lokális térségek komplementer viszonyba kerül egymással, a hierarchia bizonyos fokig megmarad közöttük, az interdependencia fokozatosan elhal-

ványul, mérséklődik. A lokalitás preferenciája a regionális méretű vállalatok gazdasági növekedéséhez nagymértékben hozzájárul, amit még inkább felgyorsít az, ha a területi/regionális gazdálkodási egységek nem egymással versengve, hanem a szinergikus-effektust kihasználva próbálnak meg együttműködni. A vállalkozások vezetői rájönnek arra, hogy nem egymással kell versenyezniük, hanem kooperációs mechanizmusokon keresztül érdekeiket, részérdekeiket egymás mellé kell állítani, ezzel párhuzamosan érdekérvényesítő képességük hatványozottan erősebbé válik.

A globalizációban a lokális gazdasági struktúra felértékelődik. A lokális és regionális gazdasági szereplők kerülnek egyre inkább fókuszba, ezek fejlesztése a szinergikus hatáson keresztül érhető el. Más szavakkal: *a kollaboratív előnyök klaszter alapú területi stratégián keresztül érvényesülnek, a klaszterek képesek átfogni, megjeleníteni és hatékonyan érvényesíteni a klaszterbe tömörült cégek érdekeit, részérdekeit.* „A régiók versenyképességének javítására endogén forrásokra épülő, alulról szerveződő versenystratégiákat kell kidolgozni, amelyek *klaszter alapú programokat valósítanak meg.* [kiemelés – J. Gy.]” (Lengyel 2010: 54)

A verseny nem szűnik meg a klaszterbe integrálódott cégek között, csak bizonyos részterületeik között mérséklődik, de a többi tevékenységi körben éles vagy még fokozottabb verseny is kezdetét veheti közöttük. „Noha a klaszter lényege a kollektív versenyképesség javítása együttműködéssel, Porter kiemelt szerepet tulajdonít a versenynek is. A verseny legfontosabb szerepe a klaszterek működésében a bevált megoldások elterjesztésében, az innovációk keresésében van.” (Sass-Szalavetz-Szanyi 2008: 6)

A profitorientált vállalatok (és a később hozzájuk csatlakozó non-profit szervezetek is) klaszterekbe tömörülnek, a globalizáció során kiéleződő versenyben a térbeliséghez kötődő aspektusok felerősödése által hatékonyabban részt tudnak venni. „A globális verseny erősödésével párhuzamosan a vállalatok lokális kötődése meghatározóvá vált, versenyelőnyeik forrásai a hazai bázisban (általában a vállalat székhelyének országában) koncentrálnak.” (Lengyel 2010: 94) A globalizációs folyamatok kiteljesedése következtében nyilvánvaló lett, hogy a gazdaság szereplői egyenként képtelenek érdekeiket hatékonyan érvényesíteni. Éppen ezért gazdasági „csomópontok” formálódtak, illetve formálódnak az akaratok világosabb és hatékonyabb megjelenítéséért. „Az alulról szerveződő helyi és regionális fejlesztés szemlélete a napjainkban megfigyelhető realitásokhoz igazodik: a globális gazdaságban a kollaboratív stratégiák sikeresek.” (Lengyel 2010: 135)

A klaszterek szükségességét az támasztja alá, hogy a globalizáció következtében a vállalatok gazdasági érdekeiknek egyre kevésbé tudtak érvényt szerezni, ezért klaszterekbe tömörülnek a szinergikus-effektus elérése érdekében. Ha nem egymással versenyeznek (vagy csak bizonyos szolgáltatások nyújtása esetében nincs verseny közöttük), hanem felismerik közös érdekeiket és ezek alapján szerveződnek, akkor magasabb érdekérvényesítő képességet tudnak kifejteni a globalizáció főszereplőivel szemben. A szinergikus-effektus alkalmazásával közös versenystratégia alakítható ki, melynek révén komoly kiadáscsökkentés érhető el (gondoljunk csak arra, hogy a tranzakciós költségek magas arányától felszabadul a vállalat, a marketingosztály kisebb kapacitással is eredményes munkát végez, stb.). Ezzel egyes számítások szerint egy vállalat éves kiadásának a 15-20%-át is megtakaríthatják. Ha a kiadást klaszteresedéssel, a szinergikus-effektus révén sikerül csökkenteni, akkor az profítnövekedést eredményez, a közös versenystratégia pedig a globalizáció nagyvállalataival szemben teszi „ütőképesebbé” ezeket a vállalatokat. „A klaszterkoncepció lényege, innovatív tartalma nem az, hogy ezek a szereplők egymással innovációs partnerekké válnak. Az újszerű ebben a koncepcióban az, hogy a korábbi egymás mellé

települést, egymástól lényegében független létezést felváltotta az együttműködés.” (Sass-Szalavetz-Szanyi 2008: 11)

A klaszter jelenléte tehát fontos, a regionális szintű gazdaságfejlesztés egyik garanciája napjainkban. Azonban működése több tényező által meghatározott. Nemcsak a globalizáció főszereplőinek az érdekeit sérthetik, hanem a politikai, kormányzati beavatkozások is hátráltathatják működésüket. A tágan értelmezett politikai szektor képes támogatni, de bizonyos szerepvállalásával képes torzítani a klaszter innovációs teljesítményét. Ezért kiemelten kell hangsúlyozni, hogy minden kormányzat kellő körültekintéssel alakítsa ki gazdaságpolitikáját, a klaszterpolitika és a többi szakpolitika közötti viszonyrendszert megnyugtató egyensúlyba, harmóniába kell hozni.

Ez viszont nem is olyan egyszerű feladat. Minden egyes ország klasztereinek meg kellett, illetve kell küzdenie az országos politikai mező aktoraival – hogy a multinacionális cégekről ne is beszéljünk. A poszt szocialista államok területén lévő klaszterekre ez hatványozottan is igaz, míg a dél- és észak-amerikai országokra már kevésbé helytálló ez a megállapítás.

(Nemzetközi esettanulmányok a klaszterekről) Ebben a részben néhány külföldi példát fogunk bemutatni arról, hogy a globalizáció kibontakozásával párhuzamosan más államok gazdasági egységei hogyan hoztak létre hálózatokat, majd klasztereket, illetve ezek milyen sikereket értek el eddig. A klaszteresedés ma már nemzetközi gyakorlattá vált: Hollandiában a munkavállalók 30%-a, Angliában 20-30%-a, USA-ban 57%-a, Norvégiában 22%-a míg Olaszországban 42%-a dolgozik klaszteralapú profitorientált vállalatnál.

A nem túl régen Európai Unióhoz csatlakozott Észtországbán főként az informatikai technológiák és eszközök gyártásában érdekelt gazdasági egységek integrálódtak klaszterbe. Ott ez a folyamat a 2000. évben kezdett kibontakozni, ám napjainkra jelentős mértékben felgyorsult. Az informatikai termékek nagyobb hányadát maguk a nemzetközi tőkeerős nagyvállalatok vásárolják meg, a rendelést is ők adják. Mivel ez kiemelten fontos és speciális szakértelmet igénylő termelés és állandóan változó árak elkészítéséről van szó, elengedhetetlen volt, hogy a felsőoktatási intézményeket bevonják a fejlesztésekbe, az innovatív teljesítmények fokozásába. Érdekes jelenség: a nemzeti identitás megerősödik a transznacionális vállalatokkal való kereskedelem során.

Írország igen korán felfedezte, hogy klaszter létrehozásával jelentős gazdasági előnyhöz jutnak a regionális vállalatok a transznacionális cégekkel szemben. Az 1990-es évek elejétől a klaszteresedést a gazdasági fejlesztés egyik eszközeként definiálták. A gazdasági recesszióból való kikerülést a klaszterek alkalmazásával próbálták megvalósítani, jellemzően úgy, hogy a hazai (mármint az ír) tulajdonú cégeket tömörítették a klaszterekbe, a munkahelyteremtés feltételrendszere így hatványozottan javult. A klaszterek vezetőinek, menedzsereinek a kezdeti periódusban kihívást jelentett, hogy a helyi vállalkozók egyáltalán megismerjék egymást, informális kapcsolatot létesítsenek egymással, vagyis hálózatot alkossanak, diverzifikált kapcsolati tőkéhez jussanak, illetve halmozzanak fel. Az ír klasztermenedzserek hangsúlyozták, hogy munkájuk során elsősorban a nemzeti vállalkozók érdekeit veszik figyelembe, valamint a főváros-orientált szemléletmódot hátréba szorították, és szerte az országban, a vidéki városokban, településeken állítottak fel klasztereket természetesen a fővárosban is létesültek klaszterek, ám a többi városban szereztek meg domináns pozíciójukat. A termelés minőségi és mennyiségi javulásának érdekében tudásközpontok, kutatóműhelyek, egyetemek kerültek a klaszterek figyelmének középpontjába. Az ír példa tankönyvi abban az értelemben, hogy benne az állami-egyetemi-profitorientált együttműködés harmonikussá

tudott válni. Az elsődleges cél az volt, hogy olyan tudást kellett konstruálni, melynek piaci értéke van. Ez olyan felsőoktatási intézményekben „állítható elő”, mely a tradicionális akadémiai tudás mellett teret enged a piaci igényeknek való megfelelésnek; a piaci elvárások és az egyetemi kutatás kongruenciája megvalósul. Ehhez természetesen pénzügyi forrásokra volt szükség, melyet a transznacionális vállalatok nyújtottak. Erre a finanszírozási-fejlesztési konstellációra már a korábbi években is volt példa Írországból, ám akkor az egyetem által létrehozott új produktum haszna aránytalanul magasán a finanszírozó oldalán realizálódott. A klaszterben ezt az egyoldalúságot sikerült megnyugtatóan tisztázni: az újonnan előállított termék hasznából a multinacionális cég csak a gyártástól számított 3. év után részesülhetett.

A klaszterek alkalmazása ma már egyáltalán nem idegen az osztrák gazdaságpolitika eszköztárából. Az osztrák klaszterek zöme az autógyártásban található. Ezek tipikusan úgynevezett alulról építkező (bottom-up), lentől jövő kezdeményezésekből formálódott regionális gazdasági hálózatok voltak, majd ezek a képződmények váltak klaszterekké. Elsőként, néhány területileg egymáshoz közel lévő cég ismerte fel, hogy az egymással való konkurálás milyen veszélyeket rejt magába, ezért néhány gazdasági ágazatokban együtt kooperálva dolgoztak tovább, a szinergikus hatás kihasználásával versenyelőnyeiket közösen javíthatták. Ennek előnye mindenki számára ismertek: sokkal könnyebb együttműködést fenntartani, ha az érintettekben közösen alakul ki ennek igénye, sőt érdekük is fűződik ennek hosszú távú megőrzéséhez, ez a gazdasági kapcsolat társadalmi tőkévé, bizalmi viszonyná konvertálódhat. Ha ehhez a struktúrához szervesen illeszkedik a kormányzati támogatás, az állami intervenció, akkor az a regionális szintű gazdasági növekedésnek korábban nem látott lendületet adhat. Ausztriában ez történt. Az éppen hatalmon lévő kormányzat a klaszterek kialakulásának kezdetén igen csekély összegű támogatást adott, majd az évről-évre növekvő profit láttán megemelte az állami szerepvállalás mértékét – az osztrák gazdaság versenyképessége ezért is ilyen dinamikusan emelkedő.

Az osztrák klaszterek megalapításának elején a cél tehát az volt, hogy a régió gazdasági egységei között egyáltalán kapcsolat jöjjön létre. A társadalmi, kapcsolati tőke felhalmozását várták el a klaszter vezetőjétől. Ez azonban roppant nehéznek, néha már teljesíthetetlen feladatnak tűnt, mert a helyi vállalkozások tulajdonosai között a viszony elmérgesedett, az állandó verseny (vagy inkább rivalizálás) miatt a kapcsolatuk megromlott (ezt a situációt vö. a mai magyar állapotokkal – kísérteties a hasonlóság). Ebben a feszültséggel teljes helyzetben kellett valamit tennie a klasztermenedzsernek. A megoldás kulcsát a racionalizmus hozta el: a közös pénzügyi érdek integrálta a sorozatos tárgyalások, tapasztalatcserék révén felismerték a klaszterekben rejlő gazdasági előnyöket, ez klaszterbe integrálta a régió vállalkozóit, ma pedig már nemzetközi versenyhelyzetbe kerültek ezek a regionális összefonódások.

Csehország abban a különleges gazdasági helyzetben van, hogy a kisebb vállalkozói egységek mellett a multinacionális cégek beszállítói is klaszterekbe tömörültek. Ezeket általában fémfeldolgozó és autógyártó gyárak esetében figyelhetők meg. Az osztrák modellhez hasonlóan, itt is a kormányzat jelentős figyelmet szentel a klaszterek szubvencionálásának, megőrizve annak „bottom-up” struktúráját, eredetiségét. Az állami szerepvállalás a finanszírozás mellett a társadalmi tőke felhalmozását is elősegíti azzal, hogy felkutatja a lehetséges üzleti partnereket és a felek közötti jó viszony létrehozását előmozdítja. Elérhető célként határozták meg a nemzetközi kapcsolatok létesítését, mely esélyt ad arra, hogy a közép-európai térségben az autógyártás hegemoniáját Csehország biztosítsa.

Lengyelországban fel lehet fedezni a spontán, alulról jövő kezdeményezéseket a klaszterek vonatkozásában, hálózatosodásra utaló jelek már vannak. Az informális kapcsolatok kezdenek kibontakozni, ám ezek még nem érték el azt a „kritikus tömeget”, amely

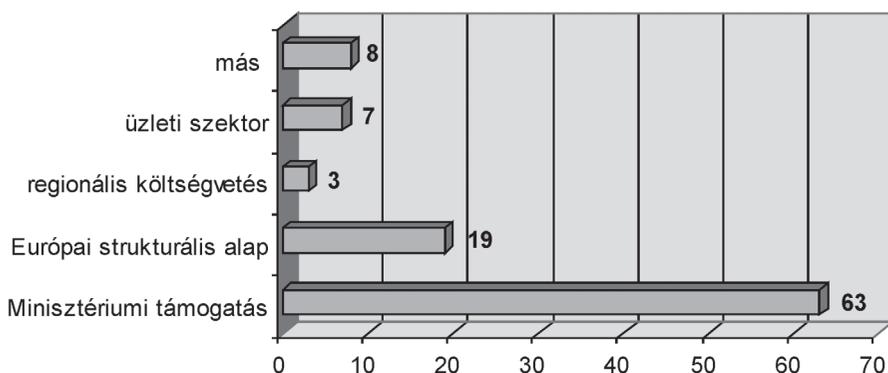
elégészes volna a formális klaszterek hivatalos működéséhez. A kormányzat ismeri és legitimálja ezeket a formációkat, de eddig még egyik sem kezdte el valódi működését. A kormányzat inkább az adaptációs lehetőséget helyezi előtérbe, amellett foglal állást, hogy inkább a külföldön, nemzetközi viszonyokban jól teljesítő klaszter-modelleket kellene Lengyelországnak átvennie, és nem saját klaszterstruktúráját kialakítania.

A németországi klaszterek fejlődése 2006-ban kapott igazán nagy lendületet, amikor a szövetségi kormányzat általános, minden érintett minisztériummal (ipari, pénzügyi, külügyi, stb.) egyeztetve high-tech klaszterstratégiát indított útjára. Ez a klaszterpolitika igen plurálisnak nevezhető, mert többféle áruterelő részt vehet benne, nemcsak egyféle érték-láncrendszer válhat jogosulttá az állami támogatásra.

Szlovénia kormánya a regionális vállalkozásokat abban teszi érdekeltté, hogy a nemzetközi háttérű nagyvállalatok beszállítóivá váljanak, olyan tőkeerős cégekkel alakítsanak ki gazdasági kapcsolatot, melyeknek nincsenek finanszírozási nehézségeik. 2003-tól indult el itt a klaszteresedés, illetve a vállalkozások formális klaszterszerű gazdasági tevékenysége. Ezt előzte meg az 1990-es évek elejétől a hálózatok közötti spontán alakuló kapcsolati tőkefelhalmozás, amikor az érdekelt konglomerátumok közös kooperációval, azonos érdekeik felismerésével csomópontokba kezdtek együttműködni. A kisebb cégek közötti bizalmi viszony adott, ám a regionális és a nemzetközi vállalatok közötti viszony még mindig rideg, meglehetősen bizalmatlanok egymással.

Az esetek többségében csak egy gazdasági ágazatra nézve dolgoznak ki klaszterpolitikát, ha felülről lefelé építkező klaszter-kezdemenyezésről van szó, kizárólag ennek a versenyképességét akarják a klaszter eszközrendszerével javítani. Néhány országra jellemző csak, hogy akár két, vagy attól többféle klaszterre vonatkozó stratégiát alakítanak ki.

A klaszterek elsősorban a kormányzati szerepvállalás során kapott forrásokból finanszírozzák kiadásait, erről árulkodik a 1. ábra is.

1. ábra. Az európai klasztertamogatások forrásainak megoszlása (%)

Forrás: Europe Innova Cluster Mapping Project 2008: 24.

A klaszterek jövőjére nézve a valódi probléma pedig éppen ezen a ponton van – a finanszírozásban. A Wallerstein-i elemzésből az derül ki, hogy az állam mint olyan a globalizáció erősödése miatt egyre inkább gyengül, akarat-megjelenítő képessége romlik. Az állam egyre kevésbé tudja betölteni redisztribútori, újraelosztói szerepét, mert a neolibe-

rális világertelmezés hegemóniája értelmében (amit a Szovjetunió szétesése még jobban felerősített) az állami intervenció torzítja a gazdasági és társadalmi folyamatokat. A kormányzat tehát egyre kevesebb forrásból próbál meg egyre több funkciót betölteni. Ez azt jelenti, hogy valószínűleg a közeli jövőben az állami szubvenciókra a klasztereknek nem igazán lehet számítani, mert az állami szektor kiüresedése, illetve alkuképtelensége miatt ellehetetlenülnek a klasztertámogatási formák. Már most kell azon dolgozni, hogy a klaszterfunkciók betöltéséhez szükséges anyagi forrásokat a jövőben honnan és hogyan fogják az érintettek megszerezni. A klaszterekkel való összefüggésben ez a jövő valódi és fontos kérdése, mely ma még megválaszolatlan.

(Magyarországi klaszterek) A magyar klaszterekről meglehetősen kevés objektív tudásunk van, viszonylag kevés empirikus felmérés készült erről a témáról. A hazai klaszterek elsőként 2000-ben jelentek meg, mert a gazdasági és politikai feltételek ekkor váltak alkalmassá ezek megalapítására. A Széchenyi-terv néven elhíresült támogatórendszerben nyílt először lehetőség arra, hogy a hálózatszerűen kibontakozó klaszterstruktúrák formálisan is elkezdhessék működésüket. A Széchenyi-terv keretében anyagi forrásokat különítettek el klaszterek támogatására, klaszterkezdeményezések intézményesítésére. Ebből összesen 21 ilyen konzorcium részesült. 2004-től – valószínűleg politikai megfontolásból – a kormányzati akarat kezdett eltűni a klasztertámogatások mögül, egyre kevesebb pénzt szántak ezek finanszírozására.

A kezdeti fázisban a nyugat-dunántúli térségekben voltak nagyobb számban klaszterek, ez a számbeli fölény megmaradt. Ma is a legfejlettebb régiók biztosítják a legtöbb klasztert. A hazai klaszterek számára vonatkozóan nincsenek pontos, megbízható statisztikák, gyorsan eltűnnek meglévők, újak alakulnak, becslések szerint 50-120 klaszter működhet ma Magyarországon.

Jellemző, hogy a magyar klaszterbe tömörült cégek általában kis- és középvállalkozások, rendszerint maximum 15 főt tudnak alkalmazni a tulajdonosokon kívül. A kezdeti fázisban vállalkozásfejlesztéssel, kommunikációs szolgáltatásokkal, képzéssel, beszállítással és tanácsadással foglalkozó vállalatok választották az együttműködésnek ezt a formáját. Tanácsadás keretében főként minőségbiztosítási, pályázati és műszaki fejlesztési tevékenységet, képzés keretében pedig marketing, minőségbiztosítás és menedzsment tevékenységet végeztek. Ma már egyre több funkciót betöltő vállalkozás tömörül klaszterbe, az autógyártás, építőipar, logisztika. Nagy reménységre ad okot, hogy a turizmus, azon belül az egészségturizmusnak kitüntetett szerep jut a klaszteresedésben, igaz, ma még csak képlékeny tervek formájában. Klaszterek létrehozásával jelentős profitnövekedés realizálható ezen a területen, aminek további lendületet adhat az is, hogy a 2011-es évet Magyarországon az egészségturizmus évének titulálták. Ugyanakkor, hazánk miniszterelnöke, Orbán Viktor a társadalmi nyilvánosság előtt kijelentette, hogy ez a gazdasági ágazat kitörési pont a válságból, és a tartós gazdasági növekedés egyik záloga lehet. A témával foglalkozó komoly szakemberek döntő többsége egyet értett ezzel a kijelentéssel.

A magyar klaszterek finanszírozása igen kivételesnek tűnhet a magyar társadalom számára. Mint fentebb említettük, a hazai klaszterek állami, kormányzati támogatásból kezdhették el munkájukat. A politikai erőviszonyok megváltozása után ezek a szubvenciók mérséklődtek, így inkább a bizonytalanabb pályázati rendszerből próbálnak meg forrásokat teremteni. Ezek még bizonyos mértékben elegendőnek bizonyulnak, ám kérdés, meddig. A hiányzó bevételt a tagok tagdíjából pótolják, ez az igazán érde-

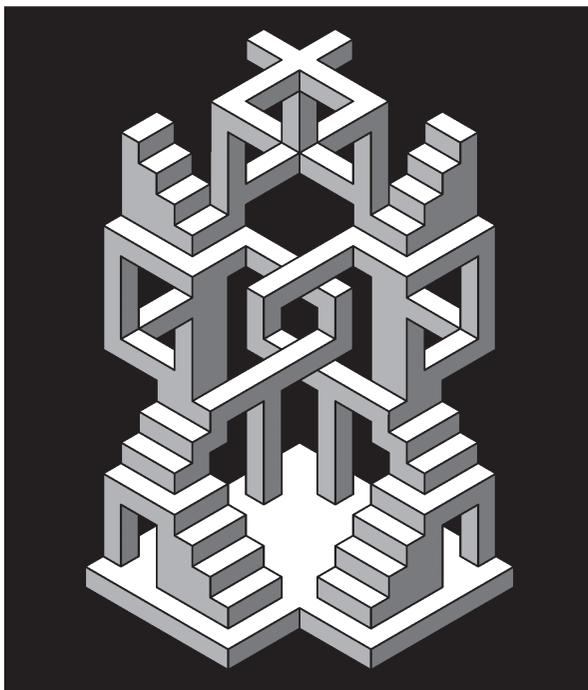
kes mozzanata a magyar klaszterek finanszírozásának. Ugyanis, a hazai klaszteresedett vállalkozások esetében nem valósul meg a magyar mentalitással kapcsolatos „előítélet”, ezek nem a „dögöljön meg a szomszéd tehene is” elve alapján működnek. A kisebb hazai vállalkozások képesek összefogni – mely együttműködés anyagi terhek vállalását is jelenti! – akkor, ha érdekeik ezt kívánják, a racionális és segítői magatartásforma koránt sincs olyan távol a magyar vállalkozói szellemtől, mint azt sokan feltételezik. A klaszterek forráshiányos rendszere nem hozta el a klaszterek megszűnését hazánkban, mert a tagok saját bevételeikből kezdték el pótolni a deficitet. A klaszterek fennmaradásához hozzájárultak, ma is léteznek, a társadalmi és bizalmi tőke közöttük relatíve erősnek bizonyul – a negatív scenáriókkal ellentétben.

Az természetesen jósnak szóló kérdés, hogy a jövőben a klaszterek hatékonyak lesznek-e a globalizáció főszereplőivel szemben. Nem lehet tudni, hogy egy szervezett „támadást” kibírnak-e, a regionális gazdaságfejlesztésben érdekelt cégek erősebbek lesznek-e, képesek lesznek-e jobban alkalmazkodni a változásokhoz, mint a multinacionális vállalatok. Elgondolkodtatóak Chikán Attila szavai: „Miért nem tudjuk a klasztereket mi is felhasználni a kis- és közepes vállalatok, a kkv-k fejlesztésére? Miért nem tudnak, mondjuk borvidékeink így megjelenni a világpiacon? Miért van az, hogy a hazai klaszterek nagy része nem valódi klaszter (amelyeknek talán az a legfontosabb jellemzője, hogy nagyjából azonos súlyú vállalatok működnek együtt), hanem pusztán az állami támogatások megszerzésének eszközei, nem ritkán kifejezetten nagyvállalatok számára?” (Chikán 2011: 22)

IRODALOM

- Altbach, G. Philip ed. (2002): *The Decline of the Guru*. Chesnut Hill: Boston College.
- Artner Annamária (2006): *Globalizáció alulnézetben. Elyomott csoportok – lázadó mozgalmak*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bogár László (2006): *Magyarország és a globalizáció*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Bourdieu, Pierre (1983): The Forms of Capital. In: Richardson, John G.: *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*. New York, kiadó nélkül.
- Bourdieu, Pierre (1996): Az egyetemesség szöszölői – az értelmiség szerepe a modern világban. *Lettre Internationale*, 20: 3.
- Bourdieu, Pierre (1998): A neoliberalizmus lényege. *Esély*, 1: 67–71.
- Chikán Attila (2011): Hamis kérdésfeltevések. *Figyelő*, 27: 22–23.
- Europe Innova Cluster Mapping Project 2008. Oxford Research.
- Ferge Zsuzsa (1997): És mi lesz, ha nem lesz? In: Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László (szerk.): *És mi lesz, ha nem lesz?* Budapest: Korridor Kiadó. 146–175.
- Fromm, Erich – Suzuki, Daisetz Teitaro (2006): *Zen buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Fromm, Erich (1994): *Birtokolni vagy létezni? Egy új társadalom alapvetése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Habermas, Jürgen (2005): *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Kozma Tamás (1985): *Tudásgyár? Az iskola mint társadalmi szervezet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Lengyel István (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Martín, Hans-Peter – Schumann, Harald (1998): *A globalizáció csapdája*. Budapest: Perfekt Kiadó.
- OECD 2005: *Business Clusters: Promoting Enterprise in Central and Eastern Europe*. Paris, 2005.
- Porter, Michael E. (1998): *On competition*. Harvard Business School, Boston.
- Porter, Michael E. (1990): *The competitive advantage of nations*. Free Press, New York.

- Sass Magdolna – Szalavetz Andrea – Szanyi Miklós (2008): A beszállítói hálózatoktól a tudásközpontig. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- Szalai, Erzsébet (2005): *Socialism. An Analysis of its Past and Future*. Budapest, New York: CEU Press.
- Szanyi Miklós (2008): *A versenyképesség javítása együttműködéssel: regionális klaszterek*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Wallerstein, Immanuel (1995): *Historical Capitalism, with Capitalist Civilization*. London: Verso.
- Wallerstein, Immanuel (2006): *European Universalism: The Rhetoric of Power*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (2011): *The Modern World-System, vol. IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. Berkeley, University of California Press.
- Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Kommunista propaganda 1956-ról: a fasizmus vádja

Az 1956-os forradalom alapjaiban rázta meg a kommunista mítoszt. Megcáfolta az SZKP XX. kongresszusa után kialakult képet, mely szerint a Sztálin által elkövetett „hibák” kijavítása után új korszak kezdődik, és a munkásosztály végre fel tudja építeni a kommunizmust.¹ A magyar forradalomban azonban a harcosok többsége a munkások soraiból került ki, s a szovjet megszállókkal és a Kádár-féle ellenkormányval szemben a passzív ellenállást is a munkástanácsok vezették. Éppen az a réteg fordult tehát szembe a kommunizmus rendszerével, amelyre a marxizmus-leninizmus egész hiedelemvilága épült. A november 4-i, második szovjet támadás után újra hatalomra kerülő pártnak tehát létérdeke volt, hogy a forradalmi eseményeknek egy saját, a megtörténtekkel nem egyező értelmezést adjon. Erre pedig a legkézenfekvőbb az úgynevezett „reakciós” erők hatásán túl, a fasizmus megjelenítése volt, amelyet a „reakció” legszélsőségesebb formájaként tüntettek fel. A reakció már önmagában is árulkodó kifejezés: a társadalmi-gazdasági „haladásra”, a „tudományos szocializmusra” adott nemleges választ fejezi ki, vagyis, azon emberek ellenséges magatartását, akik szemben állnak a kommunista „akcióval” (cselekvéssel), és annak céljával, ami a marxista utópia, vagyis a tökéletes emberi társadalom felépítését jelenti. Ezért is használták az „ellenforradalom” kifejezést, amely, az igazi, azaz a kommunizmus céljai felé mutató forradalmak eredményeinek eltörlését szolgálja. Ezt fogalmazta meg az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. december 5-i határozata, amely több mint három évtizedig volt irányadó. Ennek harmadik pontja szerint „*az októberi események előkészítésében és kirombantásában alapvető tényező volt a Horthy-fasizista és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom, amelynek jelentős erői működtek illegálisan idehaza, fő erői pedig Nyugat-Németországban gyülekeztek és szervezkedtek. A magyar ellenforradalom célja a kapitalista-földesúri rendszer visszaállítása volt.*”² A hazai és a nemzetközi közvéleménynek szánt propaganda szintjén ez természetesen több lépcsőben jelent meg.

Az 1958-ban készült, Nagy Imre és társai peréről forgatott propagandafilm a helyreállított kommunista hatalom finomított összegzését jelentik a forradalomról: „*A Nagy Imre vezette áruló csoport tevékenységének célja: aláásni a munkásosztály hatalmát, mozgósítani a népi demokratikus államrend minden rendű és rangú ellenségét. A hibák mértéktelen eltúlzásával és felnagyításával lejáratni az állam tekintélyét, fellazítani az állami rendet, majd ennek talaján erőszakosan megszerezni a hatalmat. (...) Demagógiával megtévesztett, főként fiatalokat vittek az utcára tüntetni. Ugyanakkor a népellenes és huligán elemek megindították harcukat a Magyar Népköztársaság ellen. Megkezdődött a munkásmozgalom jelvényeinek meggyalázása, és Budapest utcáin a fasizmusra emlékeztető máglyákon égették a haladó írók műveit. (...) Az ellenforradalom stabilizálása érdekében Nagy Imre bűntársai segítségével megbénította, és szétzüllesztette a szocializmushoz hű fegyveres erőket. Helyette az alvilág züllött banditáiból, ellenforradalmi elemekből egy úgynevezett Nemzetőrséget hozott létre. (...) A Nemzetőrség többsége börtönökből szabadult politikai és közönséges bűnözőkből, huligánokból, prostituáltakból tevődött össze.*”³

Figyeljük meg: itt a „fasizmus” nem jelenik meg nyíltan, a film készítői csak a „fasizmusra emlékeztető” kifejezést használták. Lehetséges, hogy ezt a végül be nem mutatott filmet eredetileg nem csak hazai fogyasztásra, hanem Nyugaton az úgynevezett „társutas”,

azaz a baloldali, szovjetbarát értelmiségnek is szánták. Más esetekben a hatalom képviselői nem voltak ennyire válogatósak. Egyikük, Nógrádi Sándor⁴, így írt visszaemlékezéseiben 1956-ról: „Október végén – november elején Budapesten és több vidéki városban legalább tíz napig nem volt hatalom a nép kezében. Fegyveres fasiszta bandák büntetlenül garázdálkodhattak. ... Az alvilág és a prostituáltak fogtak össze a fasisztákkal.”⁵ Ahhoz, hogy megértsük, miért került elő a „fasizmus” fogalma, látnunk kell, hogy mit értettek fasizmus alatt a kommunisták. Először is, mint általános ideológiai tájékoztató, a Munkásmozgalomtörténeti Lexikon „fasizmus” címszava nyújthat támpontot. Itt többek között a következő fontos megállapításokat írják. „A fasizmusban a monopolizációk legreakciósabb elemeinek az a törekvése jut kifejezésre, hogy uralmukat a demokrácia és a szocializmus erőinek előretörése ellen, a burzsoá demokrácia félreállításával, a szélsőséges diktatúra eszközeivel biztosítsák. Tömegbázisát... szociális demagógiával, hazug ígéretekkel teremti meg.”⁶

Ebben a meghatározásban a fasizmus a demokrácia és a szocializmus legelkeseredettebb ellenségeként jelenik meg. Lényegében a kommunizmus antitéziséről van szó. Egy fontos elemet azonban elfelejtettek megemlíteni: azt, hogy a kommunista jelzöt csak az a politika érdemelte meg, amelyet a helyi kommunista párt a szovjet központ jóváhagyásával folytatott. Ezért mondhatták azt a meggyőződéses kommunista Nagy Imrere és csoportjára tehát, hogy áruló, hogy „pártszerűtlen”, sőt, azt, hogy jobboldali.⁷ Ugyanigy minősítették a forradalmi vezetők azon csoportját is, akik egy szovjetektől független, de valamilyen módon szocialista vonásokkal bíró Magyarország felépítésében reménykedtek. Kádár János ezt világosan ki is fejezte 1956. december 2-án az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának ülésén: „Tisztán és őszintén fel kell tárnunk, hogy mit jelent az, amikor azt mondják, hogy: ellene vagyok a kommunista pártnak, ellene vagyok a Szovjetunióknak, de a szocialista vívmányok mellett vagyok, szocializmust akarok. Ilyen a világon nincs, soha nem is volt – ez az a jelszó, amivel 1933-ban a német hitleristák a tömegeket a befolyásuk alá kerítették, a hatalmat a kezükbe vették.”⁸ Itt Kádár már nem is annyira burkoltan, mint inkább nyíltan hitleri indíttatásának – tehát „fasisztának” – nevezi a magyar forradalom alatt kormányon levő politikusokat, sőt, közvetve magát a forradalmat is. Az is kiderül az idézett beszédrészletből, hogy a Szovjetunió nélkül egy lépést sem lehet tenni, mivel az óhatatlanul fasizmushoz vezet. Egy évvel később már nyíltan fasisztának nevezte a forradalmárokat, amikor sajnálkozott, hogy 1956 novemberében nem sikerült „1600 fasisztát a másvilágra... küldeni”.⁹ Ehhez még hozzá kell venni az említett munkásmozgalmi lexikonból a „fasizálódás” címszó egyik fontos megállapítását: „A fasizálódás előrehaladását jelzi... a fasiszta provokációk és terrorcselekmények szaporodása.” Lássunk egy ilyen „provokációt és terrorcselekményt”, amely Nógrádi Sándor szerint bizonyítja a forradalom fasiszta mivoltát!

„Magam tapasztaltam, hogy 1956. december 9-én hogyan mentek le ezrével a Salgótarján, Nagybátony környéki bányászok munkahelyeikre azzal a fogadalommal az ajkukon, hogy soha többé nem esnek áldozatul a munkásérdek védelmezőjének álcázott, ún. munkástanácsoknak, amelyek vérfürdőt rendeztek közöttük. Az történt ugyanis, hogy december 7-én bilgerli csizmás „úri emberek” [azaz nyilasok] mentek be a salgótarjáni üzemekbe, a környék bányáiba és erőszakkal hajtották ki a munkásokat egy salgótarjáni térre, amelynek háttérében egy iskola állt. Amikor a tér megtelt munkásokkal és a bányák autóbuzsai is befutottak, valaki tüzet vezényelt és az iskola ablakai tüzet okádtak a téren szorongó tömegekre. Ennél szemléltetőbb példáját az álnok provokációnak még sohasem tapasztalták a salgótarjániak. ... 24 órával később minden bányaiüzem és minden gyár felvette a munkát.”¹⁰

Nem tévedés: itt bizony a salgótarjáni sortűzről van szó. A salgótarjáni sortűzről, amelyet valójában a Kádár-féle karhatalmisták (a „pufajkások”) és egy szovjet alakulat tagjai adtak le a fegyvertelenül tüntető tömegre.¹¹ Erre 1956. december 8-án Marosán György, a forradalom utáni megtorlások időszakának egyik vezető politikusa így hívta fel a Nógrád megyei munkás-tanácsok küldöttségének figyelmét: „*Mától kezdve lövünk.*”¹² Szó sem volt itt provokációról, de terrorselekményről annál inkább – ezt a kommunista párt fegyveres erőszakszervezete követte el a saját népe ellen, csak és kizárólag megfélemlítési szándékkal. Ez nem félreértés: Nógrádi Sándor és úgy általában a kommunista vezetők tudatosan hazudtak.¹³ Világosan tudták, hogy aznaptól kezdve löni fognak – és löttek is, egymást követték a sortűzek. Kádár erre így utalt saját elvtársai legszűkebb körében, a „fasiszta ellenforradalmárokról” beszélve: „*Nagy kár, hogy ezeket nem sikerült megsemmisíteni ... Volt annyi eszük, hogy nem ők mentek el pl. a salgótarjáni fötérre, hanem másokat bujtottak föl.*”¹⁴ Ez lenne tehát a fasiszta provokáció? Legfeljebb olyan értelemben, ahogy József Attila „fasiszta kommunizmusról” írt.

Ahhoz, hogy a „fasiszmus” és az „antifasiszmus” fogalmak kommunista vagy radikális baloldali értelmezésének eredetét láthassuk, vissza kell mennünk a két világháború közti időkhöz. Ekkortájt a nyugati világ volt az egyetlen mérvadó civilizációs-hatalmi gócpont (Japánt leszámítva), s jószerivel az *egész világ* a nyugati hatalmak gyarmata vagy befolyási övezete volt. Azaz: a teljes emberiség eszmei-politikai változásai lényegében Nyugaton látszottak eldőlni. Szovjet-Oroszország furcsa szerepet töltött be ebben a helyzetben. Európához is tartozott meg nem is; része is volt a fennálló világnak meg nem is; az első világháború vesztesei közé is tartozott meg nem is – hiszen a legnagyobb veszteségtől, Németországtól szenvedett vereséget, de később, a breszt-litovszki békét érvénytelenítette Németország veresége. De mindenképpen a versailles-i rend kihívói közé tartozott. Az első világháborút követően Európában kiábrándulás mutatkozott: 4 évig tartó, értelmetlennek tűnő öldöklésen volt túl a kontinens. Ez az öldöklés gépies és tervszerű volt, sokkal borzasztóbb, mint ahogy azt el tudjuk ma képzelni: a harcmező viszonylag kis területre korlátozódott, és a nagyobb ütközetekben az *első órákban* tízezrek estek el. A háború után semmi nem valósult meg a győztesek által megígért szép új világból, s az európai gazdaság sem fejlődött egyöntetűen. Nem csoda, hogy ezek után az európai értelmiség azon része, amely hinni akart a „haladásban”, új utakat keresett. Egy vadonatúj, és egy kevésbé új (de Európához képest friss) társadalomképet láttak maguk előtt. Az egyik a szovjet modell volt, a másik az „amerikai álom”.¹⁵ Eközben, mintha valami más, egy harmadik út is megjelent volna: látszólag az olasz fasizmussal kezdődött, s a német náci rendszerrel tetőzött. Ezzel kapcsolatban az volt a megdöbbentő, hogy tagadta az addig megkérdőjelezhetetlennek hitt, a felvilágosodásban gyökerező európai politikai alapelveket. Európában sokan úgy érezték, választaniuk kell a diktatórikus rendszerek között.¹⁶ A nemzeti szocialista ideológiákkal szemben a Szovjetunió viszont nem győzte hangsúlyozni, hogy ez a rendszer a felvilágosodás beteljesítője, maga az Utópia. Ahogy Lincoln Steffens neves baloldali értelmiségi 1920-as Szovjet-Oroszországbeli útjáról visszatérve mondta: „*A jövőben jártam, és működik!*”. Ezt a véleményt igyekeztek a szovjet titkosszolgálatok az összes létező módon elterjeszteni. Ebből az oroszlánrészt Willi Münzenberg, a német kommunista mozgalom vezéralakja vállalta magára.¹⁷ Nagymestere volt a titkosszolgálati akciók két teljesen új válfajának, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a szovjetek számára: a fedett propagandának, illetve a baloldali, úgynevezett társutas gondolkodók háttérből folytatott manipulálásának és nyílt befolyásolásának. Ahogy ennek a jelenségnek az egyik krónikása, Stephen Koch írja: az volt a cél, hogy megteremtsek a baloldali, de nem kommunista nyugatiak számára a korszak – és bizonyos körök számára még hosszú évtizedek – uralkodó politikai előítéletét: azt a hitet, hogy a becsületes, őszinte és jóhiszemű emberek a Szovjetunió politikáját helyeslik.¹⁸

Münzenberg figyelme a propaganda minden területére kiterjedt. Irányításával nagy példányszámú napilapok, magazinok, szakmai újságok tucatjai jelentek meg. Filmforgalmazó cégei, könyvkiadói voltak és a színházi élet egy részét is sikeresen befolyásolta. A „véleményformálók” minden típusát bevonták a hálózatba: írókat, művészeket, riportereket, lelkészeket, vezető üzletembereket, pszichológusokat, tudósokat, professzorokat. Koch idézi Münzenberget: „Meg kell szerveznünk az értelmiséget. El kell kerülnünk, hogy tisztán kommunista szervezet legyünk. Be kell hoznunk más neveket is, más csoportokat, hogy megnehezítsük üldözőink dolgát.” Ebbeli törekvését siker koronázta – különösen Hitler hatalomra jutása után, amelynek megtörténtehez Sztálin legalábbis asszisztált, mint ahogy a német újrafegyverkezéshez is jelentős segítséget nyújtott. Szavakban persze a szovjetek, és a Kommunista Internacionáléban tömörülő kommunista pártok, kemény küzdelmet folytattak a nácik ellen.

Ezzel párhuzamosan az úgynevezett felvilágosultak körében az új mítosz kezdett terjedni. Koch a következőképpen foglalja össze ennek a mítosznak a lényegét: a marxista-leninista állam, bármilyen hibákat mutasson is fel a szocializmus építésében, azt az erényt biztosan a magáénak tudhatja, hogy az elejétől kezdve, őszintén, szinte magától értetődően szembeszállt az ordas náci eszmékkel. Vagyis a kommunizmus, mint olyan képviseli az egyedüli és a tényleges ellenállást az emberellenes rendszerekkel szemben.¹⁹ A nácik Übermenschével szembe lehetett állítani a kommunista „új embert”.²⁰ Természetesnek tűntették fel, hogy aki ezek után szovjetellenes, vagy egyszerűen csak kritizálni meri a Szovjetuniót, az lényegében a náci eszmék terjedését segíti elő! Ebben a mítoszban tehát erkölcsi alapú szerepek jelentek meg, és a két eszme közti harcot úgy lehetett beállítani, mint a jó és a gonosz közötti küzdelmet.²¹ Csak két oldal létezett, „a bolsevikok számára oly kedves dichotómia szerint”: a kommunisták vezette antifasizmus és a fasizmus.²² Ezt a gondolatmenetet a nyugati baloldali értelmiség egymást követő nemzedékei magukévá tették, vagy legalábbis rokonszenveztek ezzel. Tették ezt aközben, hogy fenntartás nélkül elfogadták az ukrainai mesterséges éhínség – a *holodomor* – legalább 6 millió áldozatát letagadó jelentéseket.²³ Csaknem húsz évvel korábban néhány vállrándítással tértek napirendre az örmény holocaust másfél millió áldozata fölött.²⁴ Úgy fogadták el ezt az érvrendszert Nyugaton számosan, hogy közben a GULAG új (valójában premodern) rabszolgatáborainak munkaerejét hasznosító „nagy szocialista építkezéseket” az emberi közösség ideális helyzetéhez közelítőnek gondolták.²⁵ Hitpótlék volt ez a javából: a sztálini Nagy Tisztogatás idején, a boszorkánypereket megszegyenítő lehetetlen vádak alapján indított eljárásokat máshogy nem is lehetett komolyan venni.

A szovjetbarát politika mentén kialakítható összefogást megkönnyítette, hogy 1933-ban a Kommunista Internacionálé XIII. plénumán a következő definíciót adta a fasizmusnak: „*a fináncióke legreakciósbabb, legsovinsztábbb, legagresszívebb csoportjainak nyílt, terrorista diktatúrája*”. Az értelmezés nagyon fontos volt, ugyanis burkolt üzenetet tartalmazott. Azt a burkolt üzenetet tartalmazta, hogy ha a tőkés, vállalkozó csoportoknak csak *egy része* törekszik fasizmusra, akkor a többiek akár a kommunistákkal is összefoghatnak. Ezt az értelmezést ültette át a gyakorlatba a következő évtől kezdve a szovjet politika eszközeként szolgáló Komintern, élén a lipcei per hőisével, Georgi Dimitrov bolgár kommunistával.²⁶ Az antifasizista ideológia lényege abban állt, hogy politikai világot két pólusra ossza fel: a kommunisták részvételével egyesülnek a demokraták, velük szemben pedig a fasiszták állnak.²⁷ A korábban megalapozott értelmiségi vélemény így találkozott a politikai cselekvéssel. Ennek a politikának az eredménye az úgynevezett néppont lett, amely Franciaországban egy széleskörű koalíciót jelentett a kommunisták támogatásával,

Spanyolországban pedig a polgárháborús „köztársasági” kormányt, amelyet utóbb már nem is egyszerűen a kommunista párt, hanem lényegében a szovjet titkosszolgálat irányított. Ez a kormány különös kegyetlenséggel lépett fel az anarchista és trockista politikai csoportok, illetve szakszervezetek ellen, akiket a bolsevik propaganda a reakciósook, tőkés-ek, fasiszták és más hasonlók ügynökeinek bélyegzett. George Orwell angol író ekkoriban önkéntesként harcolt a Marxista Egyesülés Munkáspártjába (POUM) tömörült spanyol frakciós kommunisták egyik alakulatában a köztársasági oldalon. Miután megkezdődött a POUM tagjainak üldözése, a következőket írta a kibontakozó propaganda-hadjáratról: *„Így beszéltek hát rólunk: trockisták, fasiszták, árulók, gyilkosok, gyáva patkányok, stb. voltunk. Elismerem, nem volt kellemes érzés, különösen, ha azokra gondoltam, akik felelősek érte. Egyáltalán nem kellemes látvány egy tizenöt éves spanyol fiú, akit hordágyon visznek el a fedezékből, és falfehér arccal les ki a takaró alól, hát még ha azokra az ügyes fickókra gondol közben az ember, akik Londonban és Párizsban azt bizonygatják firkálmányaikban, hogy ez a fiú titkos fasiszta ügynök.”*²⁸

Hogy mennyire hamis volt ez a hozzáállás a kommunisták részéről, azt mutatja a franciaországi népfrontos politika kudarca és a spanyolországi polgárháborús vereség, amelyet a szovjet politika minden lehetséges módon igyekezett előidézni. De még jobban megmutatta Sztálinnak az a törekvése, hogy Hitler sikeres legyen (persze csak nyugati irányban): ez csúcsonodott ki a két diktatúra közötti érdekszféra-megállapodásban 1939-ben. Sztálin szándéka az volt, hogy hagyja a nyugati országokat egymás közötti háborúban elvérezni, majd a feltételezett konfliktus végén a Vörös Hadsereg erejét latba vetve saját akaratát kényszeríti rá a küzdő felekre. Ezért is nevezték a kommunista zsargonban sokáig a fasiszmust (illetve Hitlert) a „forradalom jégtörőjének”.²⁹ Furcsa módon ez egyáltalán nem csökkentette az „antifasizmus” vonzerejét. Az említett mítosz beágyazottságát mutatja, hogy ezeket a tényeket sokan megkérdőjelezik a nemzetközi történeti irodalomban. A hazai tudományos életben azonban nem számít tabunak a kérdés tárgyalása.³⁰ Igencsak árulkodó Radó Sándor, a magyar származású, főként Svájcban tevékenykedő szovjet meszterkém visszaemlékezéseinek közelmúltban megjelent „vágatlan” kiadása is. 1941-ben moszkvai tartótisztjei nem fogadták el azokat a rádión leadott jelentéseket, amelyek szerint Németország háborúra készül a Szovjetunió ellen, s provokációnak nevezték ezeket. Mégis további jelentéseket kértek erről, és ugyanakkor utasításokat adtak arra a helyzetre, ha *„Németország fölött kitörne a vihar”*. Radóék csoportja természetesen csodálkozott ezen a kettősségen – amely valójában egyértelmű volt.³¹

Speciális eszköz volt a fasiszmus fogalma: először is el lehetett vele leplezni a Szovjetunió szürreális bűncselekményeit, másodsor fenyegetésként lehetett feltüntetni, és ellene összefogást létrehozni, harmadszor pedig a *tényleges* fenyegetést hatalmi eszközként lehetett használni, szovjet támogatással.

A fasiszmus szó kommunista értelmezésének fonákságai még egyes baloldali kortárs gondolkodók figyelmét is felkeltették. Rámutatott erre az aggályosan őszinte, illetve őszintén naiv, a *„magyar szocialista reformértelmiségit megtestesítő”* Bibó István is.³² *A magyar demokrácia válsága* című tanulmánya a maga idejében nagy vihart kavart, most mindössze a témánkhoz tartozó néhány megállapítását idézem. *„A kommunisták... éppen ezért állottak élére a fasiszmus és a reakció elleni harcnak. Sajnos, éppen ebben van a legkevesebb köszönet. (...) A legnagyobb félrefogás a reakció és a fasiszmus egy kalap alá vétele. A kommunista taktika régtől fogva megszokta – éppen a politikai kizárólagosságra való törekvés jegyében – hogy egyetleny, kizárólagos ellenséget tételezzen fel, amely minden rosszban ott van, ha nem láthatóan, akkor mögötte. (...) Hálátlan feladat a reakció után most a fa-*

sisztákat is 'védeni', de meg kell állapítanunk, hogy az ellenük folyó harc is rossz vágányra került, mert nem szabott az üldözendő személyek körének ésszerű és tárgyilag megfogható határt."³³ A máskor a kommunistákkal szemben meglehetősen kritikátlan gondolkodó ezúttal kiválóan összegezte a helyzetet. A kommunista taktikában – miként az 1945 utáni Magyarországon is – a reakciós és a fasiszta egyet jelentett, és az úgynevezett antifasiszta harc a korlátlan terror egyik alapja lett.³⁴

Láthatjuk tehát, hogy mik voltak a gyökerei a kommunista zsargonban a fasizmus és az antifasizmus szavak használatának, és mi volt a valóságos tartalmuk. Nem csoda, hogy 1956 kapcsán nyomban fasizmust kiáltottak. Ezzel akarták elleplezni a valóságot. Nagyon fontos, hogy az „antifasizmus” szó értelme megmaradt a két világháború között kialakult jelentéstartományban, azaz: nem kell szükségszerűen kommunistának lenni, de a kommunista párt és a Szovjetunió politikáját támogatni kell – mint korábban az idézett Kádár-bezsedés is kifejezte. Aki másként áll a dolgokhoz, az nem demokrata, nem haladó felfogású – nem antifasiszta.³⁵ Ez világosan kifejeződött az itthoni pártvezetésben is már az 1956-os forradalom kitörése után nem sokkal: „*Soha olyanokat, akik a vörös zászlót elégetik, akik a katonákról letépi a vörös csillagot, nem ismerek el demokratának*” – mondta Hazai Jenő, a Magyar Dolgozók Pártja (ahogy az akkori kommunista pártot hívták) Központi Vezetőségének 1956. október 26-i ülésén.³⁶ Ugyanezen az ülésen egy másik felszólaló, Kovács István viszont elárulta, hogy miféle demokraták a kommunisták: „*Önként nem adhatjuk át a hatalmat.*”³⁷

Ez a nézet nem valamiféle torzulás volt a kommunisták felfogásában. Egyenesen következtetett ideológiájukból. Hiszen, ahogy maguk emlegették a marximus-leninizmus „tudományos elmélet” volt, s a kommunista országok társadalmi ez alapján tudományosan megtervezett társadalmak voltak! Aki tehát szembeszegül a kommunizmussal, az tulajdonképpen nem csak hogy nem haladó és demokrata, de akár elmebeteg is lehet, hiszen nem fogja fel a „tudományos” igazságot, ami éppoly egyértelmű, mint a kétszerkettő.³⁸ Ahogy George Orwell, aki jól ismerte a szocialista mozgalmat, megjegyezte: „*a szocialisták legtöbbször képtelenek felfogni, hogy az övékkel merőben ellentétes nézet is létezik*”.³⁹ A már többször is idézett Nógrádi Sándor világos kifejezését adta a fasizmus fogalmának, amikor a háború utáni 1945-ös választások alkalmával a Kisgazdapárt „*fasiszta jellegű, antikommunista propagandájáról*” ír.⁴⁰ Azaz, aki és ami antikommunista, az fasiszta. Ide kapcsolódik a Kádár-féle alapelv a forradalom elfojtása utáni időkből, miszerint „*aki nincs ellenünk, az velünk van*”. Ez az előzőekben kifejtett „népfrontos”, vagy ha tetszik „antifasiszta” hozzáállás késői leszármazottja volt.

Itthon Kádárék a forradalom leverése után kétfrontos harcot folytattak: egyrészt Rákosi legszűkebb körét igyekeztek a hatalomtól távol tartani, másrészt harcoltak a forradalom utáni passzív ellenállással szemben. Ezt tükrözte még az első néhány kiáltványuk, nyilatkozatuk, amelyben hitet tettek a „széleskörű nemzeti demokratikus mozgalom” mellett. A „széleskörű nemzeti demokratikus mozgalom” kifejezéshez azonban hozzátették, hogy ez később rossz irányt vett. Ezután hosszú évtizedekig egyöntetűen az ellenforradalom fogalmát használták, s csak óvatosan emlegették a letagadhatatlan tényeket, azaz a Rákosi-klikk által folytatott katasztrofális vezetést. Ez a szemlélet már csak a rendszerváltozás időszakában, 1989-ben bukkan fel ismét. Az MSZMP Központi Bizottságában komoly viták folytak Pozsgay nevezetes bejelentése után, mely szerint 1956 nem ellenforradalom, hanem „népfelkelés” volt. Kállai Gyula⁴¹ a következőket mondta a Központi Bizottság 1989. február 10-i ülésén: „*Az október 23-i, valóban a hibák és torzulások kiküszöbölésére, a zsarnoki rendszer megszüntetésére irányuló békés tüntetés, néhány óra leforgása alatt*

ellenforradalmi jellegű felkeléssé fajult, pár nap múlva pedig fehérterrorba torkollott.”⁴² A fehérterror egy másik kifejezés, amit a kommunisták jószerivel a „fasizmus” szó egyik speciális változataként használtak. Kállai Gyula is erre gondolt, hiszen a forradalmat a hivatalos ideológia mentén, „tudományos módon” értékelő művében a két kifejezést lényegében szinonimaként használta.⁴³ Az 1956-os forradalmat követő hetekben, amikor a Kádár-féle ellenkormány stabilizálni próbálta a hatalmát, Ugrai Ferenc az MSZMP Katonai Tanácsában már mintegy megelőlegezte a későbbi sortüzeket: *„Miért nem hajtjuk végre Lenin elvtárs tanítását, aki azt mondta, hogy a fehérterror ellen háromszoros vörösterrot kell alkalmazni.*”⁴⁴ Ez 1956. december 4-én hangzott el, s valóban, már másnap újult erővel kezdték el alkalmazni a vörösterrot, azaz például a sortüzeket a tünetők ellen, a már korábban bemutatott módon. A fehérterror ma a legelfogadottabb értelmezés szerint a Tanácsköztársaság összeomlása utáni megtorlási hullámot jelenti, amely válasz volt a korábbi kommunista vörösterrotra. A már idézett Munkásmozgalmi lexikon a fasizmus címszónál erre is kitér: *„Magyarországon a Tanácsköztársaság leverését követő nyílt terrort a fasizmus burkoltabb formája váltotta fel.”*⁴⁵ Mivel Nógrádi Sándor már többször idézett műve mintegy gyűjteménye a kommunista közhelyeknek és a szentesített szófordulatoknak, sőt, lényegében az MSZMP hivatalos álláspontjának népszerűsítő változata, ezért ismét hadd hivatkozzunk rá: ő a Horthy-rendszerrel úgy emlékezik meg, mint ami *„25 éves fasiszta diktatúra”* volt.⁴⁶ A kommunista szóhasználatban a két világháború közötti, leginkább parlamentáris, de legfeljebb mérsékelt autoriter vonásokkal bíró jogállami rendszert rendszeresen tehát Horthy-fasizmusnak nevezték. Ez lett volna tehát a fasizmus burkoltabb változata, ami a nyílt terrort követte. A fehérterror dokumentálására számos munkát adtak ki 1945 után. Az egyik ilyen – bizonyos szempontból forrásértékű munka – Prónay Pál hosszú előszóval ellátott és némileg szerkesztett naplója volt.⁴⁷ Ennek bevezető tanulmányában a következőket olvashatjuk: *„Prónay bizonyos mértékben még a szegedi csoport tagjainak zömétől is elüt: míg azok a fasizmus korszerű változatát képviselik, amely szociális demagógiával dolgozik, és tömegbázis kiépítésére törekszik, Prónay fasizmusában több van a magyar birtokos osztály teljesen merev, konzervatív, kizárólag a hatalmi eszközökre támaszkodó mentalitásából. Ezért is válik korszerűtlenné később, mikor a fasiszta berendezkedés megkísérli tömegbázisának kiépítését.”*⁴⁸ Ezt a forrást 1963-ban jelentették meg, talán nem véletlenül: nyilván az amnesztiá évében a hatalom szükségét érezte, hogy a fehérterrorra meg a fasizmusra emlékeztessen.

A „fasiszta” kifejezés hazai változataként használták a kommunisták a „nyilas”, illetve a „nyilaskeresztes” fogalmakat. A Kádár-féle ellenkormány, amelyet hangzatosan Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának neveztek – pedig a forradalom leverésére hozták létre a szovjet vezetők – például többek között a nyilasveszélyt is szerepeltette 1956. november 4-i kiáltványában: *„Az ellenforradalmárok egyre arcátlanabbak. Kegyetlenül üldözik a demokrácia híveit, a nyilasok és más vadállatok gyilkolják a becsületes hazafiakat és a mi legjobb elvtársainkat.”* Nagyon erős kép. Bár tragikus időszakról van szó, nehéz ilyenkor az abszurd humor sugallta értelmezéseknek ellenállni, hiszen az ember szinte látja maga előtt, ahogy a nyilasok mellett az állatkertből kiengedett fenevadak versenyt futnak a becsületes hazafiak mérszálására.

De ugyanígy a szürreális lázálmok világába tartozik a korabeli propaganda számos más alkotása is. Az 1956-ról készített kommunista propagandafilmek szövegeiben is hasonló, utólag csak akasztófahumorként értékelhető részek jelentek meg. Az *„Így történt”* című – 1958-ban bemutatott – film felütése még csak vésett jósló: *„Már égetik a vörös zászlókat, melyekkel Petőfi hívott harcba a világszabadságért, és kigyúlnak a fasizmus könyvmáglyái*

ezen a kegyetlen októberi éjszakán. (...) Meggyalázzák az ötágú vörös csillagot, melynek jegyében a nép vette birtokába a gyárat, földet, iskolát.”⁴⁹ De azon nyomban a szocialista abszurd is felvillan a Köztársaság téri pártszékházat védő egyik államvédelmis hazatérését bemutató életképekben és a hozzáfűzött mondatokban: „A sírból tért vissza K. Farkas József is. – Az, ami történt velem és a bajtársaimmal, nem ingatott meg abban, hogy továbbra is becsületesen és helytállóan dolgozzak tovább a szocializmus építéséért. – A szülői házba tér most vissza: szegényes, falusi házba, ahol várja Kormos cica és Bodri kutya és egyszerű parasztemberek, szülei, rokonai. Ezek ellen, és minden dolgozó ember ellen törtek októberben és novemberben az ellenforradalom sötét erői.” Egyszerű a képlet: az 56-osok a falusi idill, és a békés harmónia ellen léptek fel, sőt ezek képviselői, Bodri kutya és Kormos cica ellen is! Hasonló szellemben és céllal készültek a BM Filmstúdió által – szintén az ötvenes évek végén – a „Harc a belső ellenség ellen”,⁵⁰ valamint az „Imperialista kémtevékenység a Magyar Népköztársaság ellen”⁵¹ című állambiztonsági oktatófilmek, melyek az „ellenforradalom” utáni belső ellenségről és ellenállásról, illetve az 1956 utáni „kémtevékenységről” és a kémkedés ürügyén elítéltekről szóltak. A nyilas-fasiszta vonal 1956-hoz kapcsolása az első állambiztonsági filmben Péntek István, a nyilasok főideológusának ügyén keresztül jelent meg. Péntek a kommunista mozgalomból indult még a két világháború között, majd nyilasokhoz csatlakozott, és az egyik eszmei vezetőjük lett. A háborút követően háborús bűnösként néhány évet börtönben ült. A forradalom leverése után tanulmányt készített a kibontakozás általa legjobbnak vélt útjáról, amely a jugoszláv mintájú szocialista berendezkedést vette alapul. Pénteknek állambiztonsági provokátorok is segítettek a tanulmány terjesztésében.⁵² Céljuk csak az lehetett, hogy a forradalmat és a nyilasokat összemossák. Ez a taktika az MSZMP és a szovjet vezetés értelmezését és kezdeményezését tükrözte. A megtorlás, amely félelmetesen végiggondolt hadjárat volt az egész magyar társadalom ellen, súlypontját tekintve a forradalom vezetői és a forradalmas ország ellen irányult, de két oldalággal is rendelkezett. Először is, a forradalom egyes vezetőinek esetében is igyekeztek a „fasiszmus” kérdéskörét a vádpontok közé illeszteni. Maléter Pál, a második Nagy Imre-kormány honvédelmi miniszterének vizsgálati tervében azt olvashatjuk, hogy tevékenységével a „fasiszmus kezdeti fokon történő kialakulását” okozta – jöllehet, Maléter elkötelezett kommunista volt!⁵³ Hogy az MSZMP álláspontját a fasiszták és az alvilág összefogásáról bizonyítani lehessen, már az 1956. december 10-én kihirdetett statárium idején sorban végeztek ki köztörvényes bűnözőket.⁵⁴ Ezzel párhuzamosan megkezdődött a lázas keresés az igazi fasiszták után. 1957 áprilisában Kádár ki is adta az erre vonatkozó irányelveket: „Az országban aktivizálódtak, felléptek, hatalmat ragadtak a kezükbe horthysta katonatisztek, csendőrök, stb. Ezeknek ügyét is komolyan kézbe kell venni és nagyon tárgyalni nem is kell. Meg kell csinálni a népbíróságot, és ahol csak olyan horthystákkal találkozunk, akik vették maguknak a bátorságot és disznóságokat csináltak, körmenetben kell bíróság elé állítani, halálra ítélni és kivégezni.”⁵⁵ Megkezdődött a lázas keresés az olyan „horthysták” után, akik „disznóságot” csináltak 1956-ban.⁵⁶ A keresés ugyan nem járt eredménnyel, mégis, felülvizsgálatok indultak, és sorban vették elő a régi ügyeket. Főleg volt csendőröket végeztek ki, de hamarosan sorra kerültek az egykori nyilasok is. Közük ugyan nem volt ’56-hoz, viszont sokan közülük háborús vagy emberiség elleni bűnöket tényleg elkövettek még 1942–1945 között, s így ügyeik szerepeltetése az ’56-osok mellett kapóra jött a kommunista propagandisták számára. Ez egy nem létező valóság konstruálását jelentette.

Az események értelmezésénél tehát a kommunista fogalmi rendszer a következő sémát követte: a szovjetellenesség rövid úton fasiszmushoz vezet, Magyarországon pedig a fasiszmus a Horthy-korszakot, a nyilasokat és a fehérterrort jelenti.

De vajon volt-e 1956-ban „fehérterror”, azaz voltak-e kommunista-ellenes véres pogromok? Fontos leszögezni, hogy nem került ilyenekre sor. A kifejezetten szadizmusáról elhíresült Államvédelmi Hatóságnak mindössze néhány tagján hajtottak végre népítéletet a feldühödött emberek, s az elfogott ávósokat is csak őrizetbe vették, hogy a forradalom végleges győzelme után bíróság elé állíthassák őket. Vidéken a közutálatnak örvendő párttitkároknak menekülni kellett, de ez volt minden. Hannah Arendt a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Élet elleni büntettek sem fordultak elő, s abban a néhány esetben, amikor nyilvánosan akasztottak fel ÁVH-s tisztet, a tömeg figyelemre méltó mérséklettel járt el.”⁵⁷

Ennek ellenére a kommunista hatalmi gépezet mindent megtett, hogy a „fehérterror” fogalmát rákenjék a forradalomra. Az úgynevezett „Fehér Könyvekben”, amelyet a Kádár-féle ellenkormány a helyzet saját szempontú tisztázása céljából adott ki a forradalom leverése után, több fejezetben foglalkoznak a „fehérterrorral”. Egy helyen furcsa módon szembesítik az ENSZ különbizottságának véleményét saját állításaikkal: „A szörnyű fasiszta terrortól az ENSZ ötös bizottságának ez a véleménye: 'A tömeg számos lincselést és ütlegetést hajtott végre. Ezek majdnem minden esetben az ÁVH tagjaira, vagy azokra korlátozódtak, akikről azt hitték, hogy együttműködnek velük.'”⁵⁸ A „számos” kifejezés egyébként ebben az esetben nem éri el a két tucatot. Sem a fehérterror, sem pedig a nyilas vagy más antiszemita akciók nem voltak jellemzőek a forradalomra: „Kisebb antiszemita atrocitásokat összesen 16 településről jelentettek. Budapest, ahol a legtöbb zsidó lakott, néhány antiszemita jelszó felröppenésétől eltekintve, amit a tüntetők nem vettek át, mentes maradt mindenfajta zsidó-ellenes megnyilvánulástól.”⁵⁹ Ennek ellenére a több mint három évtizedes indoktrináció megtette a maga hatását: a rendszerváltás idején és azt követően sokan kórosan rettegték még az alapvető nemzeti jelképektől is, illetve magától az '56-os forradalomtól, amelyet a kommunista diktatúra évtizedei alatt a „fasizmussal” azonosítottak.⁶⁰

Ez azonban nem is csoda, hiszen a kommunista mítosz máig hat. A hazugságok, amelyekkel az 1956-os forradalmat is le akarták fedni, nehezen tisztulnak ki. Geroge Orwell már a múlt század 30-as éveiben leszögezte: „Mindenki, aki kicsit is utánanézett, tudja, a kommunista taktikában nem újdonság, hogy koholt vádak révén számolnak le a politikai ellenfelekkel.”⁶¹

Ez a taktika nem volt valamiféle helyi specialitás, vagy eltérés a lenini úttól. A bolsevizmus rövidesen hatalomra jutása után „antifasiszta” lett az olasz fejlemények miatt, ráadásul már Lenin idején bevett gyakorlat a politikai ellenfelek dehumanizálása, az emberiség ellenségeiként való beállítása. Ez sűrűsödött össze később a „fasiszta fenevad” képében, amelyet a háborút követően bárkire lehetett használni. Az 1956-os forradalom kommunista értékelése tehát nem holmi sztálinista torzulás volt, már csak azért sem, mert erre éppen az úgynevezett desztalinizációs időszakban került sor. A fasizmus vádja a kommunizmus lényegéhez tartozott.

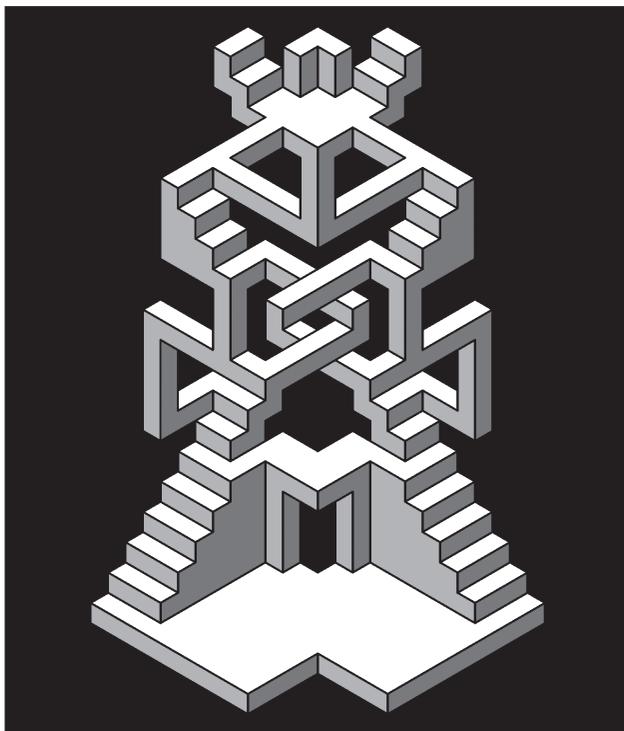
JEGYZETEK

- 1 Ld.: Francois Furet: Egy illúzió múltja. Európa. Budapest, 2000, 793–795., ill. Tony Judt: A háború után – Európa története 1945 óta. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007, 441–444. o.
- 2 MSZMP Ideiglenes Központi Bizottság határozata, 1956. december 2., Magyar Országos Levéltár, 288.f. 4/3.ö.e. 142. o.
- 3 Nagy Imre és társainak pere, r.: Rajnai Sándor, 1958.
- 4 Nógrádi Sándor (1894–1971): Kommunista politikus. 1919-ben lépett be a kommunista pártba. A Tanácsköztársaság bukása után Csehszlovákiába emigrált, ahol szintén bekapcsolódott a kommunista mozgalomba. Miután innen is távozni kény-

- szertült, a nemzetközi kommunista mozgalom aktivistájaként dolgozott Berlinben, Franciaországban és Moszkvában. 1944-ben partizánként harcolt, majd itthon különböző párt- és állami tisztségeket töltött be. 1949–1956-ig a hadsereg politikai főcsoportfőnöke. A forradalom után egy ideig az MSZMP Agitációs és Propagandaosztályát vezette, Kádár azonban rövidesen eltávolította, pekíngi és hanoi nagykövet lett. 1960-ban tért haza, országgyűlési képviselő volt, illetve az Elnöki Tanács tagja maradt nyugdíjazásáig.
- 5 Nógrádi Sándor: Új történet kezdődött. (Kossuth Kiadó, 1966), 226. o.
- 6 Munkásmozgalom-történeti Lexikon, főszerk.: Vass Henrik, Kossuth Könyvkiadó, 1976, 163. o.
- 7 Kállai Gyula: A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében. 1957, 9. o.
- 8 Idézi a beszéd és részben a vita teljes szövegét: Kádár János – végakarát, szerk.: Veres Mária, Budapest, Hírlapkiadó, 1989, 160–172. oldal. Az idézet a 162. oldalon található.
- 9 MSZMP PB 1957. december 10. A büntetőpolitika egyes kérdéseiről. MOL 288.f., 5/54.ó.e., 11. o.
- 10 Nógrádi S.: i. m., 230. Az idézetben egyúttal felbukkan a nyilasok munkásmozgalmi jellegének tagadása is! (Ti. a bilgerli csizmás úri emberek kifejezés.)
- 11 A sortüz leírását részletesen ld.: Sortüzek 1956, szerk.: Káhler Frigyes, Antológia Kiadó, Lakitelek, 1993, 25. o.
- 12 Marosán György (1908–1992): Péksegéd, szociáldemokrata majd kommunista politikus. 1927-ben lépett be a szociáldemokrata pártba. A háború alatt letartóztatták, majd internálták. A harcok lezárultát követően az ún. „baloldali” szociáldemokraták egyik vezetője volt, akik a kommunista párttal való egyesülést támogatták. Az egyesülést követően magas párt- és állami tisztségeket töltött be, azonban rövidesen letartóztatták. 1950-ben halálra, majd életfogytiglanra ítélték. 1956 elején szabadult, és ismét magas párt és állami megbízásokat kapott. Az 1956-os forradalom kitérésekor már a kezdetektől követelte a tűzparancs kiadását. A forradalom leverése után a megtorlások egyik emblematis alakja lett, lényegében a második ember Kádár mögött. 1965-re azonban kiszorították a hatalomból, s egészen 1972-ig nem is volt tagja az MSZMP-nek. A rendszerváltás idején az MSZMP tagja maradt. Sütőipari múltja miatt „Buci Gyurinak” csúfolták.
- 13 A tudatos hazugság egyúttal egy párhuzamos valóság létezését is jelentette, az Orwell-féle „duplagondol” jegyében.
- 14 MSZMP PB 1957. december 10. A büntetőpolitika egyes kérdéseiről. MOL 288.f., 5/54.ó.e., 16. o.
- 15 „Fajtlank egyik vagy másik, s ahogy én gondolom, mindkét módon megmenthető” – Lincoln Steffens, idézi Paul Johnson: A modern kor, XX. Század Intézet, 2000, 257. o.
- 16 Schmidt Mária: A jövő végérvényesen megbukott („Láttam a jövőt, és működik”) – előadás a XX. Század Intézet „Kommunista világ született” c. konferenciáján, 2007. november 6. Az interneten: http://www.xxszazadintezet.hu/rendezvenyek/kommunista_vilag_szulettet_oro/schmidt_maria_a_jovo_vegerveny.html
- 17 Willi Münzenberg (1889–1940): Német kommunista politikus, a Szovjetunió nyugati ügynökhálózatának egyik irányítója. 1924–1933 között a Reichstag tagja (parlamentari képviselő) volt. Hitler hatalomátvétele után Franciaországba emigrált. 1937-ben kizárták a pártból és kegyvesztett lett. 1940 nyarán tisztázatlan körülmények között halt meg, valószínűleg szovjet ügynökök végeztek vele.
- 18 Steven Koch: Kettős szerepben – az értelmiség elcsábítása. Kairosz Kiadó, 2000, 23. o.
- 19 Ennek segítségével azt is el tudták leplezni, hogy a kommunizmus is az emberi természet tagadását, de legalábbis átalakítását célozta meg.
- 20 Francois Furet, i. m., 478., ill. 482. o.
- 21 Stephen Koch, i. m., 80. o.
- 22 Francois Furet, i. m., 457. o.
- 23 A becslések 3 és 10 millió közötti éhen veszejtett áldozatról szólnak, a történeti irodalomban a legelfogadottabb a 6-7 milliószám.
- 24 Az első világháborút követően ugyan alakultak a török háborús bűnösök elítélésére bíróságok, de ez távolról sem volt olyan komoly ügy, mint a második világháborút követő nürnbergi persorozat. A keresetnység történetének egyik legmeggrázóbb fejezete Szmirma (ma: Izmir) örmény negyedének védelme 1922-ben. A harcot a kikötőben horgonyzó angol hajóraj tétlenül nézte végig, miközben sok hajón felhangosított gramofonok segítettek elnyomni a lövések és a jankiáltások zaját.
- 25 Ilyen volt például a Fehér-tengeri csatorna építése, amely végül teljesen feleslegesnek bizonyult.
- 26 Georgi Dimitrov (1882–1949): Bolgár kommunista politikus. 1902-től kezdve vett részt a bolgár marxista munkásmozgalomban. 1923-ban a baloldali Sztambolijszkij-kormány véres megdöntése után elhagyta hazáját, először Jugoszláviába menekült, majd a Szovjetunióba élt. 1933-ban a Reichstag felgyújtásában való közreműködéssel vádolták a lipcei perben, de felmentették. 1934–1943 között a Komintern főtitkára volt. 1945-ben tért haza, országa első számú vezetője lett. Hagyományosan kegyvesztettségét Jugoszláviához való közeledésének és a Balkán egyesítésére vonatkozó terveinek tulajdonítják. 1949-ben egy Moszkva melletti szanatóriumban tisztázatlan körülmények között hunyt el.
- 27 Francois Furet, i. m., 414. o. Még korábban, a

- kommunisták a béke fogalmát is kisajátították: a Szovjetunió elleni háború bűn, tehát a béke elsődleges célja a Szovjetunió békéje. Aki a háborús felkészülés pártján áll, arra legalábbis a fasizmus gyanúja vetül.
- 28 George Orwell: Hódolat Katalóniának. Cartaphilus Kiadó, 1999, 94. o.
- 29 Sztálin 1939. szeptember 7.: „Hitler anélkül, hogy tudná és kívánná, meggyengíti és aláaknázza a kapitalista rendszert.” idézi: Francois Furet, i. m., 554. o. Lásd bővebben az egykori szovjet katonai hírszerző, írói álnevén Viktor Szuvorov írásait, magyarul eddig megjelent: A Jégtörő – Hitler mint eszköz Sztálin terveiben. Kairosz, 2006, Budapest., illetve: Az M-nap. Ki kezdte a második világháborút? Kairosz, 2008, Budapest.
- 30 Ld. Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Osiris, 2004, Budapest.
- 31 Radó Sándor: Dóra jelenti (teljes kiadás), Kossuth, 2006, 119. o.
- 32 Láncai András: Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvánról, in: Kommentár, 2011/4. sz., 3. o.
- 33 Bibó István: A magyar demokrácia válsága, in: Valóság, 1945. okt-dec., 2–4. szám, 12–13. o., ill. 17. o.
- 34 Schmidt Mária: A kommunizmus kiépülése Magyarországon, in: Politikailag inkorrekt – eszék diktatúráról és demokráciáról, XX. Század Intézet, 2010, 67. o.
- 35 Francois Furet, i. m., 476., „*Az antifasizmus öszegegyeztetetlen lesz az antikommunizmussal ... A Komintern emberei nem voltak hajlandók elfogadni, hogy létezhet bármi is a proletárforradalom és a fasizmus között.*”
- 36 Ötvenhat októbere és a hatalom, szerk.: Ripp Zoltán, Napvilág Kiadó, 1997, 69. o.
- 37 Uo. 68.
- 38 A kényszergyógykezelés büntetését a másként gondolkodókkal szemben kiterjedten alkalmazták a szocialista blokk országaiban, különösen a Szovjetunióban.
- 39 George Orwell: A wigani móló. Cartaphilus Kiadó, 2001, 211. o.
- 40 Nógrádi, i. m.
- 41 Kállai Gyula (1910–1996): Kommunista politikus. 1931-től az illegális kommunista párt tagja. 1945 után számos párt, állami és kulturális pozíciót töltött be, tagja volt a pártvezetésnek és az egymást követő kormányoknak is. 1951-ben letartóztatták, 15 évre ítélték, 1954-ben szabadult. 1956-ban a Kádár-féle ellenkormány tagja, 1957–1989 között a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának elnöke, 1965 és 1967 között miniszterelnök, 1967-től az Elnöki Tanács tagja (1989-ig), az Országgyűlés elnöke (1971-ig). A forradalommal foglalkozik *A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében* (1957) c. könyve, amelyben hangsúlyozza a fasizmus vádját.
- 42 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei, I. kötet, szerk.: S. Kosztricz Anna et al., Magyar Országos Levéltár, 1993, 21. o.
- 43 Kállai Gyula i. m., 21. o., ill. 23. o. Tanulságos, hogy miután itt megjegyzi, hogy a forradalom idején küszöbön állt a fasizmus uralomra jutása, arra utal, hogy ez törvényszerű, hiszen a proletárdiktatúrát nem követheti polgári demokrácia, csak fasizmus – ebben az egész kommunista lineáris és dialektikus történelemszemlélet benne van.
- 44 Az MSZMP Katonai Tanácsának 1956. december 4-i jegyzőkönyve (in: Sortűzek 1956, 80. o.)
- 45 Munkásmozgalom-történeti Lexikon, 163. o.
- 46 Nógrádi, i. m., 56. o.
- 47 Prónay Pál (1874–1946?): Katonatiszt, politikus. A fehér tiszti különítmények megtorló művelteinek vezetője 1919–20-ban. 1920-ban Horthy kormányzóvá választásában működött közre különítményeivel együtt. 1921-ben a nyugat-magyarországi osztrák uralom ellen küzdő felkelőcsoporthoz vezetője, a mai Burgenland területén létrejött tiszavirág-életű „Lajtabánság” fővezére. A húszas évek első felében még felbukkant a neve egyes szélsőjobboldali szervezeteknél, később egyszerű, megkeseredett botrányhőssé csúszott vissza. 1944-ben a nyilas hatalomnak szabadcsapat szervezésére ajánlkozott fel. A csapat létre is jött, de az ekkor már kiállhatatlan és idős Prónay azonban otthagya őket. Az ostrom után a szovjet csapatok fogságába esett, és 20 évi kényszermunkára ítélték. Valószínűleg e közben vesztette életét.
- 48 A határban a Halál kaszál – fejezetek Prónay Pál naplójából. Szerk. és bev. tan.: Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin, Budapest, Kossuth, 1963, 27. o.
- 49 Így történt – R.: Kolonits Ilona. 1958. (14 p.) Az első hivatalos propaganda-film az ellenforradalomról.
- 50 Harc a belső ellenség ellen. 1958. BM Filmstúdió. Állambiztonsági oktatófilm (34 p.)
- 51 Imperialista kémtevékenység a Magyar Népköztársaság ellen. 1958. BM Filmstúdió. Állambiztonsági oktatófilm (26 p.)
- 52 Péntek Istvánról ld. bőveben Máthé Áron: A főideológus, in: Valóság, 2005/1., illetve Ungváry–Tabajdi: Elhallgatott múlt – a pártállam és a belügy. Corvina, 2008, Budapest.
- 53 Idézi Horváth Miklós: Kádár János és a hatalom ára, in: Mit kezdjünk vele? Kádár János (1912–1989), XX. Század Intézet, 2007., felelős szerk.: Vargyas Zoltán, 30. o.
- 54 Káhler Frigyes – M. Kiss Sándor: Kinek a forradalma? Püski–Kortárs, 1997, 221. o.
- 55 MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának vitája és határozata a népbíróságok felállításáról, 1957. április 2., MOL 288.f. 5/20.ö.e., 30. o.

- 56 MSZMP PB határozata, 1957. július 2. Ebben a határozatban fogadták el szinte szó szerint a május 15-i keltezésű belügyminisztériumi tervezetet, amely az „*Az ellenforradalmi erők elleni harc fő csapásának iránya*” című fejezetének 3. pontja szerint a megsemmisítendő ellenség körébe tartoznak a „*fasiszta és burzsoá pártok, a horthy rezsim vezetői, politikai és katonai személyei(sic!)*”, továbbá a csendőrség és az egykori VKF/2 tagjai. Ld. részletesen: Kähler–M. Kiss, i. m., 214. o.
- 57 Hannah Arendt: A magyar forradalom. In: A totalitarizmus gyökerei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992, 621. o.
- 58 Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben IV. (kiadja: a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala) 83. o.
- 59 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, 2005, Budapest, 405. o.
- 60 A hagyományos nacionalizmus és az antiszemitizmus különbségét felveti Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei* c. művében (i. m. 7. o.). Másrésztől a Kádár-rendszer a nagy létszámú magyar zsidóság egy részében sikeresen keltette fel a gyanakvást 1956-tal és a nacionalizmussal szemben, annak ellenére, hogy a forradalmi vezetők között számos zsidó gyökerekkel rendelkező harcos és politikus is volt.
- 61 George Orwell: Hódolat Katalóniának. Cartaphilus Kiadó, 1999, 255. o. | Vécsei Tamás: A római jog külső története és institúciói, Franklin, Bp. 1986. 190-191., 250. és 396-399. o.; Brósz/Pólay: Római jog, Tankönyvkiadó, Bp. 1976. 1298., 1301. és 353-357. pontok.

Prohászka Ottokár index-ügye száz év távlatából¹

(*Bevezetés*) Prohászka küzdelmes pályáján az 1911-es esztendő nagy megpróbáltatásának, az indexre tételnek az éve. Három munkáját, „Az intellektualizmus túlhajtásai”², a „Modern katolicizmus”³ című könyveit és a „Több békességet”⁴ című cikkét ekkor tette az Index Kongregáció a tiltott könyvek jegyzékére. Amikor most ennek a hírhefti évnek a centenáriumán felidézzük az akkori eseményeket, nem célunk sem az indexre tétel körülményeinek részletekbe menő áttekintése, sem pedig ezzel kapcsolatos újabb tényezők feltárása. Bár az indexre tétel teljesen kimerítő módon még ma sincs feldolgozva, az elmúlt mintegy másfél évtized Prohászka-kutatása már igen gazdagan feltárta e szomorú eljárás hátterét, összetevőit és főszereplőinek tevékenységét. A korábbi évtizedekben született tanulmányok (Rezek Román,⁵ Hölvényi György,⁶ Pálvölgyi Gyula,⁷ Koncz Lajos,⁸ Gergely Jenő⁹ munkái) már sok értékes elemzéssel járultak hozzá az összkép kialakításához, a közelmúltban azután mindenekelőtt Szabó Ferenc¹⁰ és Adriányi Gábor¹¹ alapvető kutatásokkal és forrásfeltárásokkal világították meg az eljárás lényegét. Időközben pedig maguk a szóban forgó, indexre tett művek is – amelyek annak idején a Schütz Antal szerkesztette összkiadásban¹² nem kaphattak helyet – újra napvilágot láttak¹³, amelyek korábban igen nehezen voltak hozzáférhetőek.

A dokumentumokból világosan körvonalazódik, hogy az indexre tétel megítélésekor és megértésekor mind a világhelyzetet, mind a magyarországi helyzetet számításba kell venni. Közelebről, mind a liberalizmusnak és a szocializmusnak az egyház ellen vívott világméretű harcát és ennek visszahatását, a római egyház korabeli szemléletét, az egyházon belüli útkereséseket, egyszóval az úgynevezett modernista válságot, mind pedig a magyar társadalom helyzetét és a magyarországi egyház állapotát, valamint Prohászka szociális tanainak és az egyházi megújodást célzó elveinek hatását, végül pedig konkrétan és nagy súllyal számos személyes tényezőt is tekintetbe kell venni. A Prohászka-kutatás mindenesetre világossá és egyértelművé tette, hogy – Szabó Ferenc tömör formulájával élve – Prohászka modern volt, de nem volt modernista.

(*Tisztelgés*) Jelen előadásomnak a fentiekből is adódóan két célja van. Először is az alkalomhoz illően, magával e megemlékezéssel szeretnék tisztelni Prohászka lelkijét. Az előtt a magatartás előtt, amely magát a döntésnek alávetve az alázat erényét oly magas fokon gyakorolta, ami csak a legkiválóbbak sajátja. Miként Schütz Antal írja: „A püspök fegyelmezett, alázatos és bölcs magatartása lassan elnémította azt a sápiózást és huhogást is, amely tisztulatlan emberek táborából most előővakodott. A szenzáció várakozásait nem elégítette ki, interjú-vadászok elől kitért.” (ÖM 24,84.) Az előtt a magatartás előtt tisztelgek, amely jóhiszeműsége és igaza tudatában a gondviselésre bízta ügyének jövőjét, miként Rosmini, Blondel, Teilhard és mások. Ezen túlmenően a következőkben szeretnék néhány olyan – részben elvi, részben konkrétan – elemzésbe bocsátkozni, amely az index-üggyel összefüggésben a vallásfilozófia és a politikai katolicizmus körében mozog. Végül pedig szeretnék beszámolni egy – tudomásom szerint eddig ismeretlen – dokumentumról, amely a Prohászka elleni támadások visszhangjaként született.

(*Modernizmus és intellektualizmus*) Ami az elvi kérdést illeti: amióta a kérdéssel foglalkozom, mindig valamiképpen megoldatlannak, tisztázatlannak találtam, ahogy a Tanítóhivatalnál, Prohászkanál és az egyes elemzésekben a modernizmus és az intellek-

tualizmus értékelése egymással összefüggésben szerepelt. Miről van szó? A pápai tanítás, a „Lamentabili sane exitu” kezdetű dekrétum (1907. július 3.) és a „Pascendi dominici gregis” kezdetű enciklika (1907. szeptember 8.) szerint a bírált modernizmus fő elvei az agnoszticizmus és az immanentizmus. Az agnoszticizmus, amely az intellektualizmust bírálva Istent az értelem számára elérhetetlennek tartja, s az immanentizmus, amely szerint a vallás a lélek immanens, belső erejéből fakad, s Isten a vallásos érzülettel megtapasztalható. A hit eszerint nem a kinyilatkoztatáson, hanem az érzelmen alapul. Mármost Prohászka több alkalommal foglalkozik a modernizmussal, indexre tétele előtt és után egyaránt, mindkét esetben kiegyensúlyozott módon. Két tanulmánya: „A modernizmus és keresztény katolicizmus” (1908. ÖM 13,209–218.), valamint „A modernizmus” (1912. ÖM 15,263–274.). Előbbi írása a modernizmust lényegében kritikai, továbbá intellektualista áramlatként határozza meg, utóbbi pedig a modernizmus alapelveinek az agnoszticizmust és az immanentizmust nevezi meg.

A különösnek tehát az tetszhet első pillantásra – s ezt mindeddig senki nem ütköztette egymással –, hogy Prohászka, aki nyilvánvalóan tökéletesen tisztában volt az 1907-es pápai iránymutatásokkal, továbbá (életfilozófiai lelkülete mellett) hallatlanul magas skolasztikus képzettséggel rendelkezett, mégis intellektualizmust lát a modernizmusban. Hogyan lehetséges ez? Az elmondottaknál fogva Prohászka teljes nyugalomban dolgozott az intellektualizmus túlhajtásai ellen irányuló tanulmányán. Ezek után természetesen meglepetésként érte értekezésének indexre tétele, hiszen meg lehetett győződve arról, hogy a túlzó racionalizmus elleni fellépése a Tanítóhivatal szándékával is megegyezően, helyes irányba mutat. A látszólagos kulcskérdés eszerint az lenne, hogy intellektualizmus-e valójában a modernizmus, de mégsem ez oldja meg a problémánkat. Úgy tűnik, hogy a modernizmus tényleg nem intellektualizmus, s ennek alapján formálisan úgy tűnhetne, hogy Prohászka hibás értékelést adott. Azonban véleményem szerint nem ez a helyzet, s a következőkben ezt próbálom meg röviden megvilágítani.

Amikor tudniillik a „Pascendi” a modernizmust a mondottak szerint agnoszticizmusként és immanentizmusként bírálja, az ezek mögött rejlő (vagy oda vetített) liberális keresztény és a protestantizmussal rokon fideista felfogással szemben a katolikus szellemet óvja a skolasztika fogalmisága alapján, tehát az egyház belső egységét, eszmei koherenciáját védi. Ez tehát *teológiai* perspektíva. Prohászka azonban, amikor számot vet az egyháznak a modern világban elfoglalt válságos helyzetével, az egyházzal ellenséges *világ* uralkodó filozófiai eszméivel vet számot. Amikor Prohászka az intellektualizmust támadja, akkor azzal a pozitívizmussal és racionalizmussal száll szembe, amelyet ma scientizmusnak nevezünk, vagyis a tudomány fetiszizálásának, istenítésének tekintünk, amely az ateizmus melegágya, s amely mögött mind akkor, mind pedig manapság maga a liberalizmus és a szocializmus húzódik meg, a kereszténységnek egy tőről fakadó két alapvető ellensége. Ez tehát *politikai* perspektíva. Az előbb körülírt teológiai perspektíva defenzív álláspont, a most látott politikai perspektíva offenzív álláspont. Prohászka igaza abban áll, hogy az ellenséget a saját területén kívánja megverni, s ehhez, illetve ezzel párhuzamosan látja szükségesnek magának a modern katolicizmusnak a kialakítását is.

A túlhajtottnak tekintett intellektualizmust Prohászka azért bírálja, mert ő az életre koncentrált, azt tartja szem előtt. S eszerint a fogalmi gondolkodás kimerévült, befejezett absztrakció, amely nem fér hozzá az alakulásban lévő konkrétéhoz, passzívvá tesz, az öncélú ismeret gyengíti az életet, s az ilyen szemlélet az erkölcs terén fogalmakban feneklik meg. Ne gondoljuk azonban, hogy Prohászka nem ismeri el önmagában a fogalmak létjogosultságát! Természetesen elismeri, hogy a fogalmi ismeret létezik, annak tartománya van, és

arra határozottan szükség van a világban való tájékozódásra és az élet számára, hiszen az ember értelmes lény. Éppenséggel nagyon érdekes ebből a szempontból is, ahogyan oly meglepő hévvel és nyíltan bírálta a nagy tekintélyű Samassa érsek felfogását, aki egyébként Prohászka rokona volt.

(*Samassa bírálata*) Az mindig ismert volt, hogy Samassa József egri érsek az index-ügy egyik különös és régi szereplője volt. (Tevőleges szerepet azután főleg Pécsi Gusztáv, Tomcsányi Lajos, Rajner Lajos, Rott Nándor, Andor György, mindenekelőtt és leghuzamosabban pedig – miként a fent hivatkozott kutatás a közelmúltban kimutatta – Szabó Szádok játszott.) Maga Prohászka írta naplója 1913. november 22-i bejegyzésében, hogy annak idején püspöki bemutatkozó látogatása során „azt mondta nekem, hogy indexre tétet.” (ÖM 23,255.) Tudjuk, hogy Prohászka két külön írást szentel Samassa értékelésének, és egy harmadikban is kitér a kritikára. Ezek: „Samassa érsek beszédének filozófiája” (1894. ÖM 20,154–165.), „Samassa és a néppárt” (1898. ÖM 21,97–101.) és „A keresztény ébredés nehézségei Magyarországon” (1899. ÖM 10,71.).

A készülő – majd a következő évben elfogadott (1895. évi XLII., XLIII. tc.) – nagy-jelentőségű liberális egyházpolitikai törvényjavaslatok vitájában az érsek a főrendiházban beszédet mondott, és természetesen a vitatott törvényjavaslat ellen foglalt állást. Prohászka mégis megbírálja, egy feltűnően hosszú és igen alapos tanulmányban. De miért? Természetesen nem az állásfoglalás, hanem az érvelése, „beszédének filozófiája”, tehát a védekezés erőtlensége és várható eredménytelensége miatt. Prohászka két pontban kifogásolja Samassa felszólalását. Az egyik az érsek eufemizmusa, mondandójának halovány volta, a másik vallásfilozófiai és valláserkölcsi felfogása.

Samassa annyit mond, hogy a törvényjavaslatok úgymond „kevésbé fogják ápolni a nép vallási érzelmeit.” Prohászka nagy lendülettel reagál erre a kifejezésre. Hangsúlyozza: helyett határozottan rá kellett volna mutatni arra, hogy a törvényjavaslatok megtagadják és szétzüllesztik a kereszténységet, és lerontják az ezeréves magyar államot. Egyértelművé kellett volna tenni, hogy a törvényjavaslat „aposztázál” a kereszténységtől, s a keresztény hit és az evangélium alapvető parancsával és tanával homlokegyenest ellenkezik. (Azt, hogy az effajta szépités pusztuláshoz vezet, Prohászka egy hasonlattal érzékelteti. A Budapest–Bécs vasútvonalon a „kihajolni veszélyes” helyett a „halál fia” feliratot kellene használni, hisz a garami és az ipolyi hídon már tucatnyi embernek „leesett a feje”.)

(*Vallás és erkölcs*) Prohászka másik problémája a „vallási érzelem” kifejezés. Kifogásolja, hogy az érsek a vallást vallási érzelemnek tartja, a vallást az erkölcstől elválasztja, továbbá beszéde szerint azt vallja, hogy vallás nélkül is lehet az egyes ember erkölcsös, s a műveltek kevésbé szorulnak a vallásra. Prohászka jelentőségéhez mérten hosszan elemzi ezt a vallásfilozófiai kérdést. Samassa szemléletét tarthatatlannak tekinti. Leszögezi, hogy az érzelem nem vallás, hanem annak előzménye. Leírja, hogy a vallás az ész és az akarat aktuusaiból összefonódva alakul, a vallás az istenismeret és szeretet egysége, s szerinte a vallástalan morál végeredményben erkölcstelen. Kiemeli, hogy a vallási hajlam nem hordozza magában az igazság kritériumát, és szubjektívizmust rejt magában. A vallásszabadság pedig meggyőződése szerint lemondás az objektívnek tekintett kereszténységről, és annak visszalökése az érzelmekbe.

Fejtegetéseit Prohászka így zárja: „Ezek után láthatjuk, hogy mennyire szükséges e téren a szigorú fogalom-megkülönböztetés, melyet a modern filozófok könnyűszerrel elmulasztanak, s ezáltal az embereket képtelenné teszik, hogy a frázisból a gondolatokat,

a vallásszabadságból, zsidó-recepcióból, felekezetenküliségből a tájékoztató irányeszmét kihámozzák.” A tanulmányhoz Schütz Antal egy megjegyzést fűz. Schütz, a nagy dogmatikus, a fogalmak és tantételek mesteri elrendezője¹⁴, jegyzetében tévedhetetlenül fogalmazza meg lakonikus ítéletét: „A szerző álláspontja felel meg a Lamentabili dekrétum (modernizmus elítélése) tételeinek, amit nem lehet fönntartás nélkül mondani a megbírált beszédről.” (ÖM 20,317.) Hasonlóképpen szövezi le Schütz Antal Prohászka-életrajzában is: „Az ő részén volt az egyházas álláspont és az igazság.” (ÖM 25,48.)

Prohászka, akit ott találunk a Katolikus Néppárt megalakulásakor, s aki ezekben a kritikus években részt vállal a párt küzdelmeiben, fájjalja, hogy Samassa távol marad e küzdelmekről. Ezért a „Samassa és a néppárt” című írásában ezt a kifogását fogalmazza meg: „Egy katolikus érsek miért nem szegődik mint politikus a keresztény elveket határozottan kitűző párthoz?” (ÖM 21,98.)

(*Kaas Ivor*) Amit Prohászka Samassában hiányol, megtalálja Kaas Ivor alakjában. Kaas Ivor a kor jeles keresztény-lutheránus publicistája és politikusa, magas eszmények és erények által vezérelt férfiú, a Katolikus Néppárt és Zichy Nándor¹⁵ lelkes munkatársa. Temetésekor Prohászka beszédet mond sírja fölött, nagyrabecsülése mellett úgy is, mint a Pázmány Péter Katolikus Írók és Újságírók Egyesületének elnöke, amely egyesületnek Kaas Ivor tiszteletbeli tagja volt. Mint tudjuk, ez a tény, a protestáns temetésen való aktív részvétel az index aktáiban, a vizsgálatokban és határozatokban hangsúlyos vádpontként szerepel.¹⁶ A beszédben pedig főleg a következő mondatot kifogásolták, mint megengedhetetlennek ítélt megállapítást: „Szimpátiája volt az anyaszentegyház iránt, s ez a szimpátia – megvallom – oly közel hozta hozzám, szívemhez, hogy benne már mintegy a szentek közösségének a tagját, a testvért tiszteltem, szerettem, becsültem.” Prohászka azonban Kaas Ivor személyiségének egy másik tényezőjét is kiemeli, amely az ő nagyrabecsülését kiváltotta. Ez pedig a következő: „Kaas Ivorban a profétaság abban váltódott ki, hogy ő a keresztény gondolatot mindenütt, magánéletben, közéletben, közigazgatásban, törvényhozásban keresztül akarta vinni és azért dolgozott.” (ÖM 18,257.) Magyarán: ez a közéleti kereszténység, Prohászka jellegzetes elve és magatartása.

(*Tátrai Félix*) Az elképesztő, hogy azután még az indexet követően is mennyi vizsgálódás, elemzés és cenzori jelentés született Prohászka addigi és akkor megszülető írásáról, újabb indexre tételét előkészítendő. „Magasságok felé” című, kiadás előtt álló kötetéből törölték a „Denevérszárnyakon” című és az „Aki önmagánál nagyobb” című írását. (ÖM 8,181–184.; 189–192.) A „Föld és ég” című nagy művének 1912-es 4. kiadásából kényszerűen hiányzik a XVII. fejezet, amely az „Ember és evolúció” témáját tárgyalja. (A hiánytalan mű: ÖM 3–4.) Azt is tudjuk, hogy 1913-ban Dr. Felix Tátrai álnév alatt, „Mehr Klarheit! Gedanken über den Prohászka-Kultus in Ungarn” címmel egy kiadvány folytatta a támadást Prohászka ellen.¹⁷ A „Mehr Klarheit” pedig, amelynek feltehető szerzője a szepesi püspök titkára volt¹⁸, a már indexre tett műveken kívül még további írásokat is kifogásol és ajánl a hatóság figyelmébe. Ezek: „Vizek, szemek, lelkek” (1913. ÖM 8,140–145.) és „Ki lesz egész ember?” (1913. ÖM 8,159–164.)

(*Kosztolányi Dezső*) A „Mehr Klarheit”-tel és esetleges visszhangjával eddig tulajdonképpen nem sokat foglalkozott a kutatás. Ezzel kapcsolatban most szeretnék beszámolni arról, hogy találtam Felix Tátrai könyvéről egy cikket, amelyet Kosztolányi Dezső írt. Prohászka és Kosztolányi kapcsolatáról eddig csak Vass Péter közleményéből tudtunk, aki kiadta és

feldolgozta kettejük 1925-ös levélváltását.¹⁹ Az alábbiakban Kosztolányi cikkét szeretném ismertetni. A cikk az „Élet” című lapban jelent meg 1913-ban. Az „Élet” című katolikus folyóirat 1909-ben indult Prohászka Ottokár segítségével, amelynek ő maga főmunkatársa lett, Kosztolányi Dezső pedig évekig munkatársa volt. A cikk címe „Dr. Félix Tátrai”, szerzője „Vates”²⁰, amiről pedig az irodalomtörténet tudja, hogy Kosztolányi Dezső egyik írói álneve.²¹ Kosztolányi Dezső írása nem szakteológiai értekezés vagy szakfilozófiai elemzés. Írói eszközökkel tesz hitet az újságolvasó előtt Prohászka Ottokár nagyságáról és igaz emberségéről. A cikk ezért bír fontossággal és az írásnak ezért van irodalomtörténeti érdekessége.

Kosztolányi így kezdi cikkét: „A füzet fedőlapja epezöld. Az író pedig fekete álarcot visel, nehogy az arcába vagy a szemébe tekintsenek. Mi mégis szeretnénk farkasszemet nézni Félix Tátraival, akinek a magyar nyelv nem elég széles-öblű harsona, hogy széjjel kiáltsa a vádjait; a német nyelvhez fordul, hogy Prohászka Ottokárt, akinek az egész világon gyarapodik a tábora, szerezcsenfeketére fesse.” Ezután így folytatja: „A könyv – nem egész nyíltan – a modernizmus vádjait pedzi.” Kosztolányi viszont leszögezi: „Prohászka Ottokár nem modernista, de zseni.”

A röpirat írójának vádjai Kosztolányi szerint „annyira kacskaringósak és körmönfontak, hogy belőlük kiordít a sárga kajánság és az epezöld harag, velük nem lehet és nem szabad komolyan foglalkozni. Vannak azonban a könyvnek szomorú lapjai – folytatja Kosztolányi. Azok a lapok ezek, melyeken Prohászka Ottokár emberi nagyságát akarja kisebbiteni, logikai suskusokkal, propositio maiorral és propositio minorral. Igaz, hogy ezekért kárpótol vidámságokkal – teszi hozzá a cikkíró. Humorosnak tartjuk azokat a lapokat, amelyeken Prohászka stílusát bírálja ez a csikorgó stílusú dr. Félix Tátrai, aki a szint cifrának, a lelket frázisnak, a mélységet homálynak nézi. Valaki kormos üvegen bámulja a Napot s azt mondja, hogy a Nap homályos. Tévedés, kedves analitikus: a kormos üveg homályos.”

Kosztolányi hangsúlyozza, hogy „Prohászka Ottokárnak csak az emberi nagyságát nem bocsátja meg a pamflet-író, azt, hogy zseni, hogy egész és egyszerű életet él, hogy bibliaian keresztény és tüzesen katolikus, s ezt úgy tudja kifejezni, mint egy költő, mint egy XX. századbeli szónok.” Kosztolányi itt Pázmány Péterrel von párhuzamot, majd Prohászka apostoli lelkéről, igaz emberségéről beszél. Rámutat, hogy Prohászka „a hitet nem privilégiumnak tartja, és a kultúrával együtt átadja a XX. század embereinek, nem egy kéznek, de ezer kéznek és millió kéznek, mindenkinek, a kocsisnak, a póstatisztnek, a sajtkereskedőnek és a mágnásnak egyformán.” Kosztolányi így folytatja: „Mi ezen a nyáron az országúton beszélünk a székesfehérvári paraszttal. Leemelte a kalapját és úgy szólt a kegyes, a szelíd, a bölcs püspökről, aki néha gyalog per pedes apostolorum²² megy egyik faluból a másikba, kezében a porszinű napernyővel, az egyházmegyéjét látogatni. A falucska templomában megigazítja az oltárterítőt, megtörli a kelyhet, egy rózsát tesz az oltárkép alá és eltűnik.”

Kosztolányi kifejti, hogy e „száraz és merev pamflet-író” leginkább Prohászka hatásán ütökzik meg, „azon, hogy ez a rendkívüli történelmi jelenség ma él, a villamosság századában.” Itt Kosztolányi Prohászkat villámhoz hasonlítja, azt írja, „Prohászka Ottokár arcát az új gondolatok villanyfényében látjuk”, s általa ebben a modern világban, ezen új energiák közt csak intenzívebben érezzük a krisztusi lelket.” Cikkét így fejezi be Kosztolányi: „A bagoly azonban azt mondja a sasnak, hogy nem szereti a napot. Félix Tátrai odakialtja Prohászka Ottokárnak, mehr Klarheit, több világosságot.”

Kosztolányi Dezső cikke az index-ügy összefüggésein túl egy újabb adalék arra nézve, milyen nagy hatást gyakorolt Prohászka Ottokár korának nemcsak teológiai, filozófiai, szociális és politikai gondolkodására, hanem művészetére is – alkotóként és irodalomszer-

vezőként, sajtószervezőként²³ egyaránt. Tudjuk, hogy jeles íróink és költőink, többek közt Áprily Lajos, Reményik Sándor, Gárdonyi Géza – s most látjuk: Kosztolányi Dezső is – tettek hitet Prohászka-tiszteletükről és vallottak a püspök nagyságáról. Mindebből az is körvonalazódik, miként a kutatás gazdagodó irodalma is mutatja²⁴, hogy Prohászka eszmévilágának esztétikai fogantatása és tartalma az életmű sajátos és szerves dimenziója, éltető tényezője s hatásának egyik titka.

Prohászka esztétikai szelleme utat talált Kosztolányi Dezsőhöz, aki szüleitől katolikus nevelést kapott, s bár élete folyamán eltávolodott a hittől, az valamiképpen mégis elkísérte élete végéig. Itt kell megemlékeznünk arról, hogy Kosztolányi miképpen vallott a katolicizmusról, mint szép vallásról. Harsányi Lajos, jeles katolikus költőnk visszaemlékezése szerint – akinek egyébként Esztergomban Prohászka Ottokár volt a lelki vezetője – egy ízben éppen az „Élet” szerkesztőségéből távozván Kosztolányi Dezsővel beszélgetni kezdtek a vallásról és a hitről. Kosztolányi ekkor kifejtette, hogy a katolicizmus páratlan és tündöklő vallás és tiszta költészet. Miként a leírásban olvashatjuk, hosszan méltatta az egyházi év liturgiájának bölcsességét és ünnepeinek szépségét. Az egyházzal pedig megjegyezte, hogy annak a Credo-ban megvallott „egy, szent, katolikus és apostoli” jelzői mellé bátran oda lehetne tenni ötödikként azt, hogy „szép”.²⁵

JEGYZETEK

- 1 Előadás a Prohászka Ottokár-Konferencián. Központi Papnevelő Intézet, Budapest, 2011. IV. 2.
- 2 Prohászka Ottokár: Az intellectualismus túlhajtásai. Értekezések a bölcséleti tudományok köréből. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. III. kötet, 8. szám. Budapest, 1910.
- 3 Prohászka Ottokár: Modern katolicizmus. A Szent István Társulat kiadása, Budapest, 1907.
- 4 Prohászka Ottokár: Több békességet! Egyházi Közlöny, XXII. évf. 51. szám, 1910. december 23.
- 5 Rezek Román: Három válasz Prohászka kérdőjeleire. Vigilia, 1974/12.
- 6 Hölvényi György: Adatok Prohászka három művének indexre tételéhez. Vigilia, 1978/1.
- 7 Pálvolgyi Gyula: Prohászka az index után. Vigilia, 1983/5. 441–444.
- 8 Koncz Lajos (szerk.): Prohászka Ottokár: Modern katolicizmus. Szent István Társulat, Budapest, 1990.
- 9 Gergely Jenő: Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember.” Gondolat, Bp., 1994.; Gergely, Jenő: Ein Beitrag zur Indizierung einiger Werke des Bischofs von Székesfehérvár, Ottokár Prohászka. In: Reimund Haas – Karl Josef Rivinius – Hermann Josef Scheidgen (szerk.): Im Gedächtnis der Kirche neu erwachen. Studien des Christentums in Mittel und Osteuropa. Festgabe für Gabriel Adriányi zum 65. Geburtstag. Köln–Weimar–Wien, 2000. 449–461.
- 10 Szabó Ferenc: Prohászka Ottokár élete és műve (1858–1927). Szent István Társulat, Budapest, 2007.; Szabó Ferenc: Prohászka Ottokár időszerepéről. Újabb Prohászka-tanulmányok. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006.; Szabó Ferenc: Prohászka és a modernizmus. In: Uő. (szerk.): Prohászka ébresztése. I. köt. Budapest, 1996. 73–175.; Szabó Szádok O. P. jelentései az Index Kongregációnak. Szent István Társulat, Budapest, é.n. (2007).
- 11 Adriányi Gábor: Prohászka és a római index. Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- 12 Schütz Antal (szerk.): Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, I–XXV. köt. Szent István Társulat, Budapest, 1928–1929. (A továbbiakban: ÖM, kötetszám, lapszám.)
- 13 Frenyó Zoltán (szerk.): Élő kereszténység. Prohászka Ottokár indexre került művei. Kairosz, Budapest, 1998.; Koncz Lajos, 1990. i. m.
- 14 Schütz Antal: Dogmatika. A katolikus hitgazságok rendszere. I–II. köt. 651+735 old. Szent István Társulat, Budapest, 1937.
- 15 Prohászka Ottokár: Gróf Zichy Nándor. ÖM 13,361–368.; Bonitz Ferenc: Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz. Szent István Társulat, Budapest, 1912.; Csapodi Csaba: Gróf Zichy Nándor élete és politikája (1828–1911). Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1993.
- 16 Hasonlóképpen kifogás alá esett Prohászka részvétele és beszéde a Petőfi család síregyesítő újratemetése alkalmával. Petőfi Zoltán egyébként katolikusnak keresztelték. Prohászka beszéde: Petőfi

- feleségének és fiának hamvai fölött (1908.). ÖM 356–357.
- 17 Dr. Felix Tátrai: Mehr Klarheit! Gedanken über den Prohászka-Kultus in Ungarn. h.n. (Graz), é.n. (1913.)
- 18 Ld.: Szabó Ferenc (szerk.): Prohászka ébresztése, I. köt. Budapest, 1996. 170.; 174.
- 19 Vass Péter: Prohászka Ottokár és Kosztolányi Dezső levélváltásának margójára. Vigília, 1981/6.
- 20 Vates: Dr. Félix Tátrai. Élet, V. évf. 40. sz. 1913. október 5. 1267. old.
- 21 Hítel Dénes: Folyóirat szerinti Kosztolányi-bibliográfia. MTAK Ms 4645/6-11.; Ms 4646/6-8. Szerk. Végh Dániel, 2008.; www.kosztolanyi.hu; Galambos Ferenc (szerk.): Az Élet írói és írásai, 1909–1944. Budapest, 1956.; Arany Zsuzsanna – Dobás Kata (szerk.): Kosztolányi Dezső írásainak jegyzéke, valamint a róla szóló cikkek gyűjteménye repertóriumokban. Összegyűjtötte: Aradi Réka, Csonki Árpád, Dobos Ida, Domnanics Anita, Molnár Fábián, Szabó Laura, Lőrincz Anita.; Gulyás Pál: Magyar írói álnév-lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 458.
- 22 Az apostolok lován (szó szerint: lábán), vagyis gyalog. Ld. még: Balácsi József Attila: Mióta járunk az apostolok lován? Egy biblizmus művelődéstörténeti háttere. Magyar Nyelv, C. évf. 3. sz. 2004. szeptember. 298–312. = <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/04-3/balacsi.pdf>.
- 23 Kókay György: Prohászka és a sajtó. In: Mózessy Gergely (szerk.): Prohászka Ottokár – püspök az emberért. Székesfehérvár–Budapest, 2006. 223–231.; Klestenitz Tibor: Prohászka Ottokár sajtószervező tevékenysége. In: Mózessy Gergely (szerk.): Prohászka-tanulmányok. Székesfehérvár, 2009. 45–67.
- 24 Sík Sándor: Prohászka, a költő. Magyar Kultúra, 1927. = In: Brisits Frigyes (szerk.): Prohászka. Tanulmányok. Szociális Misszió Társulat, Budapest, 1928. 224–251.; Horváth Sándor: A Szentlélek hárfája. In: Brisits, i. m. 116–156. = Uő: Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál. Bölcséleti és hittudományi tanulmányok. Szent István Társulat, Budapest, 1944. 185–210.; Reményik Sándor: Szószéken. Prohászka püspök emlékezete (1927). In: Barlay Ö. Szabolcs: Prohászka, az alkotó. Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár, 2000. 293.; Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, Prohászka. Pallas, Budapest, 1928.; Rezek Román: Prohászka intuíciója és átélése. Theologia, 1941.; Rezek Román: Prohászka esztétikája. Pannonhalmi Szemle, 1942/2.; Rezek Román: Prohászka stílusának lelki alapjai. Sorsunk. Pécs, 1943/1.; S. Szabó Péter: A szacellum rózsája. Prohászka-esszék. Solymár, 2000.; Reményik Sándor levele Prohászka Ottokárnak (1925). In: Frenyó Zoltán (szerk.): Prohászka Ottokár: Modern Pünkösöd. Válogatott írások. Tinta, Budapest, 2005. 536–537.; Szabó Ferenc: Prohászka hatása a két háború közötti katolikus irodalomra. In: Uő.: Prohászka Ottokár időszertisége. Kairosz, Budapest, 2006. 255–271.; Szilárdfy Zoltán: Prohászka művészetszemlélete. In: Mózessy Gergely (szerk.): Prohászka Ottokár – püspök az emberért. Székesfehérvár–Budapest, 2006. 265–272.; W. Balassa Zsuzsa (szerk.): Prohászka, a költő. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008.; Szénási Zoltán: Prohászka Ottokár művészetfilozófiája. In: Mózessy Gergely (szerk.): Prohászka-tanulmányok, 2007–2009. Székesfehérvár, 2009. 141–149.
- 25 Harsányi Lajos: Emberek és események.; Kovács Sándor: Isten embere. Szent István Társulat, Bp. 1966. 183.; Barlay Ö. Szabolcs: Kosztolányi Istene. A Prohászka Baráti Kör Kiadványa, Székesfehérvár, 2008.; Ld. még: Baráth Ferenc: Kosztolányi katolicizmusa. Vigília, 1938. 477–484.

Duna menti zárvonak az 1831. évi kolerajárvány idején Dél-Dunántúlon

(Bevezető) A történeti kutatásban mindig érdeklődésre tarthat számot az olyan események, eseménysorozatok vizsgálata, melyek során egy rendszer egy számára addig ismeretlen jelenséggel találja szembe magát, így pl. a különböző kultúrák, eltérő haditechnikát és stratégiát alkalmazó seregek első találkozása, összeütközése mindig érdekes témát nyújt egy történész számára. Az orvoslástörténetben ilyen első találkozás, amikor egy kultúrában egy számára addig ismeretlen betegség üti fel a fejét. Az újkori európai történelem egyik kiemelt eseménye volt e tekintetben az első nagy kolerajárvány, mely az 1830-as évek első felében söpört vég a kontinensen. Az európai orvostudomány, mely alig tudott valamit a koleráról, tehetetlenül állt a járvánnyal szemben. Magyarország, ill. a birodalom, alapjait tekintve a megelőző évszázadban kialakult modern közegészségügyi rendszere most először szembesült egy korábban ismeretlen kór pandémiájával.

Hazánkban 1831. június 13-án történt az első haláleset, Magyary-Kossa Gyula szerint a betegséget Galiciából hurcolták be.¹ A kór igen gyorsan terjedt és rengeteg áldozatot szedett. Mivel a hatóságok nem rendelkeztek tapasztalatokkal a kolera természetére és terjedésére vonatkozóan, ezért az előző évszázadban a pestis elleni védekezés során kialakított módszereket alkalmazták, melynek fő eleme a vesztégzár, vagy zárvonak volt.² Azonban annak ellenére, hogy kezdetben az ország határainál, később a még egészséges országrészek védelmére az országban többfelé, több száz kilométeres hosszúságban zárvonakat állítottak fel, sőt az egyes törvényhatóságok is elzárták magukat egymástól, ill. a fertőzött településeket ugyancsak vesztégzár alá helyezték, a kolerának nem sikerült útját állni. A járvánnyal foglalkozó kutatók közül többek között Gecsei Lajos foglalja össze igen lényegre törően, hogy miért volt eleve kudarcra ítélve az alapvetően elzárásokra támaszkodó védekezés: az 1831. évi kolerajárvány idején a védekezés kudarcának fő okát abban látja, hogy „A kellő ismeretek hiánya következtében nem ismerhették fel időben, hogy csak az izolációval nem lehet megállítani, elfojtani a járványt.”³

A zárvonak működésére irányuló kutatásom tulajdonképpen e megállapításból indul. Adódik tehát a kérdés: Miért nem tudták a zárvonak útját állni a kolera terjedésének, ill. eleve alkalmatlan volt-e az elzárás – mely a pestis elleni védekezésben jól bevált – a kórral szemben? Tilkovszky Lóránt jó képet nyújt a kolerajárvány során felállított országos jelentőségű kordonok elhelyezkedésére vonatkozóan.⁴ A nagy, országrészeket elzáró főkordonok vonalvezetését vizsgálva feltűnő, hogy azok túlnyomórészt a jól lezárható természetes határokra, így különösen a folyók vonalára támaszkodtak. Ma már ismert a kolera terjedése és a fertőzött víz közötti szoros kapcsolat, így adódik a feltetelezés, hogy a több munkában felvetett okok mellett a zárvonak folyópartra történő felállításuk is szerepet játszott az elzárások sikertelenségében. Kapronczay Károly, a víz és a hazai járványos betegségek kapcsolatát elemző munkájában erre vonatkozóan kiemeli, hogy mivel „a kolera gyógyításában nem volt egységes orvosi álláspont, nem volt előttük ismeretes, hogy a kórt a beteg ürülékével és váladékával fertőzött víz, illetve folyóvizek terjesztik, amit ivásra és mosásra egyaránt használtak”, ezért a folyók partján felállított kordonok csak a „forgalmat akadályozták meg, viszont a folyóból történő vízkivételt nem.”⁶ A tulajdonképpen a minden jelentősebb zárvonon áttörő 1831. évi nagy kolerajárvány terjedésének e mozzanata talán

eddig – feltételezett jelentőségéhez mérten – kisebb teret kapott a vonatkozó kutatásokban. Fontos lehet pedig megvizsgálni, hogy a kolera terjedésében a védelem nagy arányban víz-partra történő támaszkodása mennyiben játszott szerepet.

A kordonok működésének hatékonyságát a Duna mentén fekvő két dél-dunántúli megyében, Baranyában és Tolnában vizsgáltam a fellelhető levéltári források alapján. Az 1831. évi kolerajárvány lefolyásának tanulmányozásával összefüggésben a két megye összehasonlítása az elzárások vonatkozásában, eltérő vízrajzi viszonyaik miatt lehetőséget nyújt arra, hogy ha a kérdésre végleges választ adni nem is tudunk, rávilágítsunk a kolerajárvány terjedésének egy lényeges mozzanatára. Eleve kudarcra volt-e ítélve a zár-vonal, mint intézmény a koleraival szemben, vagy csak a többnyire folyók partján felálló főkordonok látványos sikertelensége miatt látjuk így? A probléma tanulmányozása azért is fontos, mert a zárvonalak általános kudarcra nem helyi jelenség, hanem országszerte, sőt Európában máshol is tapasztalható volt.

(A kolera Tolna megyében) A kolera elleni óvintézkedések Tolnában július elején indultak meg. Kezdetben a vármegyei kisgyűlés rendelkezett az ügyben, majd július 15-től az alispán elnöklete alatt megalakult központi kiküldöttség irányította a járványügyi védekezést.⁷

Az első védelmi intézkedések a Magyar Királyi Helytartótanács július 6-ai 18606. szám alatt kelt rendeletével összhangban arra irányultak, hogy a Duna irányából megakadályozzák a betegség megyébe való betörését. A helytartótanácsi rendelet értelmében kordont hoztak létre Árva vármegye galíciai határától Liptó és Zólyom megyén keresztül a Garam folyóig, majd ennek mentén Párkányig, onnan pedig végig a Duna jobb partján délre egészen Péterváradig, melynek feladata az lett volna, hogy az ország még egészséges nyugati területeit megóvja a járványtól.⁸ A rendelet nyomán Tolnában is megtörténtek az előkészületek a teljes Duna-part lezárására. Mivel azonban ekkor még a kolera elkerülte a régiót, a dunai zárvonaltényezős felállítás lassan haladt. A folyó megyei partszakaszának örökkel való feltöltését majd a kolera hónap közepén, Pest vármegyében történő megjelenése tette elodázhatatlanná. A nádor július 14-én 1145. szám alatt kelt levelében sürgette a zárvonalt örökkel való feltöltését, amiről a már említett, július 15-én megalakuló központi kiküldöttség haladéktalanul intézkedett is. A nádori levél értelmében a kordonon csak a bátai révnél nyílt lehetőség az átlépésre az előírt veszteglési idő letöltését követően, mely egészséges helyről jövőkre vonatkozóan 10 nap, fertőzött helyről érkezőkre pedig 20 nap volt. A veszteglő utasok ellátására és egészségi állapotuk ellenőrzésére Bátánál veszteglőintézetet állítottak fel. Emellett a járvány Fejér vármegye irányából, a szárazföldön keresztül fenyegető betörésének megakadályozására július 19-én Dunaföldvártól északra is őrséget állítottak, majd 27-én az egész északi megyehatárt kordonnal zárták el Fejértől.⁹

Az óvintézkedések ellenére azonban Tolnában nem sikerült a járványnak a Dunánál gátat vetni. Az első megbízható információ a kolera megyebeli megjelenéséről a hónap végére tehető: a központi kiküldöttség július 30-án értesült Havas Ignác megyei főorvos jelentéséből, hogy Pakson az elmúlt napokban gyanús megbetegedések történtek. A betegség tolnai megjelenésének pontos dátuma bizonytalan, azonban egy szeptember végén készült összesítő jelentés szerint¹⁰ a kolera először Pakson jelent meg július 19-én. A hónap utolsó harmadában több, Duna parton fekvő településen ütötte fel fejét a betegség, így július 23-án Bölcskén, 27-én Faddon, 28-án Dunaföldváron, 31-én Bátán regisztráltak megbetegedéseket. Az adatokból tehát egyértelműen látszik, hogy – az előzetes félelmeknek megfelelően – a kolerajárvány a Duna irányából jutott a megyébe, és elsőként a Duna

partján fekvő és Bölcske kivételével fontos folyami kikötőkként, illetve révátkelőkként is funkcionáló településeken pusztított.

A kolera megyebeli megjelenésére reagálva a központi kiküldöttség a megye még egészségesnek vélt részeinek védelmére augusztus 1-jén egy új kettős zárvonalat hozott létre, melynek első vonala Dunaszentgyörgytől Bikácsig húzódva zárta el az első gócpontokat, így Paksot és Dunaföldvárt, a belső kordon pedig a Sió jobb partján állt fel. A zárvonat áthelyezése egyébként egy július 20-án 1291. szám alatt kiadott nádori levél alapján történt, melynek értelmében amint átjutott valamely kordonon a kolera, azt azonnal hátrébb kellett vonni olyan módon, hogy az új elzárás a már fertőzött és a még egészséges területeket elzárja egymástól.¹¹

Az újabb zárvonalak ellenére a kolerajárvány csakhamar a megye egyre több településén mutatta magát: augusztus 5-én már gyanús megbetegedéseket jelentettek Tolnárol is. Az eseteket, a faddiakkal együtt, Hermann János másodfőorvos vizsgálta meg. Augusztus 6-án írott jelentésében közölte a központi kiküldöttséggel, hogy a faddi és tolnai eseteket a kolera okozta, de emellett már Gerjenben is megjelent a betegség. Még ugyanaznap értesült a kiküldöttség a koleragyanús dunaszentgyörgyi megbetegedésekről is. Elsősorban a faddi és dunaszentgyörgyi fejlemények hatására a kettős kordon első vonalát augusztus 6-án áttették a két helységtől délre, az új zárvonat tényleges felállítására azonban a kolera újabb településeken történő megjelenése miatt már nem kerülhetett sor.

Elsősorban a járvány augusztus 6-ai bátaszéki és 7-ei szekszárdi kitörése láttatta be a központi kiküldöttséggel, hogy a védelem Dunára és Sióra való támaszkodása nem tudja megakadályozni a megye középső területeinek megfertőződését, azért augusztus 7-én ismét átalakították a zárvonarendszert. Az új kettős védelem belső vonala a Kapos folyó bal partjára helyezkedve volt hivatott meggátolni, hogy a járvány a megye nyugati harmadára is átterjedjen, a külső kordon pedig a siói zárvonat baranyai megyehatárig történő meghosszabbításával a középső területeken elhelyezkedő Völgyési és Simontornyai járásokat védte. Utóbbi nem volt hosszú életű, ugyanis arra hivatkozva, hogy a zárvonalak több kárt okoznak a kereskedelemben és a mezőgazdasági munkák terén, mint amennyi haszonnal járnak a járvány elleni védelemben, a központi kiküldöttség augusztus 9-én felszámolta a siói zárvonatot.¹²

A következő napokban a kolerajárvány tovább terjedt a megyében. Ameddig a hónap első harmadában a kolera megmaradt a Duna partján illetve annak legfeljebb 10 kilométeres körzetében, augusztus 9-től azonban számos Sió menti, sőt egy esetben Kapos menti településről jelentettek megbetegedéseket, így 9-én Pincehelyről, 10-én Pálfáról, 11-én Medináról és Kölesdről, 12-én pedig Simontornyáról. A járvány súlypontja tehát már ekkor elkezdett elmozdulni a Duna partjáról a megye középső területei felé, és a hónap középső harmadában elsősorban a Sió jobb partján levő településeken terjedt.

A központi kiküldöttség látva, hogy a zárvonalak a többszöri áthelyezés ellenére sem állták útját a kolerának, augusztus 13-án megszüntette a még fennálló egyetlen kaposi zárvonatot a megyében és a továbbiakban a védekezés egyéb módjaival, pl. helyi elzárásokkal próbált harcolni a járvány ellen.

A hónap utolsó harmadában már enyhülésről szólnak a jelentések. Bár augusztus 20. után négy Dombóvári járásbeli településen, így Döbröközön, Tamásiban, Ozorán és Dombóváron is megbetegedések jelentkeztek, ugyanakkor ezek esetszámukban messze elmaradnak a megye középső és keleti harmadán regisztráltaktól, másrésztől a Földvári járásban, ahol a járvány már egy hónapja dühöngött, egyre több településen a lecsengés jelei mutatkoztak. Augusztus 26-án már azt jelenti Augusz Antal főszolgabíró a központi

kiküldöttségnek, hogy a járásban kezd alábbhagyni a járvány. Bár szeptemberben még újabb hat település iratkozott fel a járványügyi jelentésekre, a kolerajárvány a legtöbb helyen már enyhült, különösen a megye keleti részén, ahonnan a járvány indult. Szeptember 30-án Havas Ignác megyei főorvos jelentése szerint a Földvári járásban a kolera már többnyire megszűnt. Októberben már újabb településen nem jelent meg a betegség, és az eddig járvány által érintettek többségén sem jelentkeztek már megbetegedések. A központi kiküldöttség jegyzőkönyve szerint október 10-én már csak néhány kolerás beteg volt a megyében, tehát a járvány lényegében véget ért. A testület majd az október 27-ei ülésén jelenthette be, hogy „Isten kegyelméből megszűnt a járványos nyavalya” Tolna vármegyében.¹³

Az országos kimutatások szerint a megye 48 településén¹⁴ összesen 5249 embert fertőzött meg a kolera, melyből 2831 meggyógyult és 2418 meghalt. Egy szeptember 24-én készült megyei összesített járványügyi jelentés (lásd 1. táblázat) alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a megbetegedések túlnyomó része az ezt megelőző időszakra tehető, ugyanis a kimutatás szerint addig összesen 5127 fő betegedett meg, ami mindössze 122 fővel kevesebb, mint az országos kimutatás alapján a járvány teljes időtartama alatt betegségbe esettek száma. E 122 megbetegedésnek egy része valószínűleg Kakasdra, Kisvejkére és Mislára tehető, ahol a kolera szeptember 24-én és 25-én jelent meg, így e települések már nem szerepeltek az említett megyei jelentésen.

1. táblázat

	Település	Népesség (fő)	Járvány kezdet	Betegek száma (fő)	Gyógyultak száma (fő)	Halottak száma (fő)	Orvoslás alatt maradt (fő)
1.	Paks	7439	július 19.	167	106	61	0
2.	Bölcske	3660	július 23.	267	57	210	0
3.	Fadd	3350	július 27.	429	303	126	0
4.	Dunaföldvár	9256	július 28.	479	155	324	0
5.	Báta	2624	július 31.	377	240	127	10
6.	Tolna	5174	augusztus 4.	151	108	41	2
7.	Dunakömlőd	1269	augusztus 5.	38	25	13	0
8.	Gerjen	999	augusztus 5.	129	100	29	0
9.	Őcsény	1885	augusztus 5.	66	30	34	2
10.	Dunaszentgyörgy	728	augusztus 6.	110	46	53	11
11.	Bátaszék	4824	augusztus 6.	115	50	63	2
12.	Mózs	1776	augusztus 7.	130	85	42	3
13.	Szekszárd	8271	augusztus 7.	380	200	166	14
14.	Németkér	1014	augusztus 8.	34	21	13	0
15.	Pincehely	1936	augusztus 9.	190	55	100	35
16.	Pálfá	1231	augusztus 10.	209	105	104	0
17.	Medina	877	augusztus 11.	142	61	81	0
18.	Kölesd	1520	augusztus 11.	154	57	95	2
19.	Madocsa	1745	augusztus 12.	144	76	68	0

20.	Simontornya	1943	augusztus 12.	232	114	87	31
21.	Sárszentlőrinc	1879	augusztus 13.	232	96	136	0
22.	Sióagárd	1414	augusztus 15.	51	33	18	0
23.	Uzd	428	augusztus 15.	31	10	21	0
24.	Tevel	2363	augusztus 16.	43	24	17	2
25.	Nagydorog	2335	augusztus 18.	189	110	79	0
26.	Döbrököz	2051	augusztus 20.	108	52	51	5
27.	Ozora	2787	augusztus 21.	62	36	22	4
28.	Kajdacs	2286	augusztus 22.	56	7	32	17
29.	Nagyszékely	2200	augusztus 23.	1	0	1	0
30.	Kistormás	1003	augusztus 23.	36	29	7	0
31.	Tamási	2701	augusztus 23.	50	21	22	7
32.	Bikács	1104	augusztus 24.	14	8	6	0
33.	Decs	2121	augusztus 24.	78	15	29	34
34.	Alsónyék	853	augusztus 24.	62	21	22	19
35.	Harcz	468	augusztus 28.	18	5	7	6
36.	Bonyhád	4147	augusztus 28.	7	0	6	1
37.	Zomba	2203	augusztus 29.	18	3	8	7
38.	Felsőnána	1407	augusztus 30.	55	20	29	6
39.	Murga	593	augusztus 30.	8	0	7	1
40.	Pilis	545	szeptember 1.	11	2	5	4
41.	Kisszékely	1007	szeptember 1.	21	0	2	19
42.	Kéty	1129	szeptember 3.	6	2	2	2
43.	Dombóvár	1396	szeptember 5.	18	11	4	3
44.	Györköny	1932	szeptember 5.	9	3	2	4
45.	Kakasd*		szeptember 24.				
46.	Kisvejke*		szeptember 24.				
47.	Miszla*		szeptember 25.				
	Összesen:	101 873		5127	2502	2372	253

(A kolera Baranya megyében) A kolera közeledtének hírére Baranya megyében is megalkult a helyi koleraválasztmány, mely július 16-tól irányította a megyei koleraügyet. A járvány elleni óvintézkedések azonban már a választmány megalakulását megelőzően megkezdődtek, így a megyei kisgyűlés már július 7-én utasításokat adott ki az ügyben.¹⁵ A Magyar Királyi Helytartótanács a már említett július 6-án 18606. szám alatt kiadott rendeletének megfelelően a kisgyűlés július 7-ei ülésén döntött arról, hogy a Duna Baranya vármegyére eső partszakaszán zárvonalat állítanak fel, mely elzárás azt a célt szolgálta, hogy a kolera megyébe történő betörését meggátolja. A helytartótanács rendeletének értelmében a majdan felálló zárvonalon a megyében csak a batinai révnél engedélyezték a belépést, de ott is csak az előírt vesztelési idő letöltése után.

A zárvonat felállításának szándékát azonban – mivel a járvány egyelőre elkerülte a térséget – egy ideig még nem követték konkrétabb intézkedések. Ebben változás majd a hónap közepén történt. A frissen megalakult választmány Somsich Pongrác királyi biztossal – akit a helytartótanács Baranya, Tolna és Somogy megyék élére nevezett ki a kolerajárvány időtartamára – július 18-án kiment a batinai révhez, majd a következő napon, július 19-én ülést tartott, ahol több, a kolera megyébe való betörésének megakadályozását célzó határozatot hoztak.

A batinai révnél veszteglőhely felállítását határozták el, mely az utasítás szerint július 25-ére kellett, hogy elkészüljön. Az átkelni szándékozóknak itt kellett letölteniük az előírt 10, ill. 20 napos veszteglési időt, és csak ezt követően léphettek át a zárvonat. Elrendelték továbbá, hogy amennyiben Bács megye baranyai határvidékén is megjelenne a kolera, zárják le a révet. Ugyanakkor, bár Haas Mihálytól tudjuk¹⁶, hogy Bács és Baranya között elsősorban a batinai révnél közlekedtek, a kolera betörésének megakadályozásához szükség volt az egész megyei Duna part őrzésére, nehogy valaki a batinai veszteglőt kikerülve a veszteglési idő letöltése nélkül lépjen a megye területére, ezért a választmány a dunai zárvonat ügyében konkrét lépéseket tett: 4000 fős polgári őrség felállítása mellett döntött, segítendő a már korábban ide rendelt katonai őrség munkáját. Az őrséget a vármegye járásainak közösen július 26-án reggel 8 órára kellett kiállítaniuk. Emellett Czirer Antal megyei tisztifőorvos javaslatára július 21-én több megyebeli orvost is áthelyeztek más településre, illetve járásba (elsősorban a Duna mellékére) felkészülve az esetleges járványra, továbbá gondoskodtak arról is, hogy a szegények számára a szükséges gyógyszerekből és fertőtlenítő szerekből mindenhol elegendő mennyiségű készletet halmozzanak fel.¹⁷ Mivel fennállt annak a veszélye, hogy egyesek a dunai zárlatot megkerülve a horvátországi Verőce vármegye felől próbálnak beutazni Baranya megyébe, ezért az eszéki hídhöz ugyancsak őrséget rendeltek ki.¹⁸

A kolera a hónap végére ugyanakkor már nem kizárólag a folyó felől, hanem a szárazföldi utakon keresztül is fenyegetett. A betegség – áttörve a fentebb említett országos kordonon – már Fejér megye több településén kiütött, és a Tolnával határos Pentelén is megjelent, így félő volt, hogy a járvány Tolnára, majd onnan a szárazföldi érintkezés révén Baranyára is átterjed. A július 30-án tartott választmányi ülésen ezért úgy döntöttek, hogy Tolna vármegye irányában a közlekedést három főútra (hidasi, dunaszekcsői, kaposzekcsői) kell szorítani az átkelők szigorú ellenőrzése mellett, az összes többi utat pedig le kell zárni. A másnapi, július 31-ei ülés rendelkezett továbbá arról is, hogy a már előző nap Tolna megye irányába elrendelt elzárások és ellenőrzések ügyében az előkészületek megtörténjenek, hogy amennyiben a kolera megjelenne Tolnában¹⁹, úgy a szükséges kordon a tolnai határban is haladéktalanul felállhasson.²⁰

Az augusztus 2-án tartott ülésen értesült a választmány arról, hogy Tolna több településén is kitört a kolera. Az új fejlemények miatt úgy döntöttek, hogy a korábbiakban már tervezett elzárást Tolna megye irányában haladéktalanul fel kell állítani olyan módon, hogy a két megye közötti átjárást csak a hidasi, a kaposzekcsői és a dunaszekcsői úton engedélyezték, ahol egyúttal veszteglő ház kijelölésére tettek utasítást. A három ellenőrzési ponton csak azokat engedték át, akik útlevelükkel igazolni tudták, hogy nem fertőzött területről érkeztek.

Annak ellenére azonban, hogy a megyei hatóságok és különösen az állandó koleraválasztmány számos óvintézkedést tettek a kolera megyébe történő betörésének megakadályozására, melyek elsősorban a megyén kívülről érkező áruk és személyek ellenőrzését, illetve szükség esetén az érintett megyei határok teljes lezárását célozták, a járványnak,

ahogy az ország legtöbb megyéjében, Baranyában sem tudták útját állni. Az augusztus 5-ét követő napokban több településen is koleragyanús megbetegedések történtek. Már augusztus 6-án koleragyanús esetek jelentkeztek Mohácson, Dunaszekcsőn és Bárban. Az augusztus 9-ei ülésen pedig már nyilvánvaló volt a választmány számára, hogy a kolera Baranya megyében is jelen van.

A betegség megyében való további terjedésének megakadályozására – Somsich királyi biztos utasítására²¹ – a választmány több döntést is hozott az augusztus 9-ei ülésen. A korábban a Duna partján felállított zárvonalat – a már említett július 20-ai nádori levél értelmében – néhány kilométerrel hátrébb vonták a Dunától olyan módon, hogy a járvány által érintett településeket ezáltal elzárják a megye többi, még egészséges településeitől. A zárvonal a gyakorlatban augusztus 12-ére állt fel. Az új kordon által elzárt, de még egészséges Duna menti helységeket utasították, hogy egymástól is zárják el magukat, hogy a kór a kordon és a folyó közötti elzárt területen se terjedhessen. További problémát jelentett, hogy a batinai rév a veszteglő intézettel együtt az újonnan felállított vonalon kívülre esett, az ülés ezért úgy határozott, hogy az intézetet helyezték át Udvarra. A választmány a kolerafertőzött helyek elzárása mellett a járvány által érintett településeken megbetegedettek ellátásáról is intézkedett: már az augusztus 8-ai megyei kisgyűlés orvosokat küldött ki az érintett településekre – olvasható a választmány jegyzőkönyvében.²²

A járvány első megjelenését követő napokban a Duna közelében fekvő települések közül egyre több helyen ütötte fel a fejét a betegség, ezért a választmány újabb intézkedésekre kényszerült. Utasították a járási tisztségviselőket, hogy ha bárhol gyanús eset merülne fel, azt a járási orvos közbenjárásával haladéktalanul vizsgálják ki, és ha bebizonyosodik, hogy kolerával állnak szemben, akkor az érintett házat, vagy akár az egész utcát zárják le. Az elzárásokat tehát nem kizárólag az egyes települések között, hanem a településeken belül az utcák és lakóházak viszonylatában is alkalmazták.

A következő napon, augusztus 14-én megtartott ülésen értesült a választmány arról, hogy Bács megye is teljesen elzárta magát Baranyától. Így Baranya megye körül most már – a drávai határ kivételével – minden irányban kordon állta útját a kolera továbbterjedésének. Bács irányában a Duna túlsó partján Bács megye, innesső partjától néhány kilométerre hátravonva – elzárva ezáltal a már fertőzött baranyai településeket is – pedig Baranya megye hozott létre zárvonalat. A tolnai határban úgyszintén kordont hoztak létre, és ugyancsak zárvonal állt Somogy és Baranya vármegyék között is. A horvátországi Verőce megye felől ugyan kordont nem állítottak fel, de már a járvány közeledtének hírére öröket rendeltek ki az eszéki hídhoz – mint ahogy az már a fentiekben említésre került.

A kolera a megyében már az augusztus 6-ai megjelenését követő napokban gyorsan terjedt, és több Duna közelében fekvő településen megjelent. A járványügyi kimutatások tanúsága alapján már augusztus 6-án megbetegedéseket okozott Mohács, Dunaszekcső és Bár mellett Izsépen és Darázson is, augusztus 7-én Kölkeden, 9-én Batinán és Hercegmárokon, 11-én Dályokon jelent meg. Ezután a kolera terjedésében néhány nap szünet következett. A már fertőzött kilenc településen kívül augusztus 20-áig nem jelentettek megbetegedéseket. Augusztus végén és szeptember elején, amikor már az addig érintett települések többségében enyhülőben volt a járvány, sőt Batinán pl. augusztus 16-án már meg is szűnt, újabb addig egészséges falvakból jelentettek kolerás eseteket. A baranyai kolerajárvány második hullámában Sombereken augusztus 20-án, Vörösmarton augusztus 21-én, Csúzán, Birjánban²³ és Hercegszőlősen augusztus 26-án, Lánycsókön augusztus 31-én jelent meg a kolera. Mindezek ellenére a járvány a hónap végén már enyhülőben volt. Czirer Antal megyei tisztii főorvos a választmánynak tett szeptember 1-jén kelt jelentésében már jelen-

tős javulásról számolt be a legtöbb érintett települést illetően. A 15 addig érintett település közül a legtöbben szeptember 1. után már nem jelentettek megbetegedéseket. Kivétel ez alól Hercegszőlős és Lánycsók, előbbiben szeptember 10-én, utóbbiban szeptember 12-én szűnt meg a járvány. Szeptember hónapban már csak két település került a fertőzött helyek listájára: szeptember 8-án Baranyaváron és Lőcsön tört ki a kolera.

Ezzel egy időben a védekezés módja is megváltozott. A helytartótanács tapasztalva, hogy a zárvonalak és a veszteglőintézetek nem tudták feltartóztatni a kolerát, augusztus közepétől már az azokkal kapcsolatos szigorú intézkedések enyhítését szorgalmazták. A nádor már augusztus 17-én 1864. szám alatt^x levélben fordult a vármegyékhez, melyben hivatkozva arra, hogy törvényhatóságok közötti zárvonalak fenyegetik az élelmiszerellátást, azok megszüntetését szorgalmazta. Helyettük javasolta inkább a fertőzött utcák és házak elzárását, illetve a betegek egészségesektől való elkülönítését. Bács megyében a nádori levél nyomán már az augusztus 23-ai gyűlés a zárvonalak és a veszteglőintézetek megszüntetéséről döntött, ami augusztus 26-án meg is történt.²⁴ Augusztus 23-án már az országgyűlés is a zárvonalakkal kapcsolatos végzések módosítását sürgette, így az ügy Baranyában is napirendre került. A felsőbb utasításoknak megfelelően a baranyai állandó választmány végül a szeptember 3-ai ülésén döntött a dunai és a tolnai zárvonalak megszüntetéséről. A rendelkezéssel a kordonokon addig szolgálatot teljesítő örökre és polgári biztosokra sem volt tovább szükség, így azokat elbocsátották. A szolgabírókat ugyanakkor utasították, hogy a még fertőzött településekre fokozott gonddal ügyeljenek, és tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy a járvány tovább ne terjedhessen, a betegek pedig mindenhol részesüljenek megfelelő gyógykezelésben.²⁵

Szeptember közepétől a járvány a még fertőzött településeken is nagymértékben enyhülni kezdett: szeptember 16. és 20. között már csak 13 új esetet említenek a kimutatások, melyből 11-en meggyógyultak, ketten pedig meghaltak. Szeptember végén és október első felében még volt egy kisebb hulláma a járványnak. Szeptember 27. és október 5. között 92 új esetből, 45-en meggyógyultak, 39-en meghaltak, a többiek gyógykezelés alatt maradtak. Október 5. és 11. között jelentettek még újabb 29 esetet, de október 11. után a kolera Baranya vármegyében már új megbetegedéseket nem okozott. Az országos kimutatások alapján a járvány baranyai mérlege: 2026 megbetegedés, melyből 1208 fő meggyógyult, 818 meghalt.²⁶

(Következtetések) Térjünk tehát vissza a bevezetőben már felvetett kérdéshez! A vizsgált két megye hatóságainak erőfeszítései, azon belül a zárvonalak és veszteglőintézetek felállítására hozott rendelkezései mennyire bizonyultak hatékonyaknak a kolera továbbterjedésének meggátlásában, illetve a kordonok túlnyomórészt folyópartra történő felállítása mennyiben befolyásolták e hatékonyságot? A kérdés azért is fontos, mert a fentiekben már említett augusztus 17-én 1864. szám alatt kelt nádori utasítás többek között a zárvonalak alacsony hatékonyságával indokolta azok megszüntetésének szükségességét, és a későbbiekben is többször hivatkoztak a központi szervek arra, hogy a kordonok sehol nem képesek útját állni a járványnak.

A Magyar Királyi Helytartótanács által július 6-án elrendelt, és a két érintett vármegye által a hónap második felében közvetlenül a Duna partján felállított zárvonala – mint ahogy a fentiek alapján egyértelműen megállapítható – sem Tolnában sem pedig Baranyában nem volt képes megakadályozni a kolerajárvány betörését. Ennek két fő oka lehetett.

Egyrészt, mivel a folyószabályozási és mocsár lecsapolási munkák még csak részben mentek végbe az érintett területen, a folyópart nem egy jól meghatározható vonalat képe-

zett, hanem sok helyen, különösen Baranyában a Mohácstól délre húzódó szakaszon, ill. Tolnában a Sió torkolatától délre egy lápos, nádasokkal benőtt, a folyót több kilométer szélességben kísérő vízzel borított sávot jelentett, amit valószínűleg lehetetlen volt tökéletesen lezárni.

A dunai zárvonallal sikertelenségének másik fő oka pedig az elzárás helyének a megválasztásában keresendő. Az első magyarországi kolerajárvány idején még nem volt ismert a fertőzött ivóvíz és a kolerás megbetegedések közötti szoros kapcsolat, így arra sem fektettek kellő hangsúlyt, hogy a folyó mentén élő lakosság egészséges ivóvízzel történő ellátását megoldják. A Duna mentén számos település feküdt, melyek lakosai mindennapi kapcsolatban álltak a folyóval (pl. az ivóvizet onnan szereztek, halásztak, mostak), akiket nem lehetett a megye teljes folyószakaszán, napi 24 órában távol tartani a víztől, de az elzárásokra vonatkozó rendelkezések erre egyáltalán nem is tértek ki. A kordon annak megakadályozására volt hivatott, hogy a túlsó partról esetlegesen fertőzött személyek a batinai, ill. a bátai veszteglőintézetet kikerülve, a veszteglési idő letöltése nélkül a megye területére lépjenek. Azonban azt nem tudta meggátolni – és erre nem is volt törekvés – hogy pl. a Duna mentén élő emberek közvetlenül a folyóból, vagy a folyó árterében levő fertőzött kutakból igyanak. A folyó, mint természetes határ a korabeli körülményekhez képest jól lezárható vonalnak bizonyult pestis idején, azonban kolera esetében – fenti okok miatt – a legalkalmatlanabb hely volt a járvány megállítására. Itt megjegyzendő, hogy e probléma nem kizárólag a baranyai és tolnai zárvonalszakaszra érvényes. A dunai zárvonallal egy az egész országon észak–déli irányban végigfutó kordon részét képezte, mely sehol nem tudta megállítani a kolerajárvány terjedését. A Magyar Királyi Helytartótanács tehát jó irányból várta a járvány régióba való érkezését, ugyanakkor a zárvonallal közvetlenül a folyópartra történő felállítása elhibázott döntésnek bizonyult, ami természetesen a betegségre vonatkozó hiányos ismeretek számlájára írható.

Ugyanakkor, ha megvizsgáljuk az elzárások hatékonyságát a járvány megjelenését követően a két vármegye belső területeinek védelmére felállított zárvonallal esetében, már más képet kapunk. Baranya megyében a Duna partjától néhány kilométerrel hátrébb augusztus 12-én felállított kordon hatékonyságát vizsgálva azt látjuk, hogy a kolerajárvány által érintett 17 baranyai település közül 12 a zárvonallal elzárt területen feküdt. A kordonon túl tehát összesen öt településre jutott el a betegség, azok közül kettő (Somberek, Lánycsók) közvetlenül a zárvonallal mellett helyezkedett el, három pedig attól távolabb (Baranyavár, Lőcs, Birján). A járványügyi jelentéseket megvizsgálva ugyanakkor azt látjuk, hogy az öt település közül Baranyaváron és Lőcsön az első megbetegedéseket szeptember 3-a után, tehát a zárvonallal megszüntetését követően jelentették, azaz a közvetlenül a zárvonallal mellett fekvő Sombereket és Lánycsókat leszámítva a kolera csak egy esetben (Birján) lépte át az augusztus elején felállított kordonokat.²⁷ A Dunától hátrébb vont második zárvonallal tehát nagyrészt ellátta a feladatát, és öt települést leszámítva megővta a megye többi részét a kolerajárványtól.

Még tovább árnyalja a képet, ha megvizsgáljuk a zárvonallal két oldalán megbetegedettek számát. A megyei jelentések tanúsága szerint a kordon mellett fekvő Sombereken 61, Lánycsókon 12 megbetegedést jegyeztek fel, a távolabb fekvő Birjánban pedig 4 esetről tudunk. Ez alapján megállapítható, hogy a megyei kimutatásokban szereplő 1748 kolerás megbetegedésből²⁸ 77 történt a második zárvonallal túl – ezek közül is 73 a közvetlenül a zárvonallal mellett fekvő Sombereken és Lánycsókon –, így tehát a járvány túlnyomórészt a kordon által elzárt területen maradt, azon túl csak szórványosan jelentkezett. E számadatok még akkor is meggyőzőek, ha tudjuk, hogy a kolera diagnosztizálására

a korszakban nem álltak rendelkezésre olyan megbízható eljárások, mint a későbbi járványok idején, ezért a kimutatásokban szereplő adatok is mutathatnak pontatlanságokat.

Így a rendelkezésre álló források alapján megállapítható, hogy Baranya megyében a koleraválasztmány által augusztus 9-én elrendelt és augusztus 12-ére felállított Duna menti kordonra vonatkozóan nem volt érvényes a Magyar Királyi Helytartótanács által levont országos következtetés, mely szerint a zárvonalak és a veszteglőintézetek nem bizonyultak hatékonyaknak a kolerajárvány feltartóztatásában. A második dunai zárvonat és a rajta felállított lánycsöki és udvari veszteglőintézetek annak ellenére nagyrészt feltartóztatták a kolerajárványt, hogy két postaút vonal is áthaladt rajtuk, ezen kívül a kordonnak több mint 60 kilométer hosszan kellett elzárnia a megye fertőzött területeit az egészségesektől. E megállapítás még akkor is igaz, ha természetesen azt is tudjuk, hogy a Duna menti települések – mivel az itt élők szorosabb kapcsolatban álltak a folyóval – eleve jobban ki voltak téve a járvány pusztításának, mint a távolabb fekvők. A kolerajárvány ugyanis több megyében, így – ahogy már látható volt – a szomszédos Tolnában sem korlátozódott a Duna közvetlen környezetére, így valószínűsíthető, hogy a baranyai járvány lokalizálásában a kedvező vízrajzi tényezők mellett, ill. alábbiakban látható módon azokkal összefüggésben – bár nyilván minden tudatosságot nélkülözve – a jól és főleg jó helyen felállított zárvonat is szerepet játszott. Utóbbi, gondolatjeles megjegyzést nagyon fontos hangsúlyozni, ugyanis az eddigiek alapján talán magától értetődő, hogy a baranyai választmány ugyanúgy nem volt tisztában a folyópart zárvonalakra vonatkozó teljes alkalmatlanságával, mint az összes többi hasonló vármegyei testület. Pusztán arról volt szó, hogy a megye vízrajzi viszonyaiból következően a kolerajárvány kitörésekor a fertőzött Duna menti települések elzárására – szerencsére – nem kínálkozott egy folyó nagyjából párhuzamosan a Dunával, amelyre, mint a kor felfogása szerint jól lezárható természetes határvonalra támaszkodni lehetett volna. Így a baranyai választmány – ismét csak szerencsére – kénytelen volt beérni egy szárazföldi területen felállított kordonnal.

Ugyancsak a nem folyópartra állított kordonok nagyobb hatékonyságának a bizonyítéka a Baranya vármegye által létrehozott másik nagy szárazföldi zárvonat, az augusztus 2-án Tolna vármegye határában felállított elzárás. A térképre tekintve jól látható, hogy a zárvonat közelében, sőt attól jelentősebb távolságra sem tört ki semelyik településen járvány, a kolera mindvégig Duna menti jelenség maradt Baranyában. A betegség tehát Tolnából, legalábbis a járványügyi jelentéseket alapul véve és a térképpel összevetve nem jutott át a kordonon annak ellenére, hogy az elzárás túlsó oldalán, annak közvetlen közelében több település is érintett volt és a zárvonalon három forgalmasabb út vonal is keresztülhaladt (Kaposzekcsőnél, Hidasnál és Dunaszekcsőnél).

Visszatérve a Duna menti elzárásokhoz, nem így történt mindez Tolna vármegyében, ahol két folyó, a Sió és a Kapos is kínálkozó lehetőséget nyújtott a Dunától hátrébb vont zárvonalak felállítására. A tolnai hatóságok által augusztus 1. és 7. között újra és újra áthelyezett kordonokkal kapcsolatban már a vonatkozó fejezetben említésre került, hogy a zárvonalak folyamatos mozgatását, majd augusztus 9-ei, ill. 13-ai megszüntetését az indokolta, hogy a járványt egyik vonal sem volt képes megállítani, így a kór igen hamar a megye mind a négy járására kiterjedt. A tolnai belső kordonok sikertelenségének több oka lehetett.

A zárvonalak kudarcának fő oka a vármegye kedvezőtlen vízrajzi viszonyaiban keresendő, mely problémát a belső zárvonalak helyének megválasztása csak tovább súlyosbította. A Tolna megye középső területeit tagoló két folyó, a Kapos és különösen a Sió vize kulcs szerepet játszott a járvány tolnai terjedésében. A tolnai járvány, ahogy a fentiekben már

említésre került, két fő szakaszra osztható. Amíg a betegség megyei megjelenésétől augusztus 8-ig a járvány – a járványügyi jelentések tanúsága szerint – a Duna partján illetve annak néhány kilométeres körzetében fekvő településekre lokalizálódott, addig augusztus 9-től a megye középső területein is megjelent, és ott igen gyorsan elterjedt, melyben valószínűleg a két említett folyó kulcsszerepet játszott. A járvány e második szakaszának kezdetén a kolera a megye középső területein elsőként Pincehelyen (augusztus 9.) és Pálfán (augusztus 10.) bukkant fel. Arról nincs információ, hogy e két településre honnan került a kór, azonban feltűnő, hogy a következő napokban számos olyan helységben jelent meg a betegség a Sió partján, vagy annak néhány kilométeres körzetében, amelyek a Pálfa alatti szakaszon helyezkednek el. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a járvány e szakaszának kiindulópontja a Kapos partján fekvő Pincehely, ill. a Sió menti Pálfa volt, ahonnan a kórokozók rövid időn belül eljutottak a Kapos és a Sió vizével a parton fekvő településekre, majd ott megbetegedéseket okozva a környező falvakba.³⁰ Utóbbi azért is előfordulhatott, mert a járvány e szakaszában a fertőzött településeket is el lehetett hagyni a fent említett dokumentumok birtokában. A kolerajárvány szempontjából kedvezőtlen vízrajzi viszonyokat még tovább súlyosbította az a tény, hogy a központi kiküldöttség, nem ismerve természetesen a folyóvíz járványügyi kockázatát, a belső zárvonalak fennállása alatt mindvégig a Sióra, ill. augusztus 7. és 13. között a Kaposra, mint természetes határra támaszkodott, és így a Duna vonatkozásában már említett okok miatt a kolera könnyedén átjuthatott a vonalakon.³¹

Még néhány gondolat erejéig érdemes visszatérni a járvány második szakaszának kiindulásához, ugyanis ez az a pont, amikor a tolnai kolerajárvány Duna mentiből az egész megyét érintő jelenséggé vált. A második szakasz kiindulópontja tehát Pincehely és Pálfa, ahol a betegség először megjelent. Ugyan nincs információnk arról, hogy e településekre hogyan került a kór, azonban két eshetőséget mindenképp meg kell említeni. Az egyik, hogy a kolera szárazföldön jutott oda. A fentiek alapján jól látható, hogy a zárvonalak átlépésére vonatkozó központi szabályozás hagyott kívánni valót maga után. Tolna vármegyében pedig – ahogy arról szintén szó esett már – e rendelkezéseket igen lazán kezelték, tehát nagyon könnyen előfordulhatott, hogy valaki a Duna mellékéről, vagy akár a szomszédos Fejér megyéből érkezvén, útlevele alapján egészségesnek minősült, azonban a kórt már szervezetében hordozván átutazott a két érintett településen, eljuttatva a kolerát ezáltal a Kapos és a Sió partjára.

A másik eshetőség, hogy a kórokozók a víz közvetítésével érkeztek. A Sió északnyugat-délkeleti folyásirányát ismerve érdemes megvizsgálni a járványügyi helyzetet a folyó felső folyásánál. Haug Antaltól tudjuk, hogy Siófokon már július 29-től járvány volt, így a Tolna Sió menti településein történt megbetegedésekig eltelt idő bőven elegendő lehetett arra, hogy a kórokozók a Sió vizével lejussanak Pálfára, majd innen tovább a többi Pálfa alatti folyó menti településre. Amennyiben a kolera ez utóbbi módon érkezett a megye e vidékére, akkor a Duna melléki és a járvány második szakaszában történt Sió menti megbetegedések más-más eredetre lennének visszavezethetők. Ebben az esetben Tolna vármegyében – eredetét tekintve – két külön járványról beszélhetünk. Az egyik, a Duna menti településeken kitört járvány, mely jó eséllyel a Duna felsőbb folyásán, Pesten, illetve Fejér megyében történt korábbi esetektől származtatható, a másik pedig Sió menti járvány, amely a Sió felső folyásáról (pl. Siófokról) eredeztethető.

A megye vízrajzi viszonyai, illetve a zárvonalaknak a Sióra és Kaposra történő helyezése mellett Tolnában egyéb okok is szerepet játszhattak a kolera egész megyére történő elterjedésében. A járvány megjelenésével Tolnában nem a Duna teljes szakaszán hoztak

létre hátrébb vont kordont, ahogyan Baranyában történt, hanem egyrészt a Sióra, mint természetes határra helyezkedve, másrészt Dunaszentgyörgy és Bikács között, ami viszont azt jelentette, hogy a Sió torkolatától délre fekvő részen egészen augusztus 7-ig csak a dunai zárvonaltól még fenntartott szakasza biztosította a védelmet. E védvonalról pedig már augusztus 1-jén kimondta a központi kiküldöttség, hogy nem képes a járványt feltartóztatni. Mind a Dunaszentgyörgy–Bikács, mind a siói zárvonaltól azon a téves helyzetértékelésen alapult, hogy mivel a betegség először a megye északkeleti részén mutatkozott, annak további terjedését pusztán e részek elzárásával meg lehet akadályozni. Augusztus 1. és 7. között a kordonok északkeletről délnyugatra történő mozgatásával próbálták a járványt megállítani, így viszont a Dunának a Sió torkolatától a baranyai megyehatárig húzódó szakaszát kizárólag a közvetlenül a folyó partján felállított vonal védte, ami a fentiekben már többször említett okok miatt valószínűleg eleve alkalmatlan volt a feladat ellátására. Megjegyzendő, hogy az északkeleti megyerészek elzárására felállított kordonok esetében még az elzárások, egészségesnek vélt és fertőzött települések közötti vonalvezetésének meghatározásában is követtek el hibát. Pl. augusztus 6-án már tudott volt a központi kiküldöttség számára, hogy Tolnán is jelen van a kolera, az aznap elrendelt zárvonaltól mégis a településtől északra tették, így tehát a már nyilvánvalóan fertőzött mezővárost a kordon nem zárta el a megye még egészségesnek vélt területeitől.

Szintén ronthatta az elzárások hatékonyságát, hogy Tolnában olyan gyorsan mozgatták a zárvonaltól, hogy valószínűleg még fel sem állhatott rendszeresen egy-egy zárvonaltól, amikor már meg is szüntették. Az augusztus elején elrendelt elzárások többsége csak 1-2 napig volt érvényben, ami azt jelenti, hogy a gyakorlatban valószínűleg nem tudták feltölteni ilyen rövid idő alatt örökkel a több tíz kilométer hosszúságú kordonokat.

További problémát jelentett, hogy Tolnában még a zárvonaltól fennállása alatt sem jelentettek olyan szigorú elzárást, mint pl. Baranyában. Az elzárások enyhítése részben öszhangban is állt a felsőbb ajánlásokkal, ugyanis már a nádor július 20-án 1291. szám alatt kelt levele is a zárvonaltól alacsony hatékonyságáról és a mezőgazdaságra és kereskedelemre gyakorolt kártékony hatásáról szólt. A tolnai zárvonaltól való átlépés esetén csak kezdetben volt érvényben a veszteglési kötelezettség, augusztus 3. után már azok, akik igazolni tudták, hogy útjuk során csak egészséges helyeket érintettek, szabadon folytathatták útjukat, és a továbbiakban a veszteglés csak azok számára volt kötelező, akik erről nem rendelkeztek igazolással, vagy papírjaik alapján fertőzött településen is megfordultak. Ez valószínűleg nehezen volt ellenőrizhető, így gyanítható, hogy olyanok is átléptek a zárvonaltól, akik jártak fertőzött településen. Augusztus 9. után pedig még a fertőzött településekről jövők is szabadon utazhattak, ha igazolták, hogy ott nem érintkeztek betegekkel. Ez utóbbi ellenőrzése és igazolása nyilván még problematikusabb volt. Baranyában ezzel szemben végig fennállt a veszteglési idő kötelezettsége változó formában. Kezdetben a fertőzött helyről jövők számára 20 nap, az egészséges helyről jövők számára pedig 10 nap volt. A július végi enyhítés után egy ideig az egészséges helyről jövők veszteglés nélkül beutazhattak, azonban augusztus 12-től a zárvonaltól fennállásáig mindenkinek le kellett töltenie a 20 napos veszteglési időt.

Bár augusztus folyamán az országos közegészségügyi vezetés is egyre inkább arra az álláspontra helyezkedett, hogy az elzárások a kolerajárványt nem képesek megállítani, ugyanakkor a lakosság ellátását ellehetetlenítik, a tolnai zárvonaltól kapcsolattól mégis megjegyzendő, hogy azok augusztus 9-ei, illetve 13-ai megszüntetése a térség többi megyéjéhez képest igen korán következett be, megelőzve még az erre fokozottabban ösztönző augusztus 17-ei 1864. számú nádori levelet is. A szomszédos megyék közül Fejérből au-

gusztus 21-én, Bácsban augusztus 26-án, Baranyában szeptember 3-án, Somogyban pedig csak októberben szüntették meg a zárvonalat.

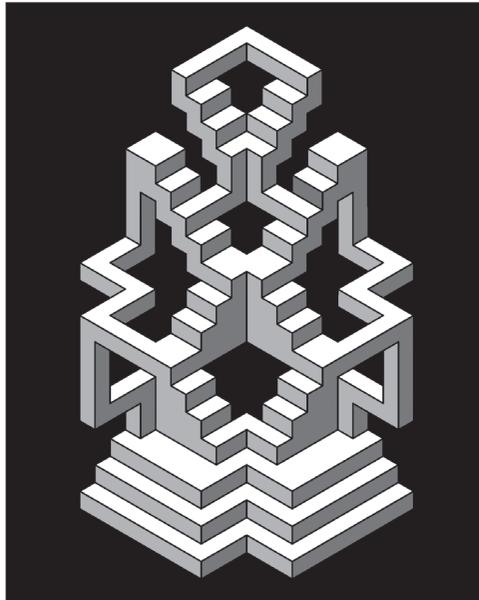
Mindent összegezve megállapítható tehát, hogy Baranya és Tolna vármegyékre vonatkozóan érvényes a bevezetőben felállított feltételezés, mely szerint a folyóparton felállított elzárásokon kivétel nélkül mindenhol keresztüljutott a kolera, így a mindkét megye által a Duna partján létrehozott, ill. a Tolnában a Sió és a Kapos mentén felállított kordonok is kudarcot vallottak. Ezzel szemben a régió két fontosabb nem folyóparti zárvonala jól helytállt, így a Baranya megyének, a Dunától hátrébb vont kordon, illetve a tolnai határban felállított zárvonat által védett területén csak néhány kolerás esetet regisztráltak. E tény annak fényében még inkább figyelemre méltó, hogy – ahogyan a kolerajárványok több kutatója is megjegyzi – az elzárásokon számos alkalommal átjuthattak olyanok, akik esetlegesen fertőzöttek voltak. Kijelenthető tehát, hogy az országosan bevett gyakorlat, mely szerint a zárvonalat, ahol csak mód nyílott rá, a folyók partjára helyezték, a folyóparti lakosság vízzel való közvetlen érintkezése miatt (pl. a folyóból történő ivás, mosás, stb.) kulcsszerepet játszhatott a kolerajárvány akadály nélküli terjedésében.

Természetesen ahhoz, hogy a kolera terjedésének egy ilyen jelentőséggel bíró esetleges okára vonatkozóan minden kétséget kizáró bizonyítékot kapjunk, a későbbi kutatások során fontos lesz megvizsgálni, hogy egy sokkal szélesebb kiterjedésben, a járvány által érintett európai országokban az egyes folyók partján létrehozott, illetve azoktól távolabb felállított zárvonatok milyen hatékonysággal voltak képesek útját állni a kolerának.

JEGYZETEK

- 1 Magyar-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értékezesek a magyar orvostörténelem köréből. I. kötet. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1931. p. 301.
- 2 Gecsei Lajos: Cholera morbus. Az 1831. évi kolerajárvány eseményei Gyulán és Váriban. Békéscsaba, 1985. p. 19.
- 3 Gecsei Lajos: Cholera morbus. Az 1831. évi kolerajárvány eseményei Gyulán és Váriban. Békéscsaba, 1985. p. 20.
- 4 Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés. Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. p. 43.
- 5 Kapronczay Károly: A hazai vízszabályozások hatásai a magyar közegészségügyi állapotra. In: Orvostörténeti Közlemények, 2004. 188-189. 5–31. p. 11.
- 6 Kapronczay Károly: A hazai vízszabályozások hatásai a magyar közegészségügyi állapotra. In: Orvostörténeti Közlemények, 2004. 188-189. 5–31. p. 9.
- 7 Tolna Megyei Levéltár (továbbiakban TML) IV/A/1/h, Központi Kiküldöttség iratai: Acta Choleraica (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve)
- 8 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) C 61, F 10, p. 237. 18606/1831
- 9 TML IV/A/1/h, Központi Kiküldöttség iratai: Acta Choleraica (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve)
- 10 TML IV/A/1/h, Központi Kiküldöttség iratai: 2361/1831.
- 11 MOL C 66, F 12, p. 21. 1291/1831
- 12 TML IV/A/1/h, Központi Kiküldöttség iratai: 184/1831
- 13 TML IV/A/1/h, Központi Kiküldöttség iratai: Acta Choleraica (Központi Kiküldöttség jegyzőkönyve)
- 14 Bár az országos kimutatás szerint 48 települést érintett a tolnai járvány, a fennmaradt források alapján csak 47 településről tudunk, ahol az orvosi vizsgálat szerint kolerás megbetegedések történtek.
- 15 Baranya Megyei Levéltár (továbbiakban BML) IV. 1. b, Közgyűlési iratok: 1667/1831
- 16 HAAS MIHÁLY: Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben. Pécs, Lyceum Könyvnyomó Intézet, 1845. p. 331.
- 17 BML IV. 1m 5 1-2, Koleraválasztmányi iratok: Koleraválasztmányi jegyzőkönyv
- 18 BML IV. 1m 5 1-2, Koleraválasztmányi iratok: 29/1831
- 19 Ahogy arról a Tolna megyei eseményeket tárgyaló részben már szó esett, a kolera ekkor már jelen volt Tolnában, azonban a gyanús esetek kivizsgálása még folyamatban volt, így az ottani hatóságok

- nem mondták még ki a járvány kitörését, így a szomszédos megyéket sem tájékoztatták róla.
- 20 BML IV. 1m 5 1-2, Koleraválasztmányi iratok: Koleraválasztmányi jegyzőkönyv
- 21 BML IV. 1. b, Közgyűlési iratok: 1774/1831
- 22 BML IV. 1m 5 1-2, Koleraválasztmányi iratok: Koleraválasztmányi jegyzőkönyv
- 23 Birján volt az egyetlen a Dunától távolfekvő település, ahonnan megbetegedéseket jelentettek és az orvosi vizsgálat is egyértelműen igazolta, hogy azokat kolera okozta. A településre valószínűleg a zárvonaltól hazatérő őrök hurcolták be a betegséget, mely 4 esetben okozott megbetegedést. Ezenkívül több helyről is jelentettek gyanús eseteket (Vásárosdombó, Kásád, Lothárd, Belvárd, Bóly, Doboka, Baranyabán), az orvosi vizsgálat azonban minden esetben megállapította, hogy azok nem kolerás megbetegedések.
- 24 BML IV. 1. b, Közgyűlési iratok: 2066/1831
- 25 BML IV. 1m 5 2-4, Koleraválasztmányi iratok: 326/1831
- 26 BML IV. 1m 5 1-2, Koleraválasztmányi iratok: Koleraválasztmányi jegyzőkönyv
- 27 BML IV. 1m 5 2-4, Koleraválasztmányi iratok: 351/1831
- 28 Az augusztus végén Birjánban regisztrált négy megbetegedés azért is számít kivívó esetnek, mert a település légvonalban is 20 kilométerre feküdt a kordontól.
- 29 Az országos jelentések Baranya vármegyére vonatkozó rovatai szerint a megyében 2026 megbetegedés történt, azonban a megyei, településekre lebontott jelentések csak 1748 esetet tartalmaznak.
- 30 A járvány Sió menti terjedésével kapcsolatban külön ki kell térni egy fontos körülményre. A járvány Sió partján történő első megjelenése – a kimutatások szerint – augusztus 9-re tehető, mely napon a siói zárvonaltól felszámolta a központi kiküldöttség. A többi, Sió menti településen a járvány az ezt követő napokban jelentkezett, mely tény látszólag azt támasztaná alá, hogy a kolera elterjedésében a kordon megszüntetése kulcsszerepet játszott. Meg kell azonban jegyezni, hogy a betegség 3-5 napos lappangási ideje miatt a kórokozó eljutása egy településre, illetve az első esetek észlelése között napok telhettek el, így valószínűsíthető, hogy a kolera kórokozója még a zárvonaltól fennállásának idején jutott el a Sió mentén fekvő településekre. Ez szintén a siói kordon alkalmatlanságát támasztja alá.
- 31 A tolnai központi kiküldöttség annyira ragaszkodott a természetes határokhoz a kordonok felállításakor, hogy a siói zárvonaltól augusztus 7-ei módosításakor a Siótól a baranyai megyehatárig létrehozott zárvonalszakaszt is egy vízfolyás mentén állította fel a szentgáli és a börsönyi völgyben.

„Szonettek Magyarország nemes hőseiről és jeles eseményeiről”

Kanári-szigeteki költő verskoszorúja Budavár 1686-os visszavételéről

A nemzettudathoz, a nemzeti önbecsüléshez hozzátartozik az is, hogy mások, más népek, országok és nemzetek, a külföld hozzáértő szakemberei, elemzői és a külföldi közvélemény hogyan vélekedik és gondolkodik rólunk, milyen képet formál rólunk, hogy tekint ránk, milyen nemzetnek tart bennünket, és szolgálhatunk-e példaként számukra. A nemzeti identitás fontos részét képezi a valós tényeken és teljesítményeken alapuló nemzeti erőfeszítések nemzetközi elismerése, azaz *hírünk a világban*. Magyarország államiságának és nemzeti létének elmúlt több mint ezer évében kulturális, művészeti, tudományos, politikai, gazdasági, államszervező és hadi sikereinek következtében gyakran került a nemzetközi figyelem középpontjába. A keresztény világban a III. Calixtus pápa által 1456. június 29-én elrendelt déli harangszó, mely a híveket szólította imára a magyarországi kereszties seregek törökök elleni győzelméért, Hunyadi János 1456. július 22-ei nándorfehérvári diadala után vált a kereszténység egyetemes hálaadásának és a győzelem feletti megemlékezésnek az imájává és jelképévé. Jellegében és jelentőségében, a kereszténység és a magyarság életében, történelmében hasonló eseményt jelentett Budavár 1686. szeptember 2-i visszafoglalása a száznegyvenöt éves török uralom alól. Az ostromról, az azt megelőző hadjáratról, a keresztény Európa fejedelmeinek, uralkodóinak, népeinek és a katolikus egyház vezetőjének a hit védelmében megvalósított összefogásáról, ennek tényeiről, eredményeiről, körülményeiről, következményeiről és hatásáról bőséges forrásanyaggal és feldolgozással rendelkezik a hazai és a nemzetközi történeti szakirodalom. Budavár ostromával kapcsolatban ezért talán elegendőnek tűnik Ifj. Barta János, Nagy László és Sugár István magyar nyelvű monográfiáira felhívni a figyelmet.¹

A történelmi sorsfordulók irodalmunk nemzeti klasszikusait is megihlették. Jókai Mór 488 oldalas monumentális művében Budavár visszafoglalásának önálló fejezetet szentel.²

Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Herczeg Ferenc és Passuth László is szívesen és gyakran dolgoztak fel műveikben történelmi témákat. Nem feledkezhetünk meg a magyar romantikus történelmi festészet vezető képviselőinek: Benczúr Gyulának, Madarász Viktornak, Székely Bertalannak és Than Mórnak a munkásságáról sem. Témánk szempontjából különleges jelentőséggel bír Benczúr Gyula 1896-ban a millenniumi évfordulóra festett *Budavár visszavétele* című képe.

Budavár bevétele, a török félhold magyarországi végromlásának kezdete 1686. szeptember másodikát a keresztény Európa egyetemes ünnepévé tette. XI. Ince pápa a törökellenes szövetség, a Szent Liga megteremtője e napot Szent István magyar király tiszteletére, valamint az 1684–1686-os Buda visszafoglalására indított hadjáratban elesett több tucat tábornok és mintegy 43–45 000 katona emlékére ünneppé nyilvánította.

Budavár elestének és a magyarság hősiek küzdelmének, Magyarországnak, mint a kereszténység védőbástyájának híre az országtól távoli tájakon, messzi földrészekeken élő kortársakhoz is eljutott, külhoni irodalmárok fantáziáját is megragadta, és őket is a történészek

megörökítésére indította. Ezeknek a művészeknek a sorába tartozott a Kanári-szigeteken élő *Juan Bautista Poggio Monteverde* nevű költő, aki 1688-ban egy nyolc szonettből álló kötettel lepte meg a spanyol olvasóközönséget. A kis könyv a *Szonettek Magyarország nemes hőseiről és jeles eseményeiről* címet viselte. A szerző művét don Juan Francisco Manrique y Arana gyalogsági kapitánynak ajánlja, aki a keresztény hadak spanyol különítményének tagjaként részt vett Buda felszabadításában.

A kötetben kronologikus sorrendben szereplő eseményekről, megénekelte személyekről és csoportokról olvasva kiderül, hogy Juan Bautista Poggio Monteverdének pontos és megbízható értesülései voltak a történésekről. A la palmai születésű Poggio Monteverde a korabeli spanyol királyság művelt elitjének tagjaként az Európa perifériáján zajló törökellenes hadjáratra a kereszténység barbárokkal szemben folytatott küzdelmeként tekintett. A szultán csapatainak veresége a madridi királyi udvart az oszmán birodalommal szemben 1571-ben Lepantónál aratott spanyol diadalra emlékeztette. Az 1683–1697 között zajló háborúban másrészt egyfajta, az Ibériai-félszigeten 711 és 1492 között az arab hódítók kiűzésével végződött visszahódításhoz hasonló *közép-európai reconquistát* láttak. A kanári-szigeteki kormányzat ezért is tartotta fontosnak 1993-ban az 1688-as kiadás faksimile megjelenítését.

A rendelkezésünkre álló források szerint Juan Bautista Poggio Monteverdének személyes oka is volt a szonettkoszorú megírására. A költő barátjának, a kis kötet címlapján szereplő már említett don Juan Francisco Manrique y Arana gyalogsági kapitánynak és hadi ügyekben jártas tanácsadónak ajánlotta művét.

Spanyol források arról is tudósítanak bennünket, hogy az európai összefogással 1683-ban megindított törökellenes hadjáratról Hispánia földjén már 1685-ben születtek világi és vallásos tárgyú irodalmi alkotások.³ Az említett évben napvilágot látott *Szent dicsőítés (Loa Sacramental)* című könyv szerzői Juan Bautista Poggio Monteverde stílusában az eseményekről és a történekről nem, mint az európai hatalmak törökök elleni harci sikereiről, hanem úgy, mint a kereszténység *szent háborújának* győzelmeiről írnak.⁴

Művészeti, irodalmi színvonala és gondolati értékei miatt ezeknek a műveknek a sorából emelkedik ki a kanári-szigeteki költő munkája.

Juan Bautista Poggio Monteverde 1632-ben született és 1707-ben halt meg. Alkotó periódusának első felében petrarcai ihletésű és anekdotikus témákat megéneklő szonetteket írt. Legjelentősebb költeményeiben azonban – ahogyan azt életével és költészetével kapcsolatos monográfiákban, összefoglaló munkákban és egybegyűjtött műveinek kiadásában olvasható⁵ – a morális témák, a moralitás kérdései domináltak. Ez a megközelítés a *Szonettek Magyarország nemes hőseiről és jeles eseményeiről* című kötetből sem hiányzik. Az említett kortársakra jellemző vallásos tónust azonban nem találjuk a kis könyvben, és a költemények egy része sem kifejezetten Budavár visszavételében jeleskedő magyar és más országbeli szereplőkről szól. Az utolsó szonettet a szerző az 1685-ben Madridban lemondásra kényszerített miniszterelnök, Medinacelli herceg és a spanyol állam közötti dialógusnak szenteli.

A verseskönyv első költeménye a Sorssal folytat párbeszédet. A keresztény hadak Bécs falainál 1683-ban aratott győzelme kapcsán felteszi a különböző történelmi korokban egyaránt aktuális kérdést: vannak-e még tiszteletreméltó hősök? Olyan hősök, akik túllépnek személyes érdekeiken és önzetlenül a népek javáért cselekszenek. Ilyen személyiségnek tekinthető-e *Sobieski János, Lotharingiai Károly és Badeni Lajos*? Vagy a hősök kora a Scipiókkal és a Fabiusokkal leáldozott? A költő kérdésére a Sors válasza: Aki fontos volt a világból, az Bécsnél jelen volt. Az ő hőstetteikben mindannyiunk hősiessége megteste-

sült. A következő szonettben a költő a törökök 1684 folyamán Magyarországon bekövetkezett romlását és a franciák Flandriában aratott győzelmeit köszönti. Sors nem te vagy az, akinek közbenjárására született meg a vérszomjas ottomán birodalom? – kérdezi Juan Bautista Poggio Monteverde. Nem te vagy-e ugyanakkor az is, aki most levett róla védő kezéd? Elhagytam a törököt és Franciaországba siettem – válaszolt a Sors. Nem Te voltál az – kérdezi a költő – aki a mohamedánok haragját ellenünk fordítottad? Forgandó vagyok, és az állhatatlanságot keresem – hangzik a válasz. Miért taszítottad annyi fiadat romlásba? – kérdez ismét a költő. Mert tanulmányoztam őket és tanulmányoztam a franciákat is. Tehát a nemzeteket váltogatod. Nem, csak az igazságtalanságot – így a válasz.

A kötet legérdekesebb verse a Thököly Imre ellen írott *Invectiva (Szidalom)* című költemény, mely a *Thököly Imre herceghez, Magyarország 1683-as lázadóijához* alcímet viseli. Ebben Juan Bautista Poggio Monteverdi egy halott hit nevében elkövetett kötelességszegő árulónak nevezi a kuruckirályt. Olyan hitszegőnek, aki királyi ambícióról álmódott, uralkodói álmokat dédelgetett, de aki hajótörökként vesztegel egy kikötőben. Sok nagyhatalom, fejedelemség és ország vezetőjét megtévesztve megszerezte elismerésüket.

„Lángba borította Németország hófödte tájait
Felébresztvén királyságról szóló hatalmi álmait...

Dalok hevítették és a jó borokat itta
Trákia földjén a világot megmozgatta

És a felkavart Föld szertelen miatta” – olvashatjuk a költemény jelen írás szerzője által magyarra fordított sorait. Csodálta Brandenburg, lábba hozta Franciaországot, megforgatta Dániát, elbűvölte a cárokat és elvakított másokat – írja Poggio Monteverde. A kanári-szigeteki költő versében közvetett módon elismeréssel adózik Thököly Imrének a Porta szövetségésének. Elismeri *kivételes képességeit*. Sokat tud a konkrét történelmi körülményekről, de mit sem sejt a három részre szakadt *Magyarország kivételes helyzetéről*; arról a körülményről, hogy a három részre szakadt ország Budavár felszabadulásának időpontjában nem csupán és nem elsősorban a török kiűzéséért, hanem a „*két pogány közti*” a nemzeti függetlenség visszaszerzéséért és az országegyesítés megvalósításáért is küzd. Thököly kivételes személyisége és képességei miatt kéri Poggio Monteverde költeményének záró soraiiban a légtér mitológikus urának segítségét a kuruc király elveszejtéséhez.

„Ó, Te fenséges, hős és erős sas madár,
Szélsőbees íveit szárnyaidnak kitarod,
És hegyes csőröd szigonya maga a halál.”

A kötet nyolcadik költeménye a *Sírvers* címet viseli. Ebben a költő „A legnagyobbak között is legnagyobb úr”, Vejár hercege Budavár ellen 1686. július 13-án intézett támadás során bekövetkezett haláláról szól. A Németországban, Flamandföldön és Magyarországon is táborba szállt főnemes elestét Poggio Monteverde az Isten oltárára helyezett áldozatnak tekinti.

A kötet soron következő verse is 1686. július tizenharmadikáról szól. A *Dicsőítésben* a költő a Buda ostrománál megsebesült spanyol grandok és nemesek hősiességéről énekel.

Budavár ostromának kritikus, egyben sorsdöntő epizódját jelentette Szulejmán török nagyvezér felmentő seregének megjelenése a keresztény hadak hátában, majd 1686. augusztus 14-i csatavesztése. A Lotharingiai Károly által vezetett koalíciós hadak győzelme megpecsételte a hetven esztendőes Abdurrahman pasa által irányított Budai vár védőinek sorsát. 1686. szeptember másodikán száznegyvenöt év után újra magyar zászlót lengetett a szél a vár fokán. Juan Bautista Poggio Monteverde tizedik szonettje Szulejmán nagyvezér

1686. augusztus tizennegyedikén bekövetkezett csatavesztéséről szól. A költő hiteles értesüléssel rendelkezett az összecsapásról. Versében a törtéteknek megfelelően elmarasztalta a nagyvezér tétova és halogató taktikáját. Az időmúlás a felfejlődő keresztény seregeknek kedvezett. Ezért is írhatta teljes joggal Poggio Monteverde az alábbi sorokat:

„Az időt, mit nem használtál ki, elvesztegetted

A lépéseket, miket nem tettél meg, vissza nem szerezhetted

A gyáva önmérséklet szomorú futásodhoz vezetett.”

A kötet utolsó verse az 1687. augusztus 12-i siklósi csatának állít emléket, és a Thökölyről, valamint a török nagyvezérről szóló vershez hasonlóan a *Szidalom* címet viseli. Ebben a költő a török szolgálatba állt, hitüket megtagadó franciákat marasztalja el. Juan Bautista Poggio Monteverde költeményében az összecsapás dátumát egy évvel korábbra, 1686-ra teszi. Valójában a költemény az ötvenezer fős keresztény és magyar hadaknak a hatvanezer főt számláló török sereg fölött Nagyharsány–Siklós–Mohács térségében aratott stratégiai jelentőségű győzelméről, a „*második mohácsi csata*” egy mozzanatáról szól.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Juan Bautista Poggio Monteverde költeményeinek kis könyve a keresztény seregek török birodalom ellen 1683–1697 folyamán vívott tizenöt éves győzelmes háborúja 1683–1686 közötti szakaszának eseményeit énekelte meg. Művének középpontjába Buda visszafoglalását állította. A szonettkoszorú Magyarország – és közvetve a kereszténység dicsőségét zengte. Poggio Monteverde költeményeivel hozzájárult az ország nemzetközi jó hírének növeléséhez, hírnevének öregbitéséhez, a hazánk iránt empatikus módon megnyilvánuló nemzetközi érdeklődés felkeltéséhez.

A Buda győzelmes visszafoglalásáról szóló spanyol nyelvű kötetnek ugyanakkor nemzetpolitikai üzenete és tanulsága is van. A „nekünk Mohács kell” önmarcangoló attitűdjével szemben a reális tényeken alapuló optimista történelemszemlélet „Él magyar, áll Buda még!” önbizalommal teli büszkeségét sugallja.

JEGYZETEK

- 1 Részletesen lásd: Sugár István: *A budai vár és ostromai*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1979. 285. o., Sugár István: *Lehanyaglik a török félhold*. Zrínyi katonai Kiadó, Budapest, 1983. 499. o., ifj. Barta János: *Budavár visszavétele*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 255. o. és Nagy László: *A török világ végnapjai Magyarországon*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1986. 413. o.
- 2 Jókai Mór: *A magyar nemzet története. Regényes rajzokban*. Facsimile kiadás. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, Debrecen, 2008. 282–287. o.
- 3 Lásd: José Díaz Armas: *El estilo dramático de Juan Bautista Poggio en la Loa sacramental de* 1685. In: *Estudios Canarios XXXVI-XXXVII*, 1993.
- 4 Lásd: Francisco de Bueno: *Los triunfos de Dios en Buda*.
- 5 Lásd: Ramón Fernández Hernández: *Juan Bautista Poggio Monteverde: un autor de La Palma en el siglo XVII*. La Laguna, 1991, és Ramón Fernández Hernández: *Juan Bautista Poggio Monteverde (1632–1707). Estudio y obra completa*. Santa Cruz de Tenerife, 1992, valamint a költő összes műveit tartalmazó: Juan Bautista Poggio Monteverde: *Celeste zona*. La Laguna, 1992. című műveket.

A Primo de Rivera-diktatúra (1923–1930) ideológiájának tükröződése a korszak tankönyveiben (1. rész)

(*Bevezetés*) A Primo de Rivera-diktatúra oktatáspolitikája és tankönyveinek elemzése a történettudomány és neveléstörténet kevésbé ismert témakörei közé tartoznak. A téma aktuális és tanulmányozásra érdemes, hiszen az ebben a korszakban az oktatásban részt vevők közül kikerülő fiatal emberek meghatározó része valamilyen szerepben és posztban a Franco-korszak szereplőjévé is vált. Ebben az értelemben a Primo de Rivera-korszak erősen kötődik a Franco-diktatúrához, annak nem csak előképe, hanem kontinuuus előzménye is volt.

Tanulmányom magyar nyelven teljes mértékben kuriózumnak tekinthető. Ilyen mélységben és teljességben, a tankönyv-, ill. tartalomelemzés szintjére eljutva spanyol szakemberek tájékoztatása szerint még a spanyol kutatók sem elemezték a kutatásom időintervallumát felölelő korszak tankönyvvállományát.

Az 1923. szeptember 13-án sikeresen végrehajtott államcsínynt követően Miguel Primo de Rivera tábornok és kormánya olyan intézkedéseket vezetett be, melyek ellentétesek voltak az értelmiség túlnyomó többségének a felfogásával. Többek között korlátozta az egyetemek autonómiáját, és jó néhány köztisztviselőt álló professzor ellen hozatott különböző szankciókat. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a diktatúra elleni harcban a tiltakozás egyik fő hadállása a kisebbségi – *katalán, baszk és gallego* – nemzeti mozgalmak, az újjászerveződő baloldal, a polgári republikánusok és egyes liberális monarchista csoportok mellett az értelmiség körében alakult ki. Az értelmiségről Javier Tusell jegyzi meg szellemesen, hogy „létszáma csekélynek mondható, de a társadalomra gyakorolt befolyása olyan erős, mint magáé a hadseregé”. Az értelmiség többsége változó intenzitással, az egyetemi tanárokkal és a diákokkal vállvetve küzdött a tekintélyuralmi rendszer ellen fennállása teljes időszakában.² Mint előzőleg láttuk, együttes, erőteljes fellépésük volt az egyik okozója a rendszer bukásának.

A legnagyobb befolyású értelmiségiek nagyobb része – többnyire politikai szerepet is játszó vezető személyiségek – a rendszer időszakát, több mint hat évet az országhatárokon belül élték meg. A teljesség igénye nélkül ez mondható el az alábbiakról: Ramón del Valle-Inclán, *Azorín* (José Martínez Ruiz), Pio Baroja írók, Antonio Machado költő, José Ortega y Gasset filozófus, Rafael Altamira y Crevea és Antonio Ballesteros történészek³, továbbá Marcelino Domingo, Luis Jiménez de Asúa, Gregorio Marañón, Luis de Zulueta, Fernando de los Ríos és Manuel Azaña. Száműzetésében is élükön állónak tekintették Miguel de Unamunót.⁴

(*A kutatási téma behatárolása*) Kutatási témám kereteit a diktatúra időtartama határozza meg. Célkitűzéseim között szerepelt a *diktatúra éveiben kiadott, lehetőség szerint valamilyen fellelhető tankönyv át- és megvizsgálása*, tartalomelemzése, valamint – az elemi iskolák és a középiskolák tankönyveinek megismerésével – átfogó oktatáspolitikai- neveléstörténeti elemzés elkészítése az 1923 és 1930 közötti időszakra vonatkozóan.

Előfeltevésem volt, hogy a diktatúra szellemisége, ideológiájának fő mozzanatai megjelennek a tankönyvekben, tetten érhetőek az írott szövegekben. A politikai vezetés célja

lényegében az, hogy az általa szigorúan cenzúrázott tankönyveken keresztül meghatározza az ifjúság szellemiségét, a maga szabta keretek közé szorítsa a tanulók gondolatait, s hogy a tankönyvekből semmiféle diktatúra-ellenes eszmeiség ne legyen kiolvasható. Az oktatás persze minden rendszerben a társadalmi-erkölcsi eszméket sugalló kontroll eszköze, de a diktatúrák ennek különösen kiemelt szerepet szánnak, valamint ezen hatásukat igyekeznek kizárólagossá tenni.

Előzetes szándékom az volt, hogy a földrajz és a történelem tankönyveket kell a legbehatóbban megvizsgálni, mert ezekben a tantárgyakban nyílik leginkább mód arra, hogy a diktatúra által fontosnak tartott ideológiai „momentumok” felbukkanjanak és érvényesüljenek. Ezek a tankönyvek a legalkalmasabbak arra, hogy „patrióta nevelést” lehessen folytatni és a hazaszeretetet felkeltsék a tanulók lelkében.⁵ A spanyol jövő úgy győzedelmeskedhet, ha az iskolában hódítanak a rendszer elvei, a fentiekben már említett *nemzeti katolicizmus*, *tradicionálizmus*, *imperializmus*, *antiszeparatizmus*, *hispanizmus*. Ezeknek az eszméknek egy része önmagában nem torzító hatású, de azzá válhat a tartalom révén, amellyel a diktatúra megtölti őket.

Kutatási kérdéseim között szerepelt annak vizsgálata, hogy a rendszer második felében megjelent tankönyvekben több-e az ideológiai befolyás, mint a diktatúra első éveiben kiadott könyvek esetében. Feltevésem szerint ezt indokolja egyrészt 1926-ban az egységes tankönyv elrendelésében manifesztálódott explicit tankönyvpolitika, és ezt valószínűsíti a mindenkori rendszerváltozások átfutási ideje is. Vitathatatlan, hogy egy diktatúra létrejöttének pillanatában még az előző időszak tankönyvpolitikája által sugallt segédletek vannak használatban, ezek hatása érvényesül. Nem kerülhet egyik pillanatról a másikra a tanulók asztalára a diktátor és munkatársai fejében megfogant, a számukra üdvös ideológiát és eszmeiséget hordozó tankönyvcsoomag. Évekbe telik, míg az új felfogás olyannyira kikristályosodik, hogy királyi rendelet formájában öltön testet. Szintén évek kérdése, mire az új tankönyvek megírására felkért szerzők valamennyi tantárgyban elkészítik kézírataikat, azokat az egyházi cenzúra átvizsgálja, és a rendszer szellemiségével összhangban állónak nyilvánítja. Ezután kerülhet csak a kézirat nyomdába, majd pedig az oktatók és a diákok kezébe.

A részletes és átfogó tankönyvelemzés következtetéseinek levonása után az olyan kutatási kérdésekre is választ kaphatunk, hogy milyen mértékben tudta érvényesíteni akarátát a diktatúra és a diktátor a tankönyvekben, illetve milyen arányban tükrözik a vizsgált tankönyvek a diktatúra szellemiségét, eszmeiségét. Mindezt annak a tudatában kellett végeznem, hogy a tankönyvanyag nem azonos az oktatás teljes folyamatával, az lehet nála rosszabb, de enyhébb is. Ennek vizsgálata újabb kutatást igényelne.

(*A korszakra ható filozófiai irányzatok, fő eszmeáramlatok*) A kutatási téma behatárolása és a kutatás módszerének kialakítása között nagyon fontos megismerni a korszak filozófiai irányzatait, azokat a főbb eszmeáramlatokat, amelyek hatottak a diktatúrára és személyesen a diktátorra.

A XIX. és XX. század fordulójának európai szellemi áramlatait jelentős részben meghatározta a *pozitívista*, *egzisztencialista filozófiai irányzat*. Ezen szellemi áramlatok atyja a német nemzetiségű Karl Christian Friedrich Krause (1781–1832) volt, akitől az egzisztencializmus filozófiai irányzatot eredeztetik. A XX. századi diktatúrák eszmei gerincét alkotó organikus államelmélet egyik ősatyja, Heinrich Ahrens is az ő tanítványa volt.

A spanyol filozófia történetében a XIX. század a megosztottság korszaka. A filozófusok egyik csoportja a filozófiai élet fellendítését a hagyományos spanyol szellemi értékek meg-

örzésétől, ill. felélesztésétől várták; a másik csoport tagjai ezzel szemben az európai bölcelet korszerű mozzanatainak meghonosítását tartották célravezetőnek.⁶

Krause filozófiája, a klasszikus német filozófia késői leágazása, a XIX. század közepén jutott el Spanyolországba, és a madridi egyetemen azon nyomban tanszéket szerveztek oktatására. A *krauszizmus* révén került Spanyolország első ízben közvetlen kapcsolatba a modern polgári filozófiával, s ezen belül a modernebb német bölcelettel. Erre az alapra épültek rá az újabb filozófiai áramlatok, amelyek közül az egyik legfontosabbnak a pozitívizmus tekinthető.⁷

A következő állomást Nietzsche gondolatainak megjelenése jelentette a spanyol filozófiatörténetben. A *krauszizmussal* és a *pozitívizmussal* ellentétben a *nietzschei* tanok először nem elsősorban a katedrákon keresztül jutottak el az emberekhez (nem voltak hasonló erejű egyetemi képviselőik), hanem a szépirodalmon és az esszéiről publicisztikán keresztül.⁸

Az utolsó fontosabb gyarmatok elvesztésével (1898) fellángolt a *spanyol nacionalizmus*, mely szembe találta magát az ébredő baszk, katalán és gallego nemzeti érzülettel. Az 1898-as és az 1917-es, túlnyomórészt szociális jellegű krízis elmélyítette a spanyol társadalomban az 1875-ös Bourbon-restaurációt késői szakaszában kikezdő válságjelenségeket. A változások a spanyol értelmiségiek életére is erősen hatottak, akik az új helyzetben szemlélet- és értékváltást sürgettek, melynek segítségével Spanyolország válaszokat találhat a kialakult válsághelyzetre. Újfajta kiindulási pontokat kerestek az egykori világbirodalomból lokális középhatalommá olvadó ország számára úgy, hogy az önbecsülésükön esett csorbát megpróbálják kiköszörölni.

A nemzeti megújulásért indított „újjászületési”, *regeneracionista* mozgalom keretében a „98-as nemzedék” tagjai mondták el több évtizedre kiható véleményüket, programjukat. Központi gondolataik kifermálódásához egyfelől Nietzsche filozófiája adta meg a szellemi háttérrel, aki „tagadhatatlanul szellemi vezetője volt ezeknek az értelmiségieknek” – írja Pedro Salinas költő.⁹ E nemzedék vezéralakjai mind Spanyolország peremvidékéről származtak – Miguel de Unamuno, Pio Baroja, Ramiro de Maeztu Baszkföldről, *Azorín* Levantéből, Ramón del Valle-Inclán Galiciából, Antonio Machado pedig Andalúziából –, viszont Kasztíliában találtak egymásra, így szinte kívülről látták az ország középső régióinak problémáit, és újraértékelve régiójuk történelmét, válaszokat tudtak adni a felmerülő kérdésekre. „Kasztíliának, mint a történelem és a spanyol nemzet alakítójának legendája sokat adott ezeknek a vidéki embereknek, akik leírásaikban egyfajta ősmintát közvetítenek számunkra a kasztíliai tájról.”¹⁰

A „98-as nemzedék” előfutárai között Joaquín Costa (1846–1911) történészt és Ángel Ganivet (1865–1898) költőt tartjuk a legfontosabbaknak.¹¹ Costa tekinthető a *regeneracionismo* szellemi-politikai mozgalom egyik szülőatyjának.¹² A pozitívista tudományosság alapján állva vizsgálták az országot, és azt a diagnózist állították fel, hogy az ország beteg. Spanyolország bajainak orvoslásához, egyben modernizálásához és európaizálásához elengedhetetlenül szükségesnek tartották egy „*vaskezű sebész*” (Joaquín Costa) beavatkozását, amit egy erőskezű, de mégis demokratikus vezetés képes csak megvalósítani a restaurációs időszak káros jelenségei ellenében. Ezek közül a legfőbb bajnak az oligarchia és a kiskirályok polgári kormányzókkal összefonódó, az egész országot korrumpáló, a választások tisztaságát messzemenően megkérdőjelező gyakorlatát, a *kacikizmust* tartották.

Antonio Maura konzervatív politikus, többszörös miniszterelnök elmélete szerint „*felülről jövő forradalomra*” van szükség az ország modernizálásához. A program értelmében parlamentáris eszközökkel, a kormánynak kell végrehajtani ezeket a reformokat, mielőtt nagyobb zűrzavarba sülyed az ország.¹³

A spanyol egzisztencializmus két legnagyobb hatású spanyolországi képviselőjére, a „98-as nemzedékhez” tartozó Miguel de Unamunóra és az „1914-es nemzedékhez” sorolható José Ortega y Gassetre is nagy hatással volt Krause filozófiája.¹⁴ Unamunóra többek között Spencer, Comte, Kant, Hegel és Schopenhauer filozófiája hatott. Ortégára kezdetben hatással volt Nietzsche filozófiája, mégpedig Ramiro de Maeztu tolmácsolásában.¹⁵ A *neokantianus* objektív idealizmussal, melynek spanyolországi meghonosítója lett, marburgi tanulmányai során ismerkedett meg.¹⁶

(*A korporativizmus*) A szociális kérdés kiélezettsége miatt a filozófiai háttér hatása a konkrétabb társadalmi tartalmat hordozó ideológiák közvetítését is feltételezte. Az államrendet biztosító értékeknek Primo a *hazafiasságot*, a *katolicizmus védelmét*, az „*igazi állampolgárrá*” *válást*, a dicsőséges *spanyol hagyományok* felelevenítését tekintette. Ezek voltak azok a pillérek, melyeken a rendszer tulajdonképpen nyugodott, hiszen hatalomra kerülésekor a diktatúrának szembe kellett néznie az ország politikai széttagoltságával, a szüntelen sztrájkok során elszabadult terrorizmussal és a nagy véráldozatokat követelő marokkói háború elhúzódásával.¹⁷ A rendszer ideológiai orientációs pontjai közé sorolható az antimaterializmus, az antipozitivizmus, a francia forradalomnak és a XIX. század liberális örökségének elutasítása, továbbá a spanyol tradicionálizmus jegyében a spanyol nemzet azonosítása a Monarchiával és a katolicizmussal¹⁸, az organikus eszme, azaz a szerves állam megvalósítása, az egyenlőség eszméjének tagadása és a liberális gyakorlat támadása a restauráció folyamán.¹⁹ Ezekből a pontokból állt össze a diktatúra állampártjának, a Hazafias Szövetségnek ideológiája, amely a korszak reformfolyamatait irányította. Míg ez a párt politikai hatóerőként korlátozott szerepet játszott, eszmeisége áthatotta az uralkodó elitet és intézményeit.

A diktatúra egész berendezkedését meghatározták a *korporatív* intézményi megoldások. A létrehozott korporatív rendszer eszmei alapja az ún. *organikus* (szerves) *államelmélet* volt.

Heinrich Ahrens (1808–1874) német jogfilozófus a természetjog újkori képviselői közül az elsők között foglalkozott a társadalom hivatásrendi alapon történő felosztásával.²⁰ Bár professzori munkássága legnagyobb részét Németországban és Ausztriában fejtette ki, leghíresebb műve, a „*Die organische Staatslehre*” (Az organikus államtan) hosszabb távon elsősorban a latin nyelvterületeken gyakorolt mélyebb hatást, nagyszámú fordítása révén. Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban és Argentínában is nagy népszerűségnek örvendett, mint a *krausei* filozófia²¹ (spanyolul krausismo) meghonosítója.²²

A korporativizmus eszmei és intézményi alapjait az egyik ágon azok a keresztényszocialisták rakták le, akiket az osztályközi katolikus szakszervezeti mozgalom megszervezésére sarkallt XIII. Leó pápa 1891-es *Rerum novarum* enciklikája.²³ Primo de Rivera korporativizmusára kimutathatóan hatott még Gabriele d’Annunzio 1919-es Fiumei Alkotmánya is.²⁴

Az *organikus államelmélet* és a korporativizmus spanyol előfutárai voltak azok a tradicionalisták és regeneracionisták (megújítás-pártiak), akiknek a munkássága hatással volt a XX. század első három évtizedének politikusaira, így Primo de Riverára is. A tradicionalisták közül a legismertebb a karlista politikai erők vezetője, Juan Vázquez de Mella, a regeneracionisták közül a polihisztor Joaquín Costa, a katalán nagytöke képviselőjében pedig Francisco Cambó.²⁵

A korporációk eszméje, különböző változatokban felbukkant a szindikalistáknál, a fasisztáknál és a szociáldemokratáknál is. Javier Tusell egyenesen azt állítja, hogy Európában itt maradtak a leghűségesebbek a keresztényszociális gondolatokhoz.²⁶ Primo de Rivera engedte működni a szocialista szakszervezeteket, nem verte szét őket, mint Mussolini. A

legfontosabb mégis a tőke és a munkaerő harmonizálásának célja volt, tehát állami beavatkozással a munkaadók és a munkavállalók érdekütközéseinek lefojtása, érdekeik összehangolása, amire már Bismarck kancellár is kísérletet tett 1880-ban a társadalombiztosítás bevezetésével.²⁷

Összegzőképpen megállapítható, hogy míg a Katonai Direktóriumnak inkább körvonalazatlan ideológiája volt, a Polgári Direktórium már koherens világnézeti köntösben lépett fel. Ez az élet számos területén, többek között az oktatáspolitikában is megmutatkozott, olyan jelszavak vagy/és értékek köré csoportosítva, mint a hatékonyság, a tekintélyelvűség, a nacionalizmus, a monarchia és a katolicizmus védelme, a hagyományos típusú család és a magántulajdon védelme, a politikus- és politikaellenesség.²⁸

A *primoriverizmus* konzervativizmusa sajátos. Az eredeti spanyol konzervativizmus a legtöbb változatában elutasította a diktatúrát, viszont kevésbé volt fejlesztésorientált. Ezzel szemben a primoriverizmus úgy akart hű maradni a konzervatív értékekhez, hogy közben nagyarányú fejlesztésekbe kezdett. Ez a reform nem állt meg a spanyol nemzet anyagi javainak gyarapításánál. A rendszer a szellemi javakat is fejleszteni kívánta, de szigorúan a maga szája íze szerint.

A rendszer ideológiájába Primo de Rivera és a hadsereg katonai tradíciója is belekeveredett – mint már láttuk – a Joaquín Costa féle „*vaskezü sebésszel*”, illetve az Antonio Maura féle „*felülről jövő forradalommal*” vegyítve. Mondták rá, hogy ő Mussolini volt Mussolini előtt.²⁹ Mussolininál tett 1923 novemberi látogatása nagy hatással volt Primo de Riverára. „*Spanyolország is követi a fasiszta Olaszország útját*” – nyilatkozta.³⁰ A spanyolországi helyzet azonban nem kedvezett az olasz típusú fasiszta törekvéseknek. Politikai értelemben semmi köze nem volt az olasz fasizmushoz, merthogy eredetileg túlnyomórészt konzervatív gyökerekhez nyúlt vissza. Hiányzott hozzá egy radikálkonzervatív tömegmozgalom is. Primo de Rivera pártja, az *Unión Patriótica* ideológiája különbözött a fasizmusétól azon egyszerű oknál fogva, hogy a párt fő ideológusaira a fasizmus – noha ismerték és elismerték – semmilyen befolyást nem gyakorolt.³¹ Később, teljes kibontakozása során a rendszer sok elemet átvett a kifejlett fasizmusból, amikor az élet bizonyos területeinek problémáira igyekezett megoldást találni. Ezek azonban nem ugyanazt az eredményt hozták, amire szánták őket, és végképp nem azt, ami a diktatúra olasz változatát jellemezte. Felülről vezérelve megpróbálták létrehozni a Hazafias Szövetséget, amelynek azonban csekély maradt a taglétszáma.³² A perui társadalomtudós és publicista José Carlos Mariátegui, aki folyamatosan elemezte a diktatúrát, úgy vélte, hogy „*a direktórium funkciója ugyanaz volt Spanyolországban, mint a fasiszta Olaszországban. A különbség az, hogy a fasizmus egy mozgalom, míg a direktórium tábornokok klubja.*”³³

1926 végén Primo de Rivera két igen sikeres évet tudhatott maga mögött. Az előző évben győzelemmel fejezte be a marokkói hadjáratot, és létrehozta a Polgári Direktóriumot. 1926-ban sikeresen verte le a hatalma megdöntésére irányuló katonai puccsot, az ún. *Sanjuanadát*, majd a szeptemberre kiírt referendumon a spanyol nép megerősítette őt hivatalában. Bizalmi tőkét azonban utána igen hamar elveszte. Az új, hivatásrendi alkotmány kidolgozásának és elfogadásának terve 1926-os manifesztumában megfogant, de soha nem valósult meg. Az 1923 előtti alkotmányos rendszerhez éppúgy nem tudtak visszatérni, mint ahogy a fasiszta rendszerhez sem tudtak közeledni.³⁴ A diktatúra utolsó évében már túl sokféle jobboldali szellemi irányzat ütközött össze ahhoz, hogy egységes akarral támogatni tudták volna a diktátor elképzeléseit. Egyszersmind a diktatúra eltérő világnézetű ellenfelei is összeszedték magukat, rendezték soraikat és – mindinkább egyeztetve – kidolgozták a tennivalók tervét, nagy ívű reformkoncepcióikat.

A diktatúra ideológiai síkon is kudarcot vallott, többek között azért, mert a korporatív állam elképzelése csődbe jutott.³⁵ A rendszer küldetése elbukott, a diktátor pedig lemondása után Párizsba távozott, ahol rövidesen meghalt. Esméi azonban nem hunytak ki, különböző társadalmi rétegekben továbbra is termékeny talajra hullottak. A teret később meghódító, majd hatalomra kerülő szélsőjobboldal sokat merített elképzeléseiből a Második Köztársaság elleni fellépés során, majd a Franco-rendszer folyamán.

A diktatúráról az alábbi véleményt alkotta a *Magvarság* című budapesti napilap 1931 áprilisában, a monarchia bukásának másnapján: „*A tábornokok uralma a király nevében, de a király megkérdezése nélkül folyt. Ami Olaszországot megmentette és naggyá tette, Spanyolországon nem tudott segíteni, mert nem a népből indult ki, nem volt alkalmas vezére, aki fanatizálja az országot és újjáteremte a közállapotokat. Nem Mussolini és a lelkes ifjúság gyűlt a spanyol fasiszta diktatúra zászlaja alá, hanem népszerűtlen öreg tábornokok lobogtatták ezt a zászlót és uralmukkal a köztársasági eszme táborába hajtották át éppen azt a fiataliságot: a főiskolák diákságát és az alsóbb tisztikart, melynek hivatása lett volna, hogy egy igazi megmentő nemzeti diktatúrának gerince legyen. A diktatúra áldozata most a király és a királyság intézménye, teljesen ártatlanul.*”³⁶ Az idézet sok helytálló, de egyben sommás megállapítást tartalmaz, mint már a fentiekben említettük. A spanyol diktatúra „fasiszta” jelzője – bár a korban meglehetősen általános volt – túlzottan leegyszerűsítő, továbbá a cikkíró megfélekedzik a királynak a diktatúra létrejöttében, majd bukásában játszott szerepéről. Úgy állítja be, mintha minden a király feje fölött zajlott volna, és nem lett volna beleszólása az eseményekbe, ami messzemenően nem felel meg a valóságnak. A *Nemzeti Újság* a diktátort egyenesen „*a spanyol történelem egyik legkiemelkedőbb és a világtörténelem egyik legmarkánsabb egyéniségének*” nevezte, aki „*ezelőtt egynehány esztendővel megmentette országát*” – áll az elfogultságtól sem mentes tudósításban.³⁷

(*A tankönyv- és tartalomelemzés kutatás módszertana*) A tankönyv- és tartalomelemzés módszertanát Fischerné Dárdai Ágnes, Antal László, Szabolcs Éva és Klaus Krippendorff köteteinek segítségével alkalmaztam a gyakorlatban. Valamint mintaként használtam Fischer Ferenc egy tankönyvelemzését³⁸, és Manuela López Marcos munkáját a Francó korszak kezdetén kiadott tankönyvek elemzéséről.³⁹

A tankönyvkutatás előkészítése során a madridi UNED távoktatási egyetem (Universidad Nacional de Educación a Distancia) neveléstörténeti szakkönyvtárában, a Biblioteca MANES⁴⁰-ben betekintést nyertem a gyűjtemény valamennyi, a korszakban kiadott tankönyvébe. A Biblioteca MANES-t 1992-ben alapították francia hatásra⁴¹, a birtokukban lévő spanyol, portugál és latin-amerikai tankönyvekből.

Meg kell említeni, hogy a világ legnagyobb tankönyvgyűjteménye Braunschweigben található. „*A braunschweigi Georg Eckert Institut für Internationale Schulbuchforschung (Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet) a tankönyvkutatás fellelegvára, a tankönyvkutatók paradicsoma. Az intézet nemcsak Európa-, de világszerte ismert és elismert, egyedülálló intézmény. Egyfelől rendkívül magas színvonalon működő tudományos kutatóközpontja, másfelől felbecsülhetetlen értékű tankönyvgyűjteménnyel rendelkező könyvtára érdemel figyelmet. Tudományos tevékenységének központjában a történelem, földrajz és társadalomismeret tankönyvek nemzetközi összehasonlító vizsgálata, elemzése áll*” – írja cikkében Dévényi Anna és Rutsch Nóra.⁴² Az intézmény megemlézése egy tankönyv- és tartalomelemzéssel foglalkozó dolgozat esetében megkerülhetetlen, mivel a maga 170 ezer példányos állományával valamennyi tankönyvkutató műhely munkájára mind a mai napig számottevő hatást gyakorol.⁴³

A Biblioteca MANES létrehozói az elődök munkáját is figyelembe véve azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy minél szélesebb körben gyűjtsék össze az 1808 és 1990 között megjelentetett általános és középiskolai tankönyveket a spanyolajkú országokból.⁴⁴ 2010-ben a könyvtár több mint 4000 kötetes állománnyal büszkélkedhetett.⁴⁵ Az állomány folyamatosan bővül. A gyűjteményben kis számban Latin-Amerikában kiadott könyvek is találhatóak.

Az 1923 és 1930 között megjelentetett tankönyvek megismerése kulcsot adott az oktatáspolitikában még homályban maradt kérdések megválaszolásához, egyben jelentősen hozzájárult az egész korszak árnyaltabb megismeréséhez. A Biblioteca MANES gyűjteményről számos cikk született. A szerzők rendkívül széles körű kutatásokat folytattak, sok fontos témában szolgáltatott elmélyült elemzést a spanyol tankönyvkutatással kapcsolatosan.

Primo de Rivera diktatúrája 1923 szeptemberétől 1930 januárjáig tartott. Emiatt a tankönyvkutatás és tartalomelemzés szempontjából legfontosabb tanévek 1924/1925–1929/1930. Ezért az 1924 és 1929 közötti években kiadott könyvek jelentették vizsgálódásom fő bázisát. Az 1923-as könyvek vizsgálatával a diktatúra előtti tankönyvpolitikába nyerhettem betekintést, az 1930/1931-ben vizsgált csekélyebb számú könyv elemzése pedig a rendszer bukása utáni állapotokat tükrözi.

Valamennyi 1923 és 1930 között megjelent földrajz- és történelemkönyv elemzése mellett, fontosnak tartottam az 1935-ös földrajz- és történelemtankönyvek megismerését is, hiszen míg az 1923-as tankönyvek még a diktatúra előtti korszakot tükrözik, addig a diktatúra alatt tankönyvi szempontból a legfontosabb változások már a Polgári Direktórium idején történtek. Emiatt 1929-re már általánosan az új típusú, egységes tankönyveket vehették kézbe a középiskolás tanulók. Az 1935-ös kitekintés viszont azt mutatja meg, milyen változások következtek be a Második Köztársaság első éveiben a tankönyvirásban.

Fentiekből kitűnik, hogy komplex elemzésre volt szükség. Egyrészt vizsgálható a teljes rendszer, hogy a legfontosabb kvantitatív adatokat megismerjük. Másrészt különválaszthatók az egyes évek, vagy az egyes tantárgyak. Meg kellett vizsgálni, mely tanévekben, és mely tankönyvekben található a legtöbb utalás a diktatúrára, a diktatúra által preferált ideológiai súlypontokra. Tézisem szerint az egységes tankönyv bevezetéséről szóló döntés után, az 1926 utáni tanévekben, valamint a földrajz- és történelemkönyvekben fordul elő a legtöbb olyan elem, amelyek a diktatúra számára fontos alappilléreket tartalmaznak.

Az elemzés típusa részben deskriptív-hermeneutikus; hiszen történeti forrásként kezeltem a tankönyveket, melyekből jellemző idézetek segítségével támasztom alá a bizonyítani kívánt téziseket. Emellett természetesen a különböző kategóriák mentén sok adattal dolgozom, így kvantitatív alapon is kiderül, hogy melyik évből hány könyvet vizsgáltam meg, és a különböző tantárgyak, tantárgycsoportok milyen arányban képviseltetik magukat.

Az elemzés fókuszában a történelem- és a földrajzkönyvek állnak. Ezek esetében különösen fontos kitérni arra, hogy egyes résztémákat milyen terjedelemben tárgyalt az adott szerző. Eközben kvalitatív tartalomelemzésre is sor kerül, mivel vizsgálom azt, hogy az egyes témák milyen minőségben szerepelnek a tankönyvekben. Bizonyos témák konzekvens elhallgatásával, más esetben mindíg pozitív bemutatásával szembesülhetünk.

(A kategóriarendszer kidolgozása) A fő- és alkategóriák megalkotását a különböző tantárgyak csoportosításával végeztem el. A *Földrajz-Történelem tantárgyak* alkotják az első csoportot. Ide soroltam a korszakból valamennyi történelem- és földrajztankönyvet. Az *Egyéb tantárgyak* csoportba került a többi tankönyv. A főkategóriákon belül pedig az egyes tantárgyak alkotják a különböző alkategóriákat. Fentiekben kívül létrehoztam még egy főkategóri-

át, nevezetesen az *Egységes tankönyvekét*; az ide sorolt könyvek már formailag, tartalmilag teljesen a diktatúra által elfogadott szöveganyagot tartalmazták.

A *Földrajz-Történelem tantárgyak* közül valamennyi tankönyvet elemzem (harmincegy történelem, hatvan földrajz és hat földrajz-történelem). Ennek során az előszavak hangulatával, idézetek segítségével világítom meg, melyek a Primo de Rivera-rendszer által kiemelt fontosságúnak tartott tartalmi elemek.

A diktatúra három fő ideológiai pillérre épült: a *tradicionalizmusra*, a *nemzeti-katolikus* áramlatra, valamint a klasszikus és a maurista *konzervativizmusra*.⁴⁶

Ezek a tartalmi elemek a Primo de Rivera-rendszer ideológiája kapcsán már felsorolásra kerültek, tételesen felsorolva az alábbiakról beszélhetünk:

1.) Tradicionalizmus-konzervativizmus: Az állami hierarchia klasszikus értelmezése szerint az uralkodó, vagy jelen esetben a diktátor dicsérete a tankönyvek lapjain. Ne felejtjük el, hogy a kormányzathoz közel álló értelmiségiek előszeretettel tekintették Spanyolország megmentőjének Primo de Riverát, noha a diktátor – későbbi utódával ellentétben – ezt soha nem hangsúlyozta nyilvános szereplései alkalmával.

2.) Nacionalizmus: A rendszer a spanyol nemzet történelmi nagyságát hangsúlyozta. Nyilvánvaló, hogy a történelemkönyvekben csak a történelmi múltról esik szó, de nem mindegy, milyen arányban és formában találják ezeket a témákat. Vizsgálatom tárgya többek között, hogy milyen beállításban kerül elő Kolumbusz és az Újvilág meghódítása, a gyarmatosítás, a gyarmatbirodalom összeomlása, vagy miként értékeli Spanyolország misszióját az Újvilágban.

3.) Imperializmus: A gyarmatok fontosságának, a birodalom nagyságának, világtörténelmi szerepének kiemelése, legyen szó az egykori latin-amerikai, vagy az 1920-as években még a spanyolok kezén lévő észak-afrikai gyarmatokról. Ezen főként a latin-amerikai gyarmatok elvesztésének, illetve Marokkó fontosságának hangsúlyozását értem.

4.) Katolicizmus: A katolikus vallás kérdése rendkívül jelentőségteljes a rendszer számára, gondoljunk csak arra, hogy a hittanoktatás kötelező tantárgyként szerepelt a tantervben, az órarendbe illesztve.

5.) Antiszeptatizmus: Fontos még Katalónia és a regionalizmus kérdése, hiszen a Katalónia autonómiáját célzó törekvés a diktatúra szemében egyet jelent a szeparatizmussal. Katalónia történelmi szerepe és földrajzi helyzete – tegyük hozzá, máig – neuralgikus pont Spanyolország történelmének és földrajzának oktatásán belül. A diktatúra egész viselkedését meghatározta a regionalizmustól való félelem. Ezért érdekes kérdés, hogy a történelem-, ill. földrajzokban milyen kontextusban jelenik meg Katalónia, mint önálló tartomány.

Fentiekén kívül az egyes tankönyvek esetében vizsgálom az előszó, a cenzúra, a képek-ábrák, a korosztály-megjelölés meglétét, vagy hiányát.

Az *előszó* központi szerepet tölt be, megadja egy tankönyv alaphangulatát, következtetni lehet belőle a szerző céljaira, koncepciójára. Emiatt kiemeltem néhány könyv előszavának jellemző mondatait, hiszen így lehet a legjobban rávilágítani arra, milyen módon szóltak a szerzők a diákokhoz.

Igen fontos a *cenzúra* körültekintő vizsgálata is. Le kell szögeznünk, hogy az egyházi cenzúra még az alkotmányos és parlamentáris monarchia időszakában kialakította azt a gyakorlatot, hogy a tankönyveket vizsgálat alá vonta, és értékelését sok esetben jól látható módon rögzítette is a tankönyvek 2. oldalán, vagy a hátsó oldalak valamelyikén. Az értékelés két szóból állt, „*nihil obstat*” kifejezésből, melynek jelentése: „nincs akadálya”, tehát egyházi szempontból nincs akadálya a könyv megjelentetésének, és taneszközként való felhasználásának. A cenzúra „*nihil obstat*” pecsétje nem minden könyvben lelhető fel. Az

egységes tankönyvek esetében erre már nem volt szükség, hiszen köztudott volt, hogy ezek a könyvek átestek a szigorú cenzúrán.

A spanyol tankönyvek jobbra az írásbeliségre épülnek. A *képek, ábrák* elemzése is szükséges, hogy megállapíthassuk, hordoznak-e bármilyen ideológiai tartalmat.

Sok esetben nincs feltüntetve a címlapon, melyik *korosztálynak* készült a tankönyv, ám ez természetesen a tartalomból kideríthető. Ennek ismerete azért szükséges, hogy megtudjuk, elemi vagy középiskolai tanulmányokat folytató tanulóknak szánták-e őket.

A fenti szempontrendszer szerinti főkategóriák kialakítása azért volt indokolt, mert ezáltal élesen elválaszthatók egymástól azok a könyvek, amelyekben feltételezésem szerint jóval több explicit ideológiai pontra találhatunk, mint az egyéb tankönyvekben. Pl. egy földrajz-, ill. történelemtankönyv előszavában, vagy egyéb fejezeteiben sokkal nagyobb eséllyel találhatunk említésre méltó, a kutatás szempontjából lényeges elemeket, mint egy matematika-, vagy egy fizikatankönyv oldalain. Az elemzést túlzottan aránytalanná tenné, ha valamennyi tantárgyat egy kalap alá venném, azonos elvárásokkal tekintenék vizsgálatuk elé. Ez a helyzet pl. a nyelvkönyvek esetében, melyek egyikében sem fordul elő cenzúra, se utalás az egykori gyarmatokra, nem találhatók bennük történelmi-földrajzi utalások, sem valamiféle szimpátiáról árulkodó képek, kizárólagosan csak a nyelvvel kapcsolatos témakörök.

Az *Egyéb tantárgyak* csoportjában előforduló említésre méltó idézetekkel külön fejezetben foglalkozom.

A *Földrajz-Történelem tankönyvek*ben más és más hangsúllyal, tónussal fordulnak elő a fenti szempontok. Körültekintően vizsgálható, hogy milyen erős vagy kevésbé egyoldalú ezen történelmi események elemzése, vagy mennyire eltúlozva jelenik meg a történelemtankönyvekben pl. a diktátor szerepe, alakja; a spanyol nemzet gyarmatokhoz való kötődése; egyes történelmi személyek szerepének, vagy egyes történelmi eseményeknek a felnagyítása, eltorzítása, valamint bizonyos témák túlzott terjedelemben való tárgyalása.

Előljáróban rögzíteni kell, hogy a földrajz- és a történelemtankönyvek – kevés kivételtől eltekintve – minden korban, minden rendszerben a hazafiságra nevelés eszközei is egyben. Tehát hazaszeretettel átítatott könyvek nem csak a diktatúrákban találhatóak meg. Egy jó tankönyv kortól és rendszertől függetlenül hazaszeretetre nevel. A súlypontok és az arányok természetesen korszakonként változók. Esetünkben azért fontosak, mert az alábbiakban elemzésre kerülő tankönyvekben esetenként feltűnhetnek a fennálló diktatúrától nem független túlzások is.

Mindemellett az *Egységes tankönyvek* léte a legfőbb bizonyíték arra, hogy a rendszer közvetlenül és kimutathatóan rányomta bélyegét az oktatáspolitikára és a tankönyvpiacra. Annak ellenére, hogy ezekben a középfokú oktatás számára íródott tankönyvekben egy-két kivételtől eltekintve szó sincs a diktátorról, és a diktatúra fentiekben elemzett fő ideológiai pontjairól, maga az egységes könyv léte, megjelenése a diktatúra kinyilatkoztatása volt. Ez esetben fontos hangsúlyozni, hogy az egységes tankönyv önmagában szimbolizálja a cenzúrát, azt a diktátori akaratot, hogy egyetlen tananyag létezzék, melyből a tanulóknak egységes tudást kell elsajátítaniuk a középfokú oktatásban dolgozó, többszörösen ellenőrzött és egyébként is jórészt rendszerhű tanároktól.

Az 1926-os rendelettel létrehozott, majd 1927 folyamán megírt, és 1928-ban első ízben megjelentetett egységes tankönyvekkel az volt a cél, hogy az összes többi forgalomban lévő tankönyvet kiszorítsák a tankönyvpiacról, és az újabbak váljanak kötelező taneszközzé az ország valamennyi középiskolájában. Mint majd látni fogjuk, ezt a célkitűzést nem sikerült elérni. A rendszer sajátosságai közé tartozik, hogy akaratát általában nem tudta teljes mértékben ráerőltetni a társadalomra. Ehhez csak érdekes adalék, hogy bár egységes lett a

tankönyv, ezekben az években is adtak ki középiskolai könyveket az előző évek mintájára. Ez csak egyetlen példa arra, hogy a rendszer cenzúrája a diktatúra fennállásának hatodik évében sem zárt „légmentesen”, mint ahogy erről már esett szó *A sajtó és az előzetes cenzúra* című fejezetben.

(*A mintaválasztás*) A madridi UNED MANES könyvtárához hasonló szakkönyvtár létezik Soria városában is, ahol a katalógus vizsgálata szerint az állomány nagyjából megegyezik a madridival.⁴⁷ A témát érintő időszak (1923–1930) egyes éveiben, továbbá 1931-ben és 1935-ben a kötetek száma mindkét helyszínen azonos, tehát kijelenthetjük, hogy szinte minden, az e korszakban piaci forgalomba került és az iskolákban használt könyv megtalálható a madridi könyvtárban, és én a kutatásomhoz valamennyit – egyes évfolyamonként mintegy 40-50 darabot – kézbevettem, szempontjaim szerint elemeztem. Így összesen 335 tankönyv áttekintésével, az ezekből származó információkra alapozva jutottam el azokhoz a következtetésekhez, melyeket az elemzés során részletesen kifejték.

Éles határ húzódik az 1923/1924-es tanév és az 1924/1925, 1925/1926-os tanévek között. Az előbbi még a diktatúra előtt kezdődött, a rendszerváltozás pedig csak szeptember 13-án, Primo de Rivera manifesztumával következett be. A következő két évfolyam már a diktatúra alatt kezdődött és telt el, ennek következményeként előfordulnak bizonyos változások.

Gyökeres változást természetesen az 1926 augusztusában végrehajtott rendeletalkotások jelentettek. Ekkor rendelkeztek az egységes tankönyvekről, valamint a kétszintű érettségi tanulmányok bevezetéséről. Ezek hatása azonban még nem mutatkozhatott a rendeletek kihirdetése után közvetlenül, egy héttel megkezdődő 1926/1927-es tanévben. Ebben az esetben a legszembeszökőbb a bevezetőben már említett átfutási idő, hiszen az első egységes tankönyveket első ízben csak az 1928/1929-es tanévben használták a gyakorlatban. A rendelet kihirdetése és a megvalósulás között tehát kerekén két esztendő telt el. Ez alatt kellett sort keríteni a megfelelő szerzők kiválasztására, a tananyagok összeállítására, a könyvek megírására és sajtó alá rendezésére, valamint a könyvek kiadására. A korábbi éra elismert szerzői voltak: José Roca y Ruscalleda, Esteban Paluzie, Juan Bosch Cusi, José Dalmau Carles, Ezequiel Solana. Dalmau Carles kiadót is alapított Barcelonában, ahol többek között számos földrajzkiadvány kiadására került sor.⁴⁸

Pályafutásukat tekintve az Egységes Tankönyvek nem voltak hosszú életűek: hiszen csak 1928 ősztől 1931 tavaszáig tanultak ezekből a középiskolások. A diktátor 1930. januári lemondását követő „féldiktatúra” másfél éve lényegesen nem érintette az oktatáspolitikát. Mivel felmenő rendszerben kezdték meg az érettségi tanulmányokat, 1928-ban indult el az első eszerint lebonyolított „általános érettségi” és az első „egyetemi érettségi” tanulmányok szerinti évfolyam. Az 1931/1932-es évfolyamra pedig már kikerültek a piacról az egységes tankönyvek. Így a kétszintű érettségi tanulmányaikat sokan megkezdték, és 1931-ben valószínűleg még érettségiztek is belőle, de teljesen bizonyos, hogy 1931 ősztől már senki nem kezdett „egyetemi érettségi” tanulmányokba, mert addigra a Második Köztársaság kormánya hatályon kívül helyezte Callejo nagyszabású terveit. A teljes hatéves ciklust tehát senkinek nem volt alkalmá végigtanulni, így a könyvek két-három év használat után kikerültek a taneszközök sorából, és oktatástörténeti kuriózumokká váltak, melyeket ma már csak néhány könyvtár őriz Spanyolországban.

(*Az adatelemzés előkészítése*) Az 1923 és 1931 között kiadott és a MANES könyvtárban fellelhető 335 tankönyv között 38 különféle tantárgyat különböztettem meg. A történelem és földrajzkiadványok csoportjába 97 tankönyv tartozik (31 történelem, 60 földrajz és 6 törté-

nelem-földrajz könyv). 33 matematika, 25 irodalom, 18 olvasás, 22 nyelvtan, 11 helyesírás tankönyvet találtam. A reáltantárgyak közül a fizika és kémia tankönyvek száma húsz. A hittankönyvek száma is meghatározó e korszakban, tizenhetet találtam ezekből a különböző tanévekben.

A többi huszonhatféle tantárgy kötet száma egyenként nem éri el a tízet. Nyelvkönyvekből összesen huszonhat került a kezembe (hat angol, két német, hét latin, egy görög, egy héber és kilenc francia nyelvkönyv). Fontos volt még az erkölcsstan (hét db), a higiénia (hat db) és az állampolgári ismeretek (öt db) tantárgy is.

A mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ismeretekkel és biológiával hat-hat, természet-történettel és rajzzal-művészettel három-három, míg ének-zenével és jogi alapismeretekkel két-két tankönyvben foglalkoztak.

Tudományok gyűjtőnév alatt nyolc könyv jelent meg. Minden tantárgyat egyetlen kötetben összegyűjtő enciklopédiából pedig kilencet találtam.

Egy-egy tankönyvpéldánnyal képviseltette magát a nevelés, a filozófia, a pszichológia, a mozi, a szellemtorna, a neveléstörténet, a gépírás, a játékok és a tanulás módszertan.

(Az adatok kiértékelése) Az adatok kiértékelése előtt álljon itt egy részlet Manuela López Marcos említett könyvéből: „*Ne felejtsük el, hogy a tankönyv fontos eszköze egy bizonyos korszak tanulmányozásának és megértésének. Belőlük tükröződik vissza a hatalmat birtokló csoportok ideológiája és mindazon értékek összessége, melyeket önmaga privilegizált helyzetének megőrzésével át akar adni az új generációknak. A semlegesség és a tárgyilagosság az oktatási rendszerben nem más, mint mítosz.*”⁴⁹

Az adatok értékeléséhez részletes elemzésre van szükség, melyhez a fentiekben már felsorolt különböző csoportosítások szerinti összegzést használok fel. Összesen 335 tankönyvet vettem kézbe e korszakból (1923-ból 46, 1924-ből 45, 1925-ből 39, 1926-ból 48, 1927-ből 42, 1928-ból 40, 1929-ből 46, 1930-ból 20, 1931-ből 7 db kötetet), melyek közül a száz földrajz- és történelemkönyvet elemzem részletesebben.

Az árnyaltabb elemzés, az összehasonlítás és a kitekintés céljából a Primo de Riverakorszakon kívül a Második Köztársaság egy évének földrajz- és történelem tankönyveit is elemzem. Így került a fentiekhez 24 db 1935-ben kiadott könyv.

Arra a kérdésre, hogy a diktatúra eszmeiségével, a korszak ideológiájával átítatódott-e a korszak tankönyvkiadása, egyértelmű igennel kell válaszolnunk, mivel az előzőekben felsorolt pontok alátámasztására találtam idézeteket a tankönyvekben.

A minden más tankönyvet kirekeszteni kívánó, a tudásanyagot tantárgyanként egyetlen tankönyvbe belesűrítő, 1928-ból és 1929-ből származó Egységes Tankönyvek önmagukban a rendszer ideológiája meglétének bizonyítékai. Ezt anélkül megállapíthatjuk, hogy kinyitnánk az említett tankönyveket, hiszen a diktatórikus rendszer fennállása nélkül ezek a tankönyvek soha nem születhettek volna meg. Az Egységes Tankönyv léte és használata minden más különvélemény elhallgattatásának szándékára utal. A diktátor törekvése azonban nem ért cél, hiszen – ahogyan a cenzúra sem működött tökéletesen –, az egységes tankönyv sem tudta kiszorítani egyik évről a másikra a többi tankönyvet a középiskolai oktatásból. De mindenképpen fontos látni, milyen tudásanyaggal kívánta a rendszer maga, ill. az azt képviselő diktátor felvértezni az ifjúságot, és milyen mederbe akarta terelni gondolataikat.

Spanyolország történelmi nagyságának és hatalmának, múltbéli földrajzi kiterjedésének hangsúlyozása a rendszer elsődleges céljai közé tartozott. Ezt a tudásanyagot, valamint azt, hogy Spanyolország a múltban geopolitikailag milyen súlyt képviselt a világban, milyen hatást gyakorolt kultúrájával és missziós küldetésével a Föld más országaira, a fennálló

hatalom nagyon fontosnak tartotta megismertetni az általános és a középiskolai tanulókkal. A földrajzi és a történelmi tudattágítás miatt volt fontos a földrajz- és történelemkönyvekben felhalmozott, kontrollált ismeretanyag átadása a diákságnak.

(*Tantárgyelemzés*) Az 1923 és 1931 között megvizsgált 335 könyv közül 60 földrajz-, 31 történelem-, 6 történelem-földrajz, összesen kilencvenhét tankönyv volt. A földrajz- és történelem tankönyvek az összes vizsgált kötet 29%-át teszik ki.

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a földrajz- és történelemkönyveket (melyek – mint említettem – sokszor egy és ugyanazon kötetben kerültek a tanulók elé), jól látható, hogy pontosan ezek a tantárgyak azok, amelyek segítségével a diktatúra szellemiségét szerették volna a tanulóba plántálni a rendszer fenntartói. A földrajz segít, hogy a spanyol életteret *térben* tágítsa ki a tanulók fejében, a történelem pedig segédkezet nyújt ahhoz, hogy *időben* hosszabbítsa meg, ezzel erősítve identitástudatukat. A fennálló hatalom bizonyos dolgok hangsúlyozásával, néha torzításával, erőteljes verbális hazafias szellemiséggel próbált Spanyolország iránt elkötelezett ifjúságot nevelni.

De ez még nem minden, hiszen a cél az volt, hogy az ifjúság tisztában legyen a spanyol múlt – nem vitatható – nagyszerűségével, a gyarmatosítás földrajzi, térbeli, időbeli kiterjedésével.

A XX. század első harmadának földrajz- és történelemkönyveiben Európa helyzete kivételezett; egy elemzés szerint a könyvek terjedelméből relatív többséget foglalnak el a kontinensünkről szóló részek.⁵⁰ Az Európa-centrikusság kialakulásához nem volt szükség a diktatúrára. A földrajz- és történelemkönyvekben már az alkotmányos monarchia alatt patrióta hangot ütöttek meg a szerzők. Hiszen a földrajztudomány segítségével a regionalizmus hívei és a széttagoltság ellenzői egyaránt alá tudták támasztani hazafiasságukat.⁵¹ Az 1920-as évek észak-afrikai gyarmatainak tárgyalásakor sokszor került sor az egykori gyarmatbirodalom felemlítésére. Pl. Latin-Amerika kapcsán a tankönyvszerzők konzekvensen megemlégték, hogy egy-egy adott ország egykoron Spanyolország gyarmataihoz tartozott, csak igazságtalanul elvették tőle.

A történelemkönyveknél megfigyelhető, hogy a spanyol nagyság, a dicsőséges spanyol múlt mindenütt előtérbe került. Minden történelmi eseményt a dicsőség részeként állítottak be: Amerika felfedezését, a kolonizációt. Mindezek pozitív leírása után a következőkben úgy találtak a XIX. század eseményeit, hogy katasztrófa és igazságtalanság volt, hogy a spanyol nemzet elveszítette gyarmatait, pedig ők voltak azok, akik eljuttatták a civilizációt az Újvilágba. Ez tehát beállításuk szerint az egyik legnegatívabb esemény az egész spanyol történelemben. Csak elvétve találunk olyan könyveket, amelyekben előkerül az ún. „*fekete legenda*”.⁵²

Egy dolog azonban nem változott, és ez megfigyelhető a századelő történelemkönyveitől egészen napjainkig: a tankönyvírók a tudomány bevett fordulóit használva szinte kizárólag római-Spanyolországról (*España romana*), vizigót-Spanyolországról (*España visigoda*) és arab-Spanyolországról (*España árabe*) beszéltek a Spanyolország 1492-es egyesítése előtti időszakban is.⁵³ Pedig erre van külön szavuk, pl. a római kori provinciára alkalmazva a „*Hispania*”. Ez a „lódítás” azonban teljesen elfogadott volt a spanyol történelemírásban már a XIX. század folyamán is, a modernkori állapotok múltba történő visszavetítése nem róható fel a diktatúrának.⁵⁴

Természetesen nem minden szerző élt ezekkel az anakronisztikus eszközökkel, előfordul a történelemkönyvekben az „*Ibériai-félsziget*” megjelölés is. Általában a földrajz- és történelemkönyvekről mondható el, hogy tárgyyszerűbbek, sok esetben az egykori gyarmatokról szó sem esik bennük.⁵⁵ Létezik földrajz- és történelemkönyv, amelyben nem a „*vizigót Spanyolország*”, az „*arab*

Spanyolország” jelzöt használják, hanem *Hispaniáról*, *Vizigót Királyságról*, *Córdobai Emirátusról* írnak, ahogyan az történelmi szempontból indokolt.⁵⁶

Ezeket azért fontos hangsúlyozni, mert a diktatúra tankönyveinek stílusa, az azokban megfogalmazottak sok esetben az érzelmekre apelláltak, és pedig sikerrel. Később, az 1935-ben kiadott történelemtankönyvekben szemléletváltással találkozhatunk. A szerzők higgadtan, tárgyilagosan mutatják be az ország történelmét és földrajzát, nem célozgatnak minduntalan az egykori gyarmatokra Latin-Amerika leírásakor.

(*Az Egységes Tankönyvek*) A diktatúra ideológiájának formai megjelenése az iskolákban az ún. egységes tankönyvekhez kötődik.

Az egységes tankönyvek tömeges megjelenését megelőzően 1926-ban az egyik földrajz-könyvben a szerző az akkor már tervbe vett „*elemi érettségiről*”⁵⁷ beszél, amely csak az év augusztusában került rendeletileg bevezetésre. Ha a diktatúra nem lett volna, ez a kitétel sosem szerepelt volna ebben a könyvben. Érdemes megjegyezni, hogy ez az első tankönyv, melyben említésre kerül a kétszintű érettségi első fokozata.

1927-ben két olyan könyvet találunk, melyekben megemlítik az egyetemi érettségire történő felkészítést. Egyik egy trigonometria⁵⁸, másik egy irodalom tankönyv.⁵⁹

Az Egységes tankönyvek⁶⁰ az 1926. augusztus 23-án kihirdetett rendeletet követően valamennyi fő tantárgyban megjelentek 1928 és 1929 folyamán. Az általános érettségi és az egyetemi érettségi követelményeit tartalmazó könyvek egyaránt kimondottan hosszúak voltak, rengeteg tudásanyagot sűrítettek beléjük, de annál kevesebb képanyagot tartalmaznak, megnehezítve ezzel a befogadást.

Mai tudásunk szerint az egyetemi tanulmányok színvonalán oktatták a fizikát, a kémiát, de olyan didaktikus vonásokkal, amelyekkel a mai fogalmaink szerinti tankönyvektől eltérnek. Sehol sem található pl. egy kísérlet leírása, vagy egy táblázat, egy összefüggésekre rávilágító kép, esetleg egy érdekes esetleírás, vagy éppen a fejezetek végén a mondanivalót röviden ismétlő kérdések. Csak a tananyag ömlik sok száz oldalon keresztül a maga monotonitásában, amelyet a tanulóknak el kellett sajátítaniuk ahhoz, hogy egyetemi tanulmányaikat megkezdhessék.

A követelményszint tehát igen magas volt, de a történelem furcsa visszássága, hogy ezen könyvek pályafutása szinte csak addig tartott, amíg a kivitelezésük; tehát nem éltek tovább három esztendőnél. Az áruk is meglehetősen magas volt, ahhoz meg kiváltképp, hogy csak két-három évig használják őket.

1928 az egységes tankönyvek éve volt. Ebben az esztendőben sikerült a legjelentősebben átalakítani a tankönyvpiacot, hiszen ha teljesen kiszorítani nem is tudták a többi könyvet, „visszaszorítani” igen. A fentiekben már vázoltam, hogy az egységes tankönyv a diktatúra gondolkodásmódjának egyik legfontosabb produktuma volt. Nyomdába és kiadásra került az az ellentmondást nem tűrő ideológia, mely nem ismer vitát; egységes szerkezetben, a kormány által kontrollált keretek között akarta tartani a középfokú oktatás minden mozzanatát. Ennek az elképzelésnek megtestesülése az egységes tankönyv, mely tartalmában nem mindig, de formájában nem lehetett más, mint ideológiai töltetű, hiszen a rendszer központi döntése nélkül sosem jött volna létre.

1928-ban tizenkét egységes tankönyv került kiadásra. Egységes külalakkal és koncepcióval, egységesen nagy mennyiségű szöveganyaggal, kevés ábrával, egyáltalán nem 10-16 éves korosztály képességeihez igazított kialakítással. Igyekeztek minden fő tantárgyban kiadni egy-egy kötetet. Így megjelent két irodalom⁶¹, egy történelem⁶², két hit- és erkölcsstan⁶³, egy pszichológia⁶⁴, egy kémia⁶⁵, egy fizika-kémia⁶⁶, valamint két matematika tankönyv.⁶⁷ A nyelvek közül a latin⁶⁸ és a német nyelvkönyv⁶⁹ készült el először.

1929-ben kiadott könyvek között nyolc Egységes Tankönyvet találtam, melyek közül az ANTONIO JAÉN MORENTE által jegyzett földrajz-⁷⁰ és történelemkönyv⁷¹ tartalmazza a diktatúra szempontjából legjelentősebb mondanivalót a korszakban. A többi hat kötet között egy természettörténet⁷², egy matematika⁷³, egy latin⁷⁴, egy fizika⁷⁵, egy tudományos terminológia⁷⁶ és egy történelem⁷⁷ tankönyvet találunk.

ANTONIO JAÉN MORENTE *Amerika földrajzáról* szóló tankönyve számtalan ideológiai vágású szerzői megjegyzést, nem szorosan a tárgyhoz tartozó állítást és megállapítást rejt. A szerző például a könyv előszavában leszögezi, hogy „jóval fontosabb a hispán-amerikai lelkület átérzése, mint Amerika földrájának tényszerű ismerete.”⁷⁸ Sajátos az a momentum is, hogy mindent Spanyolország mértékével mér. A 330 oldalas Amerika földrajzáról szóló tankönyvben hatvanhatszor említi meg Spanyolországot különböző, olykor ötletszerű formában. Hol földrajzi, hol történelmi összefüggésekben, hol nagyságrendbeli hasonlítás gyanánt (pl. „Kanada 18-szorosa Spanyolorzágnak”⁷⁹, vagy „Kanada erdőterülete ötszöröse Spanyolorzágnak”⁸⁰). A történelmi összefüggések az egykori gyarmatok tárgyalásánál kerülnek elő. A szerző sérelmezi, hogy amit „dicsőséges észak-ibériai tengerészeink”⁸¹ felfedeztek, abból „nem maradt semmi Spanyolorzágnak”.⁸² Egyik egykori gyarmatbirodalomhoz tartozó ország leírásánál sem mulasztja el megemlíteni, hogy Spanyolországhoz tartozott egykoron.

A rengeteg földrajzi adathoz némi építézetet társított a szerző, amikor a latin-amerikai országok tárgyalásakor rendre előhozakodik az egyes országoknak a sevillai ibér-amerikai kiállításon felállított pavilonjaival. Ezzel a szállal is a Spanyolországhoz tartozást próbálja erősíteni. A történelmi háttér felvázolásával pedig leplezetlen érzelmi töltettel fejezi ki rosszallását, hogy a spanyol-amerikai háború elvesztése után Puerto Rico, Kuba és a Fülöp-szigetek megszűntek spanyol gyarmatnak lenni.⁸³

A kötet végén a szerző kifejezi abbéli reményét, hogy Latin-Amerika és Spanyolország újraegyesítése a jövőben megtörténik: „Amerika és Spanyolország újraegyesül. Ez a lecke és ez a következtetés a legjobb adomány, amelyet a spanyol iskolásnak az Amerika földrajza című tantárgy kínálhat.”⁸⁴

JAÉN MORENTE *Amerika történelméről* szóló tankönyve is széles teret biztosít a Latin-Amerikával foglalkozó alapismereteknek. A szerző a földrajzkönyvében megfogalmazott elvek szerint írja le meglátásait. Legfőbb célja ezúttal is a hősi, gyarmati múlt bemutatása, és a latin-amerikai országok iránti érdeklődés felkeltése, hiszen ezek Spanyolország részei voltak, és a szerző felfogása szerint bizonyos értelemben ma is részei. „Miért veszítettük el Amerikát?” – teszi fel a kérdést,⁸⁵ hogy aztán rögtön rátérjen a XIX. század Spanyolország számára szomorú fejezeteire. A spanyol szemszögből beállított gyarmati elszakadásokra azzal a kijelentéssel teszi fel a koronát JAÉN MORENTE, mely szerint „az első humánusan gyarmatosító ország Spanyolország volt”.⁸⁶ Azt a képet szeretné kialakítani az olvasóban, hogy történelmi igazságtalanság történt, mivel ezek az országok Spanyolorzágnak köszönhették a civilizációt.

1930-ban egyetlen, a diktatúra szellemiségét őrző könyvet találtam. JUAN TORREGROSA kötete átcsúszott az előző évből, és egyetemi érettségire felkészítő kémia tankönyv formájában maradt az utókorra.⁸⁷

Fenti néhány kivételt leszámítva a formailag „ideológiai töltetűnek” nevezhető tankönyvek tartalomelemzése során nem találhatunk figyelemreméltó, a rendszer ideológiáját képviselő elemeket, legfeljebb a hittankönyvekben kerül elő a tárgyszerűsége túl némi moralizálás. A nyelvkönyvek esetében tartom igen nagy visszalépésnek, hogy a kormányzati szándék szerint csak egyetlen tankönyvből lehetett tanítani, ráadásul az sem volt „tanulóbarát” felépítésű.

Általánosságban megállapítható ezekről a könyvekről, hogy az igen sűrűn szedett oldalakon található rengeteg adat, az igen kevés kép vagy egyéb szemléltető ábra még az egyetemi hallgatóknak is nehézségeket okozott volna.

(*Primo de Rivera feltűnése a korszak tankönyveinek lapjain a tradicionalizmus-konzervatívizmus jegyében*) Az egységes tankönyvek „ideologikus” formavilágánál is izgalmasabb kérdés, hogy melyek azok a tartalmi elemek, amelyek nem egyszer a diktatúrára, vagy éppen a diktátorra utaló konkrét szakaszok formájában találhatók meg a korszak tankönyveiben. Az alábbiakban ezek közül mutatok be néhány idézetet.

Az 1923-ban JOSÉ BERTRANS SOLSONA tollából származó történelemkönyv a korszak első olyan könyve, melyben felbukkan Primo de Rivera alakja. A szerző megváltóként tekintett Primo de Riverára, a katonai felkelést és államcsínyt dicsőítette, és külön fejezetben zengett dicshimnusz a katonai kormányzatról 1923 novemberében, a diktatúra harmadik hónapjában.

A könyv hibás módszertanának érzékeltetésére elég a könyv arányait szemrevételezni: a hetvenhét oldalas könyvecske húsz oldala foglalkozik kizárólag Primo de Riverával és rendszerével.⁸⁸ Az első öt oldal az 1923. szeptember 13-i államcsíny körülményeit járja körül, majd egy tizenöt oldalas külön fejezetben szól „a Katonai Direktórium dicséretes tevékenységéről”.⁸⁹ A spanyol történelem, ill. jelenkor akkor még csak hatvan napja teszi ki a könyv 25%-át, a többi csaknem két évezredre pedig a maradék 75% maradt. Ez a kötet nyilvánvalóan politikai tartalmú irat, nem pedig tanításra alkalmas tankönyv. „*Hány politikus, katona, ügyvéd, orvos, mérnök, stb. nem ismeri történelmünket, és nincs fogalma arról, kik voltunk!*”⁹⁰ – kiált fel a szerző az előszóban. Majd ő sem tesz arról, hogy ez az állítólagos homály eloszoljon, mivel címszavakban beszél csupán mindenről és mindenkiről. Ez alól kizárólag Primo de Rivera és a róla szóló fejezet a kivétel. Ezek az oldalakon felszólítja az olvasót, hogy „*legyünk optimisták, és működjünk együtt mindannyian, függetlenül attól, hogyan viszonyultunk a régi politikához, mivel ez az a program, mely megmenti Spanyolországot, mindannyiunk anyaföldjét, melyet áhítatosan tisztelünk kell.*”⁹¹

A Direktórium kéthónapos tevékenységében nemzetmentő politikát látott, mely hazafias tevékenységével megmenti Spanyolországot a végromlástól, és Európa felé közelíti az országot. (Az „Európa felé közeledés” ebben az időszakban mást jelentett, mint a századelő „europeistáinál”, inkább az újsütetű olasz példa követésére utal.) „*Primo de Rivera tevékenysége, a Katonai Direktóriumban szerepet vállaló kiemelkedő férfiakkal történő patrióta összefogása, gyümölcsöző lesz: kikristályosodott egy út, amelyen ha végigmegyünk, regenerálódik a nemzet, és plasztikusan megmutatkozik fajunk szelleme.*”⁹²

G. M. BRUÑO 1928-ban megjelent *Katolikus egyháztörténet* című tankönyve a korszak egyik legtöbb explicit ideológiai mozzanatot tartalmazó könyve, melyben a diktatúráról is szó esik.⁹³ A bevezetés szerint a hittan szerepe az, hogy javítsa az erkölcsöt: „...az [egyház]történet tanításának szerepe mindenek előtt az erényesség fejlesztése és az erkölcsiség javítása.”⁹⁴

Ezek után a szerző a könyv oldalain negatív jelzőkkel látja el a katolicizmussal szemben álló történelmi személyeket és mozgalmakat. Támadja Luther Mártont és a „*gyászos reformációt*”⁹⁵, a francia forradalmat és a szabadkőművességet, a szocializmust és a pozitívizmust. Ezt követően elismeréssel szól Mussolini tevékenységéről⁹⁶, a „*nemzet szent részének*”⁹⁷ nevezi Spanyolország vallásos lakóit, és hosszan ír Primo de Riveráról.

„*Ez volt Primo de Rivera, ki bírva a király bizalmát, feloszlatta a cortést, melyet Katonai Direktóriummal helyettesített (1923. szeptember 13.). Az első pillanattól kezdve a katolikus*

vallás szolgálatában és az önzetlen hazaszeretet szellemében cselekedett, Primo de Rivera minden párt szempontjait szem előtt tartotta és a nemzet egészséges részének bizalmát élvezte. Hála a rendpárti uralomnak és belső nyugalomnak, megszámlálhatatlan az a sok jótett, amit az új kormány az elmúlt öt évben bevezetett.”⁹⁸

A katolikus egyház szempontjából mindenképp igaza volt, hiszen a Primo de Rivera-kormányzat mindvégig kényesen ügyelt arra, hogy az egyházzal jó viszonyt tartson fenn.

MARIANO DE ZARCO 1928-ban kiadott földrajzkönyvében az alábbi lábjegyzetre ragadtatta magát, miután feltette a kérdést: Mi Spanyolország államformája? „Tíz hónappal azután írónak e sorok, miután a hadsereg által végrehajtott államcsínyt követően Primo de Rivera úr került az ország élére, aki megtisztította Spanyolországot azoktól az emberektől, akik csődbe vitték. Katonai Direktórium alakult, melyet Ófelsége XIII. Alfonz király jóváhagyott, és kinevezte Primo de Rivera urat miniszterelnöknek, 1923. szeptember 13-án, aki a Direktóriummal együtt fogja kormányozni a nemzetet addig, amíg arra méltó és Spanyolországot híven szerető emberek bevonhatók lesznek a kormányba.”⁹⁹

1929-ben a szerző megjelölése nélkül kiadott földrajzkönyvben¹⁰⁰ a spanyol gyarmatok tárgyalásának aránya jelentős, s a lelegején térképpel hangsúlyozza az afrikai gyarmatokat¹⁰¹. Megjegyzést tesz a diktatúráról is a szociális állam című bekezdésnél: „A szociális állam gondolata. – A szociális állam jegyben jár a kormány stabilitásával és tekintélyével. Hála a szeptember 13-i államcsínynek, mely visszatartotta Spanyolországot az anarchiától és a káosztól, amely felé egyre gyorsuló iramban sodródott, most olyan kormányunk van, mely megérdemli a bizalmunkat, mivel az új vezetés a nemzet egészének hasznára válik.”¹⁰²

Az egységes könyvek megjelenésének éveiben, a diktatúra ötödik-hatodik esztendejében a szerzők a fentiek szerint igen felbátorodtak, magánvéleményüket az ifjúságot formáló információként, direkt politikai ráhatás szándékával szerepeltették a tankönyvek oldalain.

(*A nacionalizmus megjelenése a tankönyvek lapjain*) GÓMEZ S. TUTOR 1923-as kiadású „*Reflejos*” (Tükröződések) című földrajzi olvasókönyve válogatás különböző témákból. Ez egy többkötetes patrióta sorozat első része, melyet az egyházi cenzúra is elfogadásra javasolt. A könyv oldalain egy Irene és Pepe nevű testvérpár járja be Spanyolországot édesapjukkal. Az ő segítségével betekintést nyerünk Spanyolország közigazgatásába, földrajzi struktúrájába, a spanyol nemzet lelkivilágába.

A történelmet 1918-ig tárgyalja, de a könyv végéről nem hiányozhat az „Éljen Spanyolország” felkiáltás, illetve a király, a hadsereg és a zászló tiszteletére történő felhívás: „Ehhez szükség van minden spanyol érdeklődésére, tanulmányaira, munkájára, tevékenységére és szeretetére. Ha úgy szeretjük, ahogy kell, naggyá tesszük országunk; és a szentséges szimbólumok, amelyek felé minden imádatunk árad, és amelyekben hiszünk:

*A királyunk,
A hadseregünk és
A zászlónk.*

ÉLJEN SPANYOLORSZÁG!!!”¹⁰³

Az 1928-ban megjelent *El libro de España* (Spanyolország könyve) címet viselő földrajzkönyv lapjain Spanyolország a diákok előtt úgy jelenik meg, mint az emberiség leggazdagabb, legdicsőségesebb országa. „Minden embernek tudnia kell, hogy mi a hazája és hogy a hazája egyike a legdicsőségesebbeknek, ahogy ez a spanyolokkal is történik.”¹⁰⁴

Ebben a könyvben Spanyolország egészének megismertetése a cél, melyből kiderül, hogy „...Spanyolországban nincs olyan tartomány, mely ne lenne becsülendő és értékes,

egyik a földművelésben kiemelkedő, másikuk az ipara miatt, megint másik a tervezés miatt... Segovia az egyik leggazdagabb művészetben; Cuenca pedig a legnagyobb spanyolokat adta a hazának.”¹⁰⁵ Az országjárás után minden fontosabb állomás megismerése után a narrátor levonja a végkövetkeztetést: „Látható – mondja Gonzalo –, hogy Spanyolországban nincs provincia, nincs régió, amely ne őrizne nagy gazdagságot.”¹⁰⁶

A nemzeti érzést erősíti, ha a történelem nagyjait pozitív kontextusban szerepeltetik a tankönyvek lapjain. Spanyolország történelmének legfontosabb személyiségei kétségkívül az arabok ellen a XI. században sikerrel küzdő *El Cid*, a XV. századi földrajzi felfedezéseket végrehajtó *Kolumbusz*, az arabokat 1492-ben Granadából végleg kiűző *Katolikus Királyok*, a XVI. században Spanyolország világalmai törekvéseit és pozícióját biztosító *V. Károly* és a kereszténység védelmezőjeként fellépő *II. Fülöp* voltak.

A tankönyvek lapjain ekképpen tűntek fel az iskolás gyermekek előtt a fenti történelmi alakok:

„A HŐS CID Spanyolország nagy figurája, nemzeti hős, bátor alak, a kasztíliai hűség típusa [...]. A legkiemelkedőbb ember volt a hidalgók között [...], hű maradt királyához, nagylelkű ellenségeivel szemben, bátor a csatában és mindig győzedelmes.”¹⁰⁷

Cid életének a történetírásból ismert vargabetűi nem értek el a róla szóló kánonban, a kisiskolásoknak szóló könyveknek az a célja, hogy mintákat állítsanak eléjük a múltból, természetesen nem minden valóság alap nélkül. Kolumbuszról az alábbi jellemző sorokat találjuk EUGENIO GARCÍA Y BARBARÍN 1927-ben megjelentetett *Amerika történelme és földrajza népszerűen* című tankönyvében: „Az emberiség legnagyobb alakjainak egyike volt Kolumbusz Kristóf, aki Spanyolország igaz dicsőségére országunknak szentelte életét. Genovában, vagy annak környékén született – noha egyesek úgy vélik, galíciai származású – 1436 körül.”¹⁰⁸

Kolumbusz dicsőségében elsőrangú szerepet játszottak a Katolikus Királyok, azaz Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella. Ezt megelőzően azonban még tízéves háborúskodás után kiűzték a muzulmánokat Granada területéről, így újraegyesítették a csaknem 800 évre szétszakított Spanyolországot.

„- A Katolikus Királyok – kérdezte Gonzalo – Spanyolország fényes időszakában éltek, ugye?”

- Igen, a XV. század végén és a XVI. század elején. Ők Spanyolország valaha volt legjobb királyai [...]. Ők voltak azok, akik visszafoglalták Granadát, ők egyesítették Spanyolországot egy korona alatt, és hódították meg Itália nagy részét, és segítettek Kolumbusz Kristóft Ameriká felfedezésében. Ezenkívül támogatták a művészetet, a tudományt, a bölcsészetet, az ipart és a földművelést, és így Spanyolország népe lett a legerősebb a földön.”¹⁰⁹

A Katolikus Királyok unokájáról, egyben a Német-római Birodalom császári koronájának tulajdonosáról, V. Károlyról így ír a kötet: „...a világ legnagyobb hadvezéreinek és politikusainak egyike, és az ő idejében Spanyolország szava meghatározó volt Európában.”¹¹⁰

V. Károly fia, a keresztény hit kérelhetetlen harcosa és terjesztője volt II. Fülöp. Az ifjú uralkodó Madridot tette meg fővárosának, és apjához hasonlóan ő is elmondhatta, hogy birodalmában sosem nyugszik le a Nap. Uralkodása után ugyan kudarcral zárult a németalföldi protestantizmus elleni küzdelme, melyet 1566-ban a katolicizmus védelmezőjeként ő kezdeményezett. „Most már tudja Ön, hogy II. Fülöp volt a protestantizmus legnagyobb ellensége, és a protestantizmus bosszúból folyton rágalmazta őt. De ki kételkedik abban, hogy nagy király volt? Spanyolország legdicsőbb korszakának összefoglalása az ő uralkodása.”¹¹¹

GÓMEZ S. TUTOR idézett könyvében irodalmi utalás is található, mely ugyancsak az olvasó nemzeti büszkeségét hivatott erősíteni: „Íme, egy fejezet a Don Quijoté-ból, nagy köny-

vükből, mely az Emberiség legfontosabb könyve a Biblia után.”¹¹²

A már említett történelmi tér kitágítására irányuló tankönyvszerzői törekvések a felburjánzó nacionalizmus jegyeként értékelhetők. Ezzel a technikával egyfajta időtlenség sugárzik át a tankönyvek lapjain; az az érzése az olvasónak, hogy az Ibériai-félsziget mindig is spanyolok lakta territórium volt.

Egy 1924-es kiadású, szerző nélküli, felső tagozatosoknak szánt történelemkönyvben tizennyolcszor fordul elő az „España” szó Spanyolország 1492-es, tényleges megalakulása előtt. Pl. „A föníciaiak Kr.e. 1200 körül érkeztek Spanyolországba”¹¹³, „Karthagói és római kori Spanyolország”¹¹⁴, „az első barbárok, akik Spanyolországba megérkeztek”.¹¹⁵ A legfurcsább mind közül a „spanyol kalifátus” jelzős szerkezet.¹¹⁶ Mint ismeretes, a Córdobai Kalifátus sem nyelvében, sem műveltségében, sem nemzetiségi-etnikai összetételében nem volt spanyol. Mindemellett a történeti földrajz fejezet tárgyszerűen mutatja be a spanyol fennhatóság legnagyobb kiterjedését, és a történelemben az Ibériai-félsziget uralmi változásait, határeltolódásait.

A sor még hosszan folytatható lenne, a legtöbb történelemkönyvben találhatók példák a fentiekre. A könyvek azt sugalmazzák, hogy minden szellemi és anyagi értelemben ránk maradt örökség a spanyolok nevéhez köthető. Az arabok kapcsán elhangzik a kérdés az *El libro de España* című könyvben:

„És ez az arabok műve?

- Nem, ez a spanyolok műve, mert azok a muzulmánok szinte mindannyian spanyolok voltak, és leszámítva néhány cseppet, még a kalifák ereiben sem csörgedezett keleti vér. Ebből a csodálatraméltó civilizációból minden spanyol volt; spanyolok voltak a könyveik, a tudósai, a harcosai, a művészeik, a költői.”¹¹⁷

(Az imperializmus megjelenése a tankönyvek lapjain) 1926-ban adták ki JUAN RUIZ ROMERO: *La Raza (A faj)* című könyvét¹¹⁸, melyben a faj fogalma megjelent. A spanyolajkú népek együvé tartozását sugallta a könyv olyan értelemben, hogy a hispán-amerikai emberek spirituálisan még mindig Spanyolország részét képezik.

A szerző az előszóban megemlítette, hogy a Faj Napja (később Világspanyolság Napja) – melyet XIII. Alfonz nyilvánított ünneppé – október 12-ére esik, amikor Kolumbusz 1492-ben felfedezte „Amerikát”.¹¹⁹ A könyv célja nem titkoltnak az volt, hogy a spanyol gyermekeknek megmutassák: a spanyolajkú népek világa Európán kívüli tájakra is kiterjed, egyben erősítse azt a tudatot, mely szerint ezek a népek összetartoznak. A könyvet a szerző az amerikai és a spanyol fiúknak és lányoknak ajánlotta: „Senki másnak, mint nektek, akik a faj szívós életereje vagytok, és valódi reménye és büszkesége a mieinknek, ajánlom ezt a könyvet. Olvassátok odafigyeléssel, és ügyeljetez arra, hogy a szép ideál azzal, hogy közzé tesszük, szép és termékeny valósággá válik. Ebből ne csak ti vegyétek ki a részeket, hanem az egész Emberiség hasznára váljék.”¹²⁰

A kötet az együvé tartozásról szól és biztatta a gyermekeket Amerika és Spanyolország szeretetére. „Testvérek vagytok, a régi Spanyolország gyermekei és az az ifjú Amerika fiait.”¹²¹ A Spanyolország és Amerika közötti unió jövőbeni megvalósulását prognosztizálta: „...létrehozni és biztosítani az igazi egységet Spanyolország és Amerika között.”¹²²

Ezt az elképzelést segíti elő, hogy a korszakban több olyan könyv jelent meg és vált kötelező tananyagká, amelyet latin-amerikai országokban adtak ki és/vagy latin-amerikai országok történelmével foglalkozott. Az egyik ilyen példa egy 1929-es kiadású történelemkönyv, melyben EMILIO UZCÁTEGUI Ecuador történetét dolgozta fel.¹²³ Ez teljes mértékben illeszkedett a diktatúra Latin-Amerika megismertetését ösztönző koncepciójába.

Az intellemtől függetlenül csak intellemt maradt: „*A patrióta szellemiséggel, mely Amerika felé fordult, és a bevezetett reformok és kereskedelmi kapcsolatok ez irányba terelésével egyesítenünk kell a hispán amerikai köztársaságokat az Anyaországgal.*”¹²⁴

A fentiekben már megtudtuk a különböző könyvekből, hogy szerzőik humánusnak vélték a hódításokat, melyek során „*Amerikát katolizálták*”¹²⁵. A hódítás szerintük jó cselekedet volt, hiszen a hitleneket megtérítették, és így egyfajta küldetéstudatban, missziós tevékenységet folytatva tündökölt Spanyolország. Európában a kereszténység védelmezőjeként, az amerikai kontinensen pedig a kereszténység terjesztőjeként lépett fel. Az alábbi idézet árulkodik erről:

„*Mondd, nagybácsi – kérdezte Antonio – Spanyolország folytatja ezt a világot civilizáló kötelességét?*

- *Az kétségtelen, gyerekek – válaszolt don Gabriel. A mi fajunk, Istennek hála, kivételes erényekkel és feltételekkel rendelkezik. Lehetne többje és kevesebbje is egy kis összeomlás után, mint mindenkinek, de Spanyolország hű marad ahhoz a küldetéshez, amelyet ráruházott a Gondviselés. A marokkóiaknál ezt próbálják csodálatos módon...*

- *Tehát, mindennek ellenére, Spanyolország újra nagy lesz?*

- *Az lesz, ne kételkedjetelek, jobban mondvá, soha sem volt nem nagy. Most még fáradt ember, aki kimerült a fél világ civilizálásától, és harcol a másik fél irigysége ellen; de mindig is adott a világnak nagy embereket, vaskaraktereket, híres művészeket. Spanyolország ebben nem változott.*”¹²⁶

Meg kell említeni, hogy az „*El libro de España*” olyan egyértelműen pozitív hangnemben ír a kolonizációról – mely a spanyol történelem legdicőségesebb lapjaira tartozik –, hogy a könyvet később, a Franco-rendszerben is változtatás nélkül utánnyomták.¹²⁷

(*A katolicizmus megjelenése a tankönyvek lapjain*) Az új kormányzó erők nem tettek különbséget a haza és a vallás között. Szolgálni Istent, ez egyet jelentett Spanyolország szolgálatával és fordítva.¹²⁸ A katolikus egyház befolyása az iskolarendszerben töretlen maradt, a hittanoktatás kötelező volt.

Ezt az értékrendet a hittankönyveken keresztül a történelmi múltba ágyazták be a tankönyvszerzők, és a spanyol nép győzelmeit egyben a katolikus hit győzelmeként ábrázolták az iszlám fölött. A sor a VIII. században indul, a keresztény Reconquista első küzdelmeivel:

„*Don Pelayo parancsnoksága alatt a keresztények bátorsággal védekeztek, és noha kevesen voltak, az isteni gondviselésnek köszönhetően legyőzték az arabok áradatát*”¹²⁹ – áll PORCEL Y RIERA tankönyvében.

A következő évszázadokban a Santiago de Compostelába vezető zarándokútnak és Szent Jakab – mint a keresztény spanyol királyságok, majd a későbbiek folyamán Spanyolország védőszentje – kultuszának köszönhetően a katolicizmus kizárólagosságába vetett hit erősödött meg. „*Hála az egységes katolicizmusnak, Spanyolország lett a világ legerősebb nemzete.*”¹³⁰

Aragónia és Kasztília 1479-es egyesítésével, majd az egységes Spanyol királyság 1492-es létrehozásával párhuzamosan egyenes út vezetett a többi vallás iránti intoleranciához. A különböző hittan tankönyvekben sűrűn jelentek meg az erre vonatkozó utalások: „*A rómaiak és a spanyolok a pogányság hamis isteneit imádták. Ezekben az időkben jött el Szent Jakab aspostol és sok spanyolt megtérített.*”¹³¹ Mohamedről és Luther Mártonról az alábbiakat írta ARTIGAS Y FEINER: „*Kis idővel azután, hogy a hamis próféta, Mohamed meghirdette*

vallását... ”¹³² G. M. BRUÑO így vélekedett Luther Mártonról: „Egy rossz keresztény, Luther Márton, meg akarta reformálni a katolikus egyházat...”¹³³

A Katolikus Királyok a XV. század végén kiűzték a zsidókat és az arabokat az országból. Leszármazottjuk, V. Károly pedig a protestantizmus ellen harcolt, így a tankönyvek őt is követendő példaként állítják a tanulók elé. „Noha V. Károly Gentben született, mégiscsak a Katolikus Királyok unokája volt, és ráadásul katolikus és spanyol; harcolnia kellett a német protestáns eszmék ellen, és meg kellett törnie gerincüket.”¹³⁴

Mint a fenti idézetek is alátámasztják, a hittan- és egyes történelem tankönyvek segítségével próbálták a szerzők sugallni a katolikus Spanyolország civilizációt adó és nyugatot védő szerepét. A Primo de Rivera-korszakban a katolikus vallás a meg- és újjászülető, az Ibériai-félsziget egészére kiterjedő Spanyolország védőbástyájaként jelent meg. Ennek a védőbástyának a falai mögül Spanyolország vindikálta magának azt a jogot, hogy az európai politikai folyamatok meghatározásában tevékenyen részt vegyen, majd tengerentúli gyarmatbirodalma kiépítésével és misszionárius tevékenységével Portugáliával együtt a világpolitikát is meghatározza.

„...a katolicizmus Spanyolország legnagyobb dicsősége; egész irodalmunk, művészetünk, politikánk magán viseli a katolicizmus dicsőséges bélyegét. Tehát a politikai egységgel Spanyolország a vallási egységet is megteremtette, ami egy nemzet számára a legnagyobb jótevékenység.”¹³⁵

Megállapítható, hogy a hittan tankönyvek mondanivalóján keresztül az Oktatási Minisztérium a vallás és az erkölcs védelmezőjének szerepében lépett fel.¹³⁶

(Az antiszeparatizmus megjelenése a tankönyvek lapjain) A diktátor ideológiai „poggyászának” vizsgálatakor érdemes tüzetesen szemügyre venni, hogy az 1923. szeptember 13-án elhangzott manifesztáció hármias hívószava – a terrorizmus-, a kommunizmus- és a szeparatizmus-ellenesség – közül ez utóbbi milyen mértékben van jelen a tankönyvekben.

Elengedhetetlenül szükséges tudni, hogy a „Haza” általa vallott koncepciója az egység garanciája volt Primo de Rivera szemében.¹³⁷

A szeparatizmus-ellenesség legfőbb céltáblája a korban Katalónia. Meg kell vizsgálni, hogy a különböző tankönyvekben – történelem, földrajz – milyen hangsúllyal, milyen előjellel szerepel Katalónia.

Azt tapasztaljuk, hogy a legtöbb esetben semleges, közömbösen, tárgyyszerű hangnemben írnak erről a tartományról. Így szerepel pl. RAFAEL BALLESTER Y CASTELL tankönyveiben, amelyek a későbbi korszakokban is mértékadó taneszközök maradtak.¹³⁸ Sok esetben Katalóniát úgy említik, mint az ország egyik legszebb tájegységét. Figyelemreméltó azonban, hogy számtalan történelemkönyvben igen kevés nyomát találhatjuk a Katalónia középkori önállóságáról, kultúrájáról, kiművelt irodalmi nyelvéről szóló fejezeteknek. Sok esetben egyszerűen elhallgatják ezeket a tényeket, máskor felületesen említik meg őket.

Egy 1927-ben kiadott, szerző megjelölése nélküli, Európa földrajzát taglaló tankönyvben találkozhatunk a klasszikus elhallgatás esetével. A szerző kiemeli, hogy létezik északon baszk, bable és gallego dialektus, de a katalán nyelvről egyáltalán nem tesz említést.¹³⁹

Ezzel a típusú indirekt bizonyítással eljuthatunk oda, hogy a „Katalónia-képet” nélkülöző tankönyvszerkesztés bizonyítja a könyvekben elrejtett „antiszeparatizmust”, valójában az autonómia-törekvés elutasítását, de érdemes kiemelni, hogy pl. egyes 1925-ös történelemkönyvek¹⁴⁰, ill. 1927-es földrajzönyvek¹⁴¹ megemlítik Katalóniát, ráadásul nem negatív felhanggal, hanem tárgyyszerű leírással.

Itt lesz majd fontos a diktatórikus korszak és az 1935-ben megjelent földrajz- és törté-

nelemkönyvek külön összehasonlítása, mert ebben a témában is jelentős különbségek mutatkoznak az alkotmányos monarchia, a diktatúra és a Második Köztársaság tankönyvírása között, a tankönyvek tartalma, felépítése tekintetében.

JEGYZETEK

- 1 Xavier Tusell Gómez: La España del siglo XX desde Alfonso XIII a la muerte de Carrero Blanco. Dopesa, Barcelona, 1975. 211. o.
- 2 Fernando García de Cortázar – José Manuel González Vesga: Spanyolország története. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 392. o.
- 3 José García: Spanyolország a XX. században. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 120. o.
- 4 Cortázar – Vesga: id. m. 392. o.
- 5 Manuela López Marcos: El fenómeno ideológico del franquismo en los manuales escolares de enseñanza primaria (1936-1945). U.N.E.D. Ediciones, Madrid, 2001. 117. o.
- 6 Csejtei Dezső: A spanyol egzisztencializmus története. Miguel de Unamuno és José Ortega y Gasset filozófiájának fő kérdései. Gondolat, Budapest, 1986. 28. o.
- 7 Uo. 33. o.
- 8 Uo. 34. o.
- 9 Uo. 37. o., vö. José Luis Abellán könyvében egész fejezetet szentel Nietzsche hatásának a „98-as generáció” körében – Abellán, 1989: id. m. 182–210. o.
- 10 Uo. 175. o.
- 11 José García: id. m. 10. o., vö. Abellán, 1989: id. m. 211–213. o.
- 12 Szilágyi István: Portugália és Spanyolország. Történelem és politika a 20. században. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2006, 11. o.
- 13 José García: id. m. 34. o.
- 14 Csejtei D.: id. m. 40. o.
- 15 Uo. 163. o.
- 16 Javier Zamora Bonilla: El mundo que pudo ser. El concepto „Europa” en el proyecto político orteguiano. In: Revista de Estudios Europeos, 40. sz., 2005/május-augusztus, 14. o.
- 17 Victor García Hoz: La educación en España del siglo XX., Ediciones Rialp, S.A., Madrid, 1980, 38.o.
- 18 A számára fontos elvek és eszmék nagy kezdőbetűvel írását Primo de Rivera visszatérően alkalmazta, noha az ezáltal kelthető érzelmi többlet olykor inkább céljai pontos körülírását pótolta.
- 19 Eduardo González Calleja: La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930. Alianza Editorial, Madrid, 2005. 182. o.
- 20 Fellner Máté: Heinrich Ahrens – a természetjog hozzájárulása a hivatásrendi gondolathoz. In: Történelem Doktori Program. Kutatási füzetek 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2005, 15. o.
- 21 Karl Christian Friedrich Krause (1781–1832) német filozófus bölcsellete. Tőle eredeztetik az egzisztencializmus filozófiai irányzatát.
- 22 Fellner Máté: id. m. 26. o.
- 23 Harsányi Iván: Spanyol politikai konzervativizmus a XX. században. In: Múltunk, 2002/3-4. szám, 220. o.
- 24 Ramón Tamames – Xavier Casals: Miguel Primo de Rivera. Caracruz, Barcelona, 2004, 71. o.
- 25 Manuel Vicente Salavert. Suárez Cortina, eds.: El regeneracionismo en España. Política, educación, ciencia y sociedad. Publicaciones de la Universitat de València, 2007. In: Klió, 2008.2 (júniusi) szám, 114-121.o. Ismerteti: Harsányi Iván.
- 26 Tamames – Casals: id. m. 72. o.
- 27 Tamames: id. m. 251. o.
- 28 José Luis Gómez-Navarro: El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores. Cátedra, Madrid, 1991. 323–329. o.
- 29 Shlomo Ben-Ami: La dictadura de Primo de Rivera. Planeta, Barcelona, 1983: id. m. 58. o.
- 30 Manuel Rubio Cabeza: Crónica de la Dictadura de Primo de Rivera, Madrid, Sarpe, 1986, 101. o.
- 31 González Cuevas: id. m. 281. o.
- 32 Ramón López Martín: Ideología y educación en la dictadura de Primo de Rivera (I). Escuelas y maestros. Universitat de Valencia, Valencia, 1994: id. m. 29. o.
- 33 José Carlos Mariátegui: Figuras y aspectos de la vida mundial I. Amauta, Lima, 1970, 160. o.
- 34 López Martín, 1994: id. m. 22. o.
- 35 Gómez-Navarro: id. m. 522. o.
- 36 Magyarország 1931. április 15.
- 37 Nemzeti Újság 1931. július 21., idézi: Zalai Anita: A spanyol pártrendszer története a második köztársaság idején (1931-1936). PhD-értékezés, kézirat, 2006, Pécs, 80. o.
- 38 Fischer Ferenc: La imagen y hitos históricos de la historia de Hungría (1945.1990) en los libros de texto españoles de historia y geografía. In: Iberoamericana Quinceeclesiensis 6. Pécs, 2008, 55–105. o.
- 39 López Marcos: id. m.
- 40 A MANES mozaikszó, MANuales ESpañolest jelent. MANuales ESpañoles = spanyol tankönyvek

- 41 A francia hatás az ún. EMANUELLE-program volt, melynek eredményeit a spanyol kutatók felhasználták. További információ: <http://www.inrp.fr/emma/web/index.php> – Gabriele Ossensbach Sauter tanszékvezető asszony szíves levélbeli közlése alapján.
- 42 Dévényi Anna – Rutsch Nóra: Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet (A világ legnagyobb tankönyvgyűjteménye, a tankönyvkutatás nemzetközi centruma) <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/02/devenyi-anna-%E2%80%93-rutsch-nora-orgeckert-nemzetkozi-tankonyvkutato-intezet-a-vilag-legnagyobb-tankonyvgyujtemeny-a-tankonykutatasnemzetkozi-centruma/> (2010.07.11.)
- 43 Bővebb információval a www.gei.de honlap szolgál a témáról.
- 44 Alejandro Tiana: La investigación histórica sobre los manuales escolares en España: El Proyecto MANES. In: *Clio & Asociados. La historia enseñada*, n° 4, 1999, 103. o.
- 45 www.uned.es
- 46 López Marcos: id. m. 51. o.
- 47 www.ceince.eu
- 48 López Marcos: id. m. 112–115. o.
- 49 „No podemos olvidar que el libro escolar es un instrumento importante para estudiar y comprender una determinada época histórica. En ellos se reflejan tanto las ideologías de los grupos que ostentan el poder como las diferentes formas que estos tiene de transmitir sus valores a las nuevas generaciones con el fin de intentar mantener su estatus de privilegio. La neutralidad y la objetividad en el sistema educativo son un mito.” – López Marcos: id. m. 13. o.
- 50 Catalina Albacete García: La ausencia de un concepto integrado de Europa en los manuales españoles de geografía escolar 1900-1936. In: GENOVESI, Giovanni: *L'immagine e l'idea di Europa nei manuali scolastici (1900-1945). Atti del I Convegno internazionale. SPICAE (Societas pro Investigatione Comparata Adhese Educationi). Cassino, Franco Angeli, novembre, 1999, 285. o.*
- 51 Jacobo García Álvarez - Daniel Marías Martínez: Nacionalismo y educación geográfica en la España del siglo XX. Una aproximación a través de los manuales de Bachillerato. Santiago de Compostela, col. Documentos de Trabajo, IDEGA, serie xeográfica, n° 11, 2002, 5. o.
- 52 A „fekete legenda” (= la leyenda negra) fogalma a spanyolokról, a spanyol államról a XVI-XX. században kialakult negatív előítéletek, esetleges torzítások összessége. Ez leginkább a külföld kritikája, mely negatívan ítéli meg az 1492. évi zsidó- és arab-kiűldözést az országból, valamint Amerika felfedezését és a hódítások következményeit. Csak kevés spanyol történelmkönyv-szerző kezeli többé-kevésbé kritikusan ezeket az esemé-
nyeket. – Anderle Ádám: *Spanyolország messzire van? Hispánia*, Szeged, 2000, 91. o.
- 53 Ez olyan, mintha a Kárpát-medence kapcsán a magyar történelemírás kelta-Magyarországról, avar-Magyarországról, vagy római-Magyarországról szólna.
- 54 Két reprint kiadást említek ezen a helyen, melyek már a XIX. század végén is forgalomban voltak: Manuel Zabala Urdaniz: *Compendio de historia universal*. Imp. Jaimé Ratés, Madrid, 1927; Luis del Arco y Muñoz: *Historia de la civilización española en sus relaciones con la universal: adaptada al cuestionario oficial de esta asignatura vigente en los instituciones nacionales de 2a enseñanza*. Artes Gráficas Rabassa, Reus, 1927.
- 55 Vicente Beltrán Parejo-Bravo: *Resumen interrogado de geografía de España*. Imp. La Región, Madrid, 1923 és Valentín de la Varga y Esteban: *Curso de geografía general*. Imprenta y Librería de J. Romero, Cádiz, 1923.
- 56 Gabriel María Vergara y Martín: *Atlas y cuadros cronológico-sincrónicos para facilitar el estudio de la historia universal*. Sucesores de Hernando, Madrid, 1923.
- 57 Sz.n.: *Nociones de geografía de América...* 5. o.
- 58 Miguel Aguayo y Millán: *Apéndices de geometría y trigonometría*. Edit. Hernando, Madrid, 1927, 3. o.
- 59 Alberto P. Risco: *Historia de la literatura española*. Razón y Fé, Madrid, 1927, 5. o.
- 60 ECHAURI, Eustaquio (1928): *Literatura latina*. Ed. Oficial, Madrid; MONTEQUI DÍAZ DE PLAZA, Ricardo (1928): *Química*. Ed. Oficial, Madrid; MONZÓN GONZÁLEZ, Julio (1928): *Nociones de física y química*. Ed. Oficial, Madrid; PINO, Manuel del – MANZANARES, Manuel (1928): *Alemán: primer curso*. Ed. Oficial, Madrid; PUEYO SALAMERO, Sebastián (1928): *Religión y moral: primer año*. Ed. Oficial, Madrid; PALMÉS, Fernando María (1928): *Psicología*. Ed. Oficial, Madrid; PUEYO SALAMERO, Sebastián (1928): *Religión y moral: segundo año*. Ed. Oficial, Madrid; ROXAS, Antonio de (1928): *Literatura española comparada con la extranjera*. Ed. Oficial, Madrid; XIBERTA ROQUETA, Manuel (1928): *Elementos de geometría*. Ed. Oficial, Madrid; XIBERTA ROQUETA, Manuel (1928): *Elementos de aritmética*. Ed. Oficial, Madrid; YELAUTRILLA, Juan F. (1928): *Historia de la civilización española en sus relaciones con la universal*. Ed. Oficial, Madrid; ALABART BALLESTEROS, Luis (1929): *Historia natural*. Ed. Oficial, Madrid; ECHAURI, Eustaquio (1929): *Lengua latina: segundo curso*. Ed. Oficial, Madrid; JAÉN MORENTE, Antonio (1929): *Nociones de historia de América*. Ed. Oficial, Madrid; JAÉN MORENTE, Antonio (1929): *Nociones de geografía de América*. Ed. Oficial, Madrid; JIMÉNEZ OSUNA, José Miguel

- (1929): Nociones de álgebra y trigonometría. Ed. Oficial, Madrid; PELLEGERO SOTERAS, Cristóbal (1929): Nociones generales de Historia Universal. Ed. Oficial, Madrid; PÉREZ MARTÍN, Arturo – MONZÓN GONZALEZ, Julio (1929): Física. Ed. Oficial, Madrid; SERRANO DE HARO, Agustín (1929): Terminología científica, industrial y artística. Ed. Oficial, Madrid
- 61 María Felisa Sánchez y Martínez: id. m., és Antonio de Roxas: id. m.
- 62 Juan F. Yela Utrilla: id. m.
- 63 Sebastián Pueyo Salamero: id. m., és Sebastián Pueyo Salamero: id. m.
- 64 Fernando María Palmés: id. m.
- 65 Ricardo Montequí Díaz de Plaza: id. m.
- 66 Julio Monzón González: id. m.
- 67 Manuel Xiberta Roqueta: id. m., és Manuel Xiberta Roqueta: id. m.
- 68 Eustaquio Echaui: id. m.
- 69 Manuel del Pino – Manuel Manzanares: id. m.
- 70 Antonio Jaén Morente: Nociones de geografía... id. m.
- 71 Antonio Jaén Morente: Nociones de historia... id. m.
- 72 Luis Alabart Ballesteros: id. m.
- 73 José Miguel Jiménez Osuna: id. m.
- 74 Eustaquio Echaui: id. m.
- 75 Arturo Pérez Martín – Julio Monzón González: id. m.
- 76 Agustín Serrano de Haro: id. m.
- 77 Cristóbal Pellegrero Soterías: id. m.
- 78 Jaén Morente: Nociones de geografía... 5. o.
- 79 Uo. 35. o.
- 80 Uo. 42. o.
- 81 Uo. 72. o.
- 82 Uo. 143. o.
- 83 Uo. 142. o.
- 84 „América y España se reintegran. Este lección verídica y esta consecuencia es el mejor don que la Geografía de América puede ofrecer al escolar español.” – Uo. 332. o.
- 85 Jaén Morente: Nociones de historia de América... 309. o.
- 86 Uo. 462. o.
- 87 Juan Torregrosa: Apunetes de nomenclatura química: dispuestos para los alumnos de Bachillerato elemental y universitario. Esc. Tipografía de San Antón, Madrid, 1930.
- 88 José Bertrams Solsona: Compendio de la historia cronológica de España: hasta el reinado de Alfonso XIII., directorio militar octubre 1923. La Prensa, Barcelona 1923, 58–77. o.
- 89 Uo. 62. o.
- 90 „¡Cuantos políticos, militares, abogados, médicos, ingenieros, etc, desconocen nuestra historia y carecen hasta de una breve idea de los que hemos sido!” – Uo. 5. o.
- 91 „Abramos el pecho al optimismo y seamos leales colaboradores todos, sin distinción de opiniones de vieja política, a esta obra suprema que ha de salvar a España, la madre de todos, a la que debemos fervoroso acatamiento.” – Uo. 62. o.
- 92 „La obra de Primo de Rivera, con la patriótica cooperación de los ilustres varones que integran el Directorio Militar, va dando óptimos frutos: en el concierto nacional ha refalado una ruta que ha de conducirnos a una era de regeneración, en la cual, el espíritu de la raza se va manifestando con extraordinaria diafanidad.” – Uo. 63–64. o.
- 93 G. M. Bruño: Historia de la Iglesia Católica: desde su fundación hasta nuestros días. Escuelas cristianas, Barcelona, 1928.
- 94 „... la enseñanza de la historia debe ante todo, mover a la práctica de la virtud y al mejoramiento moral.” – Uo. 13. o.
- 95 Uo. 145. o.
- 96 Uo. 332. o.
- 97 Uo. 333. o.
- 98 „Éste fue el general *Primo de Rivera*, quien, habiendo merecido la confianza del rey, disolvió las Cortes, las que sustituyó por un Directorio militar (13 de septiembre de 1923). Haciendo desde el primer momento abierta profesión de fe católica y de patriotismo desinteresado, *Primo de Rivera* se impuso desde un principio a todos los partidos, y mereció la adhesión de la parte sana de la nación. Gracias al régimen de orden y tranquilidad interior, son incalculables las mejoras que el nuevo Gobierno viene implantando desde hace cinco años.” – Uo. 336. o.
- 99 „Esto se escribe diez meses después de haber dado un golpe de Estado el Ejército, yendo al frente el señor Primo de Rivera, para limpiar a España de tantos políticos que la llevaban a la ruina. Se formó un Directorio militar, con aprobación de S. M. Don Alfonso XIII., siendo nombrado Presidente el señor Primo de Rivera, el día 13 de septiembre de 1923 quién gobernará a la nación, juntamente con el Directorio, hasta que puedan entregar el Gobierno a hombres dignos y amantes de España.” – Mariano de Zarco: Elementos de geografía. Grados 1 y 2. Edit. Del corazón de María, Madrid, 1928, 76. o.
- 100 Sz. n.: Geografía de España: cuarto grado. Edit. F.T.D., Barcelona, 1929.
- 101 Uo. 7. o.
- 102 „Idea del estado social. – El estado social de una nación corre parejas con la estabilidad y autoridad de su gobierno. Gracias al golpe de estado de 13 de septiembre de 1923, que detuvo a España en la pendiente rápida que la llevaba a la anarquía y al caos; estamos regidos por un gobierno que merece nuestra confianza, porque grandes son los beneficios que el nuevo régimen ha de reportado a la nación.” – Uo. 23. o.
- 103 „Para eso necesita del interés, del estudio, del tra-

- bajo, de la actividad y del amor de todos españoles. Amándola como debemos, la haremos grande; y los símbolos a los que debemos consagrar todo nuestro amor, y toda nuestra fe de españoles son: Nuestro rey,
Nuestro ejército y
Nuestra bandera.
¡¡VIVA ESPAÑA!!” –
Perpetuo Gómez S. Tutor: „Reflejos”: método de lectura: Irene y Pepe. Libro tercero. Librería y Tipografía Católica Pontificia, Barcelona, 1923, 133. o.
- 104 „Todo hombre debe saber lo que es su patria y más todavía si su patria es una de las más gloriosas que existen, como nos sucede a los españoles.” – El libro de España... 1928, 12. o.
- 105 „...en España no hay ninguna provincia despreciable, que todas son ricas por su honradez y por su valor, y después que unas sobresalen por su agricultura, otras por su industria, otras por su ingenio [...]. Segovia es una de las provincias más ricas en arte; y Cuenca, una de las que más grandes hombres había dado a España.” – Uo. 99. o.
- 106 „Esté visto, dijo Gonzalo, que no hay en España provincia ni región que no encierre grandes riquezas más o menos explotadas.” – Uo. 160. o.
- 107 „EL CID CAMPEADOR es el gran héroe de España, el héroe nacional, el tipo del valor y de la lealtad castellana [...]. Era el más valiente de todos los hidalgos castellanos [...], leal con su rey, magnánimo con sus enemigos, valiente en los combates y siempre vencedor.” – El libro de España... 29–30. o.
- 108 „Uno de los hombres más grandes de la Humanidad y una verdadera gloria de España, a la cual se consagró, fue Cristóbal Colón, natural de Génova o sus alrededores – aunque algunos opinan que nació en Galicia – hacia el año 1436.” – GARCÍA Y BARBARÍN, Eugenio (1927): Historia y geografía popular en América, especialmente de la española. Pla, S.A., Gerona, 20. o.
- 109 „Los Reyes Católicos, dijo Gonzalo, vivían en la época de la mayor grandeza de España. ¿verdad? – Sí, a fines del siglo XV y a principios del XVI. Son los mejores reyes que España ha tenido [...]. Ellos son los que tomaron a Granada, los que hicieron de España un solo reino, y conquistaron la mayor parte de Italia y ayudaron a Cristóbal Colón en el descubrimiento de América. Entonces florecieron las artes, las letras, las ciencias, la industria y la agricultura y España fue el pueblo más poderoso de la tierra.” – Uo. 166. o.
- 110 „...uno de los más grandes capitanes y políticos que han existido, y en su tiempo la voz de España era decisiva en Europa.” – Uo. 181. o.
- 111 „Ya sabe usted que Felipe II fue el mayor enemigo del protestantismo, y el protestantismo se ha vengado calumniándole. Pero, ¿quién duda de que fue un gran rey? Él resume la época de la mayor gloria de España.” – Uo. 282. o.
- 112 „He aquí un capítulo del „Quijote”, nuestro gran libro, y el más importante de la Humanidad, después de la Biblia.” – Tutor: id. m. 133. o.
- 113 Sz. n. (1924): Historia: [España y Universal]: grado superior. Saturnino Calleja, Madrid, 10. o.
- 114 Uo. 14. o.
- 115 Uo. 17. o.
- 116 Sz. n.: Historia: [España y Universal]: grado superior. Saturnino Calleja, Madrid, 1924, 27. o.
- 117 „-¿Y eso es obra de los árabes? –No, es obra de los españoles, porque aquellos musulmanes eran españoles casi todos y empezando por los mismos califas, no tenían apenas unas gotas de sangre oriental. Toda aquella civilización maravillosa es española; españoles sus libros, sus sabios, sus guerreros, sus artistas, sus poetas.” – El libro de España... 302. o.
- 118 Juan Rui Romero: La raza: lecturas literarias y geográficas sobre España y América. Librero Editor, Barcelona, 1926.
- 119 Uo. 5. o.
- 120 „A nadie mejor que a vosotros, que sois nervio vigoroso de la raza, y legítima esperanza y orgullo de los vuestras, puedo dedicar este libro. Leerlo con atención, y procurad que el bello ideal que con su publicación se persigue, se convierta pronto en hermosa y fecunda realidad. De ello no sólo os beneficiaréis vosotros, sino la Humanidad entera.” – Uo. 6. o.
- 121 „Sois hermanos, niños de la vieja Hispania y de la joven América.” – Uo. 7. o.
- 122 „...a crear y afianzar la verdadera unión entre España y América.” – Uo. 8. o.
- 123 Emilio Uzcátegui: Historia de Ecuador: texto para la enseñanza de la historia patria: primera parte. Talleres tipo. Nacionale, Quito, 1929.
- 124 „Por espíritu patriótico se ha aumentado la parte referente a América, orientado las reformas introducidas a esta sección en el sentido de las relaciones comerciales y de raza, que tienden a unir cada vez más las Repúblicas Hispano americanas con la Madre Patria.” – Sz. n. (1923): Geografía – atlas. 3er. Grado. F.T.D., Barcelona, 2. o.
- 125 López Marcos: id. m. 158. o.
- 126 „-¿Diga, tío, preguntó Antonio, y seguirá España desempeñando ese papel de civilizadora del mundo? – Es indudable, hijos, repuso don Gabriel. Tiene nuestra raza, a Dios gracias, virtudes y condiciones excepcionales. Puede haber sus más y sus menos y hasta un poquito de eclipse, como en todas las cosas humanas, pero España será fiel a la misión que la ha dado la Providencia. Los de Marruecos lo prueba admirablemente [...]. – ¿Así, a pesar de todo, España volverá a ser grande?, preguntó Antonio. – Lo será, no los dudéis, mejor dicho, nunca

- ha dejado de ser grande. Ahora está todavía, como cansada, como deshecha por el esfuerzo que supone civilizar medio mundo, y luchar contra las envidias de la otra mitad; pero nunca ha dejado de dar grandes hombres, caracteres de hierro, artistas famosos. En esto España ha sido siempre la misma.” – El libro de España... 226. o. (1928)
- 127 López Marcos: id. m. 161. o.
- 128 Uo. 145. o.
- 129 „Los cristianos mandados por D. Pelayo se defendieron con valentía y aunque eran muy pocos, ayudados por la providencia divina que hizo llover sobre los enemigos torrentes y peñas, vencieron por completo a los árabes.” – Porcel y Riera, M.: Curso Completo... 15. o.
- 130 „...gracias a la unidad católica, fuera España la nación más fuerte del mundo.” – Calleja, S.: Nociones de historia... 36. o.
- 131 „Los romanos y españoles adoraban a los dioses falsos del paganismo. En aquel tiempo vino el Apóstol Santiago y se convirtieron muchos españoles.” – Porcel y Riera: id. m. 8. o.
- 132 „Poco tiempo después que el falso profeta Mahoma hubo predicado su religión...” – Artigas y Feiner, J.: Compendio de Historia... 24.o.
- 133 „Un mal religioso, Martín Lutero, pretendió reformar la Iglesia católica...” – Bruño, G. M.: Compendio de Historia de... 22. o.
- 134 „Carlos V. aunque nacido en Gante, era nieto de los Reyes Católicos y por los tanto católico y español; hubo de guerrear contra los príncipes protestantes de Alemania y los metió en cintura.” - El libro de España... 231.o. (1928)
- 135 „...el catolicismo es la mayor gloria de España: nuestra literatura, nuestro arte, nuestra política, todo en España lleva ese sello glorioso del catolicismo. Entonces con la unidad política y peninsular alcanzó España su unidad religiosa, que es el mayor bien de una nación.” – Uo. 282. o.
- 136 López Marcos: id. m. 157. o.
- 137 Gabriela Ossenbach - Miguel Somoza - Ana Badanelli: La Biblioteca Virtual Padre-Manes de textos escolares europeos y latinoamericanos: análisis de una experiencia. In: A. Escolano Benito (szerk.): III Jornadas Científicas de la Sociedad Española para el Estudio del Patrimonio Histórico Educativo. La cultura material de la escuela. En el centenario de la Junta de Ampliación de Estudios, 1907-2007. Berlanga de Duero, Soria, Imprenta Gráficas Varona S. A., 2007, 353. o.
- 138 Rafael Ballester y Castell: Curso de Historia de España. K.n., 1924. Barcelona, 152. o.
- 139 Sz. n.: Geografía de Europa. Seix & Barral Herms, Barcelona, 1927.
- 140 F. de Selas: id. m. 100–101. o.
- 141 Sz. n.: Geografía - atlas: tercer grado. Edit. F.T.D., Barcelona, 1927, 37. o.

Diagnózisok és kezelések

A *Világ gazdasági válság 2008–2009* című kötet a folyamatokat sokrétűen, nemzetközi és magyar vonatkozásban is tárgyalja. A szerkesztő a Budapesti Corvinus Egyetem (továbbiakban BCE) Világ gazdasági Tanszékének tanszékvezetője, akadémikus.

A 2007-es subprime (nem minőségi értékpapírokat érintő) jelzálogválság olyan pénzügyi kataklizmát idézett elő, amelyet a fejlett államok pénzügyi-gazdasági irányítása teljes erejével kényszerült elhárítani, így a válság kihatásai befolyásolják a belátható jövőt. A gazdasági eseményeket figyelemmel kísérő olvasó számára nem is kell bővebben hangsúlyozni a téma jelentőségét 2011-ben.

Mivel a kötet önálló cikkeket tartalmaz, ezek közül több említ azonos vagy egymáshoz közeli eseményeket, nehéz róla konzisztens, egyúttal a szerzők fontos gondolatait kiemelő összefoglalást adni. Összehasonlítva *Zandi* [2009] monográfiájával¹, véleményünk szerint szembeötlő a magyar (kelet-európai) nézőpont – a válság amerikai gyökereinek kissé felszínesebb tárgyalása –, illetve a több szerzőnek tulajdonítható leírásbeli ismétlődés.

Itt és most összeszedjük a válság menetét az egyes mozzanatoknál hivatkozva a kötet cikkeinek megállapításaira. A 2007–2008-as válság tehát hozzávetőleges kronológiai sorrendben kerül leírásra. A válság előtti eseményeket (ideértve a japán válságot) és a tanulmányírók általános megjegyzéseit jelen közlemény elején, a válság lehetséges eredményeit tárgyaló szövegrészeket a regionális tanulmányokkal egyetemben pedig a recenzió végén ismertetjük.

A kötet szerzői közül *Blahó András*, egyetemi tanár (a BCE Világ gazdasági Tanszékének oktatója), „Globális válság és a multilaterális nemzetközi gazdasági szervezetek” c. cikkében részletesen áttekinti a Bretton Woods-i rendszer kialakulását és a rendszer megszűnését követő reformkísérleteket.

Szanyi Miklós MTA Világ gazdasági Kutatóintézet főmunkatársának „Válság és etika” című tanulmánya etikai megközelítést alkalmaz, a Max Weber által megfogalmazott protestáns etikai gondolkodást egyenesen Szent Ágoston munkásságától eredezteti. Az etika alapköve a prudens (körültekintő) viselkedés, amelyet a tanulmány egyéb mentális jellemzőkre vezet vissza.

Kutasi Gábor, (a BCE docense) „Amerikai kamatdöntések hatásai a 2007–2008-as pénzügyi válság kapcsán” c. cikkében az 1990-es években zajló japán válsággal vont párhuzam alapján vizsgálja az eseményeket, ezen belül is a kamatdöntések hatását az események alakulására (utóbbit később tárgyaljuk). Japánban az 1980-as évekbeli exportoffenzívát követően alakult ki recesszió és defláció. A válság elnyúlását a bankpolitika-vállalathálózat (keiretsu) összefonódások okozták, végül jelentős kormányzati beavatkozásokkal sikerült a gazdaságot valamelyest dinamizálni. *Kutasi Gábor* a jegybanki kamatcsökkentés eredménytelenségét általánosságban több tényezőre vezeti vissza: jegybanki késlekedés (negatív folyamatok kialakulása), a gazdaság lefékeződése esetén (csődkockázat emelkedése) a banki hitelkamat lefelé nem követi a jegybanki rátát. Ugyancsak a gazdasági fékeződés hatására a háztartások óvatossági tartalékolásba kezdenek a fogyasztás helyett, és végül kialakul a deflációs spirál (termelés-csökkenés, munkanélküliség, ami további árcsökkenéshez vezet).

Az amerikai jelzálogválság előzményei szerintünk *három* szálon bontakoztak ki.

Elsőként említjük a közgazdaságtan és gazdaságpolitika hosszú távú ingadozásait, amelyet részletesen ismertet a kötetben *Csáki György* a (Szent István Egyetem Nemzetközi Gazdasági Intézet egyetemi tanárának) „Világ gazdasági válság vagy korszakváltás?” c. írása. A szerző szerint az 1929-es válságot követően a gazdasági ciklusok állami (fiskális) kiadásokkal történő simítását hirdető keynes-i gazdaságtan került meghatározó helyzetbe a gazdaságpolitika terén. Ugyancsak a keynes-i gazdaságpolitika utóéletével foglalkozik *Szentes Tamás* akadémikus (a BCE Nemzetközi Tanulmányok Intézetének munkatársa): „Néhány megjegyzés a válság és kezelése értelmezéséről” munkája. Szentes Tamás szerint részben azért, mert a keynes-i elmélet nemzeti szintű megvalósítása nem volt összhangban az áru- és tőke mozgások nemzetközi jellegével, részben más okok miatt a 80-as évektől jobboldali gazdaságpolitikák (pl. a friedman-i monetarizmus) kerültek előtérbe először az USA-ban és az Egyesült Királyságban. Mivel ezen országok jelentős sikereket értek el, a jobboldali gazdaságpolitikák általánossá váltak a következő években. A piac elsőségét, majd – gazdasági/társadalmi koordinációs mechanizmusként – kizárólagosságát hirdető elméletek a 2000-es években tettek szert gazdaságpolitikailag a legnagyobb befolyásra.

A fent leírtakon belül véleményünk szerint kiemelten fontos a piac gazdasági és társadalmi szervezőmechanizmusának hatásossága (a neoliberais gazdaságpolitika kulcseleme).

A neoliberais eszmerendszerrel kapcsolatban *Szentes Tamás* hangsúlyozza a piac önmagában a piaci hatékonyság csökkenése irányában ható mechanizmusait, valamint a piac alkalmatlanságát nemhogy a neoliberais gazdaságpolitika által a piacra bízandó „új” funkciók betöltésére, de még hagyományos szerepkörökre is. *Szentes Tamás*, *Csáki György* „Világ gazdasági válság vagy korszakváltás?”, valamint *Farkas Péter*, (a Széchenyi István Egyetem adjunktusa) „A jelenlegi világ gazdasági válság jellegéről” c. írásaikban egyaránt kiemelik, hogy a neoliberais koncepció elsősorban a kevésbé fejlett országok a fejlettek számára kedvező piacnyitását eredményezte, míg a fejlett országok bújtatott protekcionizmust alkalmaztak.

Az eddig említett véleményekkel ellentétben *Magas István* a kötetben közölt első cikkében („Különös komplexitás a nemzetközi piaci folyamatokban”) a tőzsde klasszikusa, *Soros György* közgazdaságtanilag rég támadott, mégis népszerű visszahatás (reflexivitás) elméletét alkalmazza a válságra – azaz a piac tökéletlenségét nem keynes-i vagy etatista megközelítésben tárgyalja. Soros a fundamentális pénzügytannal ellentétben a piacok eredendő instabilitását hirdeti, aminek következtében a piacok állami szabályozása/stabilizálása nemzeti szinten könnyen megvalósulhatott. A tanulmány szerint a jelenlegi válság a szupranacionális tőzsdeszabályozás hiányából eredeztethető.

Másodsorban lényeges, hogy a hetvenes évektől kezdve az amerikai kormányzatok megpróbálták támogatni az amerikai társadalom lakástulajdonnal nem bíró alsó rétegeinek lakáshoz juttatását, ezért akár az általános gazdasági liberalizációval egy időben beavatkoztak a jobbára piaci alapon működő és teljesen kiforrott jelzáloghitelezés rendszerébe (*Szanyi Miklós*).

Kutasi Gábor említi a szakirodalomban is általánosan leírt hitelezési visszasságokat. Az ingatlanár-buborék növekedése során jelentek meg a közvetítői/hitelezői oldalról a „csali kamatok” (teaser rates), a negatív amortizációjú hitelek, kettős jelzálogok, amelyek egy kezdeti időszak után elviselhetetlen terhet róttak az adósra. Általános szakmai vélekedés alapján, ha az adós tényleges pénzügyi intelligenciával rendelkezett, a kedvezőbb refinanszírozás reményében vállalta ezeket a konstrukciókat.

Harmadrészt a transznacionális vállalatok a piaci verseny (dereguláció, liberalizáció) hatására munka- és energiaigényes tevékenységüket elkezdték kitelepíteni a viszonylag képzett és olcsó munkaerővel rendelkező fejlődő országokba (vö. Szanyi Miklós). Ez a folyamat a kilencvenes évektől egyre inkább Kelet-Ázsiába, hangsúlyozottan Kínába irányult. A kétezres évekre Kína hatalmas folyó fizetési többletet épített ki.

Ugyancsak általános szakmai vélekedés szerint, amelyet a szóban forgó kötet szerzői is elfogadnak, a 2000-es évek folyamán tehát kialakult az a világmodell, hogy a feltörekvő országok (elsősorban Kína) ellátták a fejlett világot olcsó árukkal (magas növekedés alacsony inflációval), ugyanakkor a termelő országok és nyersanyag (elsősorban olaj) exportőrök folyó fizetési többletet halmoztak föl. A fizetési többlet nagy része (alacsony fogyasztási készség Kelet-Ázsiában, exportjövendelmek központosítása Oroszországban) akár a fejlett országok értékpapírpiacán (többek között USA szuverén adósság finanszírozás), ingatlanpiacán (vagyonhatás!), akár közvetlenül, fogyasztási hitelként visszakerült a fejlett országokba (elsősorban az USA-ba).

A dot-com tőzsdei árbuborék kipukkadását és a 2001. szeptemberi terrortámadást követően az amerikai FED monetáris lazításba kezdett a gazdaság felpörgetése céljából. Ennek jegyében évekig a jegybanki kamat nagyon alacsony (~1%) szintre csökkent. A tartósan alacsony jegybanki (FED) kamat önmagában is alkalmas arra, hogy a hitelfelvévők rosszul ítéljék meg lehetőségeiket (*Szanyi Miklós*).

Amint ezt *Csáki György* és *Szabó Zsolt* (a BCE doktorandusza) „Kína és a világgazdasági válság” c. cikkében leírta, az USA számára nyújtott kínai hitelek a két ország kölcsönös egymásrautaltságát hozták létre.

Közismert, hogy a likviditásbőség miatt egy ideig felfelé mozogtak az eszközárak, ebből a piaci szereplők azt a következtetést vonták le, hogy a kockázatok alacsonyak. A növekvő ingatlanárak átmenetileg csökkentették a subprime bedőlések arányát.

A kialakuló buborékért viselt felelősség témáját is tárgyalja a kötet több szerzője.

Csáki György a válságot a dereguláció és alacsony kamatlábak szerencsétlen kombinációjából eredezteti. Ahogy az ingatlanár emelkedést mind többen tekintették megalapozottnak, és a kedvezőbb refinanszírozás korlátlan ideig látszott folytatódni, a piaci szereplők (bankok, hedge fundok, ingatlan- és hitelközvetítők, hitelfelvévők) magatartása egyre felelőtlenebbé vált. *Magas István* „Ciklikusság és válságok az amerikai gazdaságban” cikke szerint a jelenlegi válságot egy mesterséges kereslet által létrehozott túlköltekezés okozta, amelyben a pénzügyi innovációk indokolatlan mértékben fújták föl az eladható termékek állományát. *Szanyi Miklós* még hozzátette mindehhez, hogy az intézményi rendszert sok tekintetben sújtotta az összeférhetetlenség, azaz további rendszerkockázati tényező. *Palánkai Tibor* akadémikus és *Nagy Sándor Gyula* (adjunktus, a BCE Világgazdasági Tanszék munkatársa) „A jelenlegi világgazdasági válság és kísérletek a kezelésére” című esszejükben a pénzügyi közvetítőrendszer és a pénzügyi innovátorok tevékenységét etikátlannak, mi több, büntetőjogi megítélés alá tartóznak tartják.

Általános vélekedés szerint összességében három rendszerprobléma lépett fel: az USA (szövetségi és háztartási szintű) eladósodása, az imprudens (alulszabályozott, vágtató innovációval és összeférhetetlenséggel sújtott) tőke- és hitelpiacok, valamint a meghatározó piaci szereplők, a nagy befektetési bankok, hedge fundok hatalmas tőkeáttételei (amelyek többek közt strukturált értékpapírokban – CDO, MBS –, ezek derivatíváiban felvett pozíciókra vonatkoztak). A válság epicentrumában levő nagy amerikai befektetési bankok és egyes hedge fundok („fedezeti” alapok) 2006-2008-ban

nagyságrendileg 1:20-1:30 tőkeáttételt alkalmaztak, ez függetlenül a kérdéses értékpapír mibenlététől önmagában is rendkívül magas kockázat.

Palánkai Tibor és *Nagy Sándor Gyula* tanulmányukban a válság okát a pénzügyi rendszer robbanásszerű komplexitás (illetve áttekinthetlenség) növekedésével azonosítja.

A válság okaként *Paul Marer* azt a három okot jelöli meg, hogy a fejlett világ deficitbe került Kelet-Ázsiával szemben, a fejlett világban (elsősorban az USA-ban) áttekinthetetlen pénzügyi konstrukciókat vezettek be az erre anyagilag motivált közvetítők, végül pedig a politikai vezetés és a szabályozásra hivatott hatóságok mindennek a kockázatát nem mérték föl.

A kialakuló ingatlanár-buborék 2007-ben nyilvánult meg tőzsdei árfolyamesésben. Az ingatlanár-buborék kipukkadásának hatását fokozta a pénzügyi innovációk banki mérlegen kívüli hatása (a túlértékelt derivatívákért értékesítéskor vállalt banki kötelezettség). A válság során ezeket az eszközöket „mérgezőnek” (toxic assets) nevezték el. A hitelválság kialakulását (2008) észelve a FED 0% közelébe vitte a nominális kamatot, részben ösztönözve a fogyasztást, részben olcsóbbá téve a pénzügyi rendszer szanalására irányuló befektetéseket (*Kutasi Gábor*).

Farkas Péter az 1929-es válság és a 2008-as közt a meghatározó különbséget ott látja, hogy ezúttal jobban odafigyeltek a tőke védelmére (pl. az amerikai tőzsdei árfolyamok 50%-os zuhanása jóval kisebb, mint az 1929-es válságot követő), de ennek sikere a tanulmány írásának időpontjában még nem volt biztos.

Csáki György („Világgazdasági válság vagy korszakváltás?” c. írása) szerint a G20-ak gyors és bátor választ adtak, azonban az álláspontjuk később „puhábbá” vált. Ugyancsak *Csáki György* említi az IMF tevékenységét a válság során. A válság előtt az IMF – a szegény országokat menedzselő intézmény – szerepe csökkenni látszott. A válság során az IMF hatékony eljárásrenddel sietett a bajbajutott országok segítségére (tárgyalások megkezdése 72 órán belül), az Alap munkatársai korábbi regionális és globális válságok részletes elemzését is elkészítették, sőt az Alap hozzáállása a korábban alkalmazott neoliberalis megközelítéstől is eltért.

Palánkai Tibor-Nagy Sándor Gyula áttekintik a válságkezelés eseményeit, módjait. A pénzügyi rendszer megmentésére irányuló monetáris és fiskális (pl. rossz hitelek bankjának létesítése, ideiglenes bank-államosítások, likviditás-injekciók) intézkedéseket létfontosságúnak tartják, de – *Kutasi Gáborral* egyetemben – felhívják a figyelmet a deflációs veszély múltával a fenyegető inflációra. A Japánnal vont párhuzam alapján a banki likviditás helyreállítás és a vállalati szerkezetátalakítás végbement *Kutasi Gábor* szerint, de az USA hagyományosan nem exportál Japánnal összevethető mértékben, továbbá egyes meghatározó szereplők (pl. GM) sem versenyképesek a világpiacon.

Vígvári Gábor („Válságkonvergencia”) cikkében a gazdasági unió és a válság kapcsolatát vizsgálja. Gyakorlati példaként idézi a tanulmány, hogy dél-európai EU15 tagok Olaszország kivételével jelentős jövedelemhátránnyal csatlakoztak, így a konvergencia magas inflációval és versenyképesség romlással párosult. Szakirodalmi hivatkozások alapján (és ezek a tények 2011 közepén visszamenőleg különleges fontosságúnak tűnnek) a portugál fejlődési pálya a prociklikus költségvetési politika, a görög változat pedig a monetáris politika hatástalansága (infláció, versenyképesség romlás és fizetési mérleg hiány) miatt járt negatív konzekvenciákkal.

Benczes István a BCE Világgazdasági Tanszék docense „Expanziós költségvetési politika és hatásai az EU-ban” c. írásában stilizált tények segítségével vizsgálja a fiská-

lis változtatások különféle változatainak hatását a gazdaság egészére, illetve a fiskális változtatások és a kamatváltozások együttes hatását.

Ami a magyar helyzetet illeti *Palánkai Tibor–Nagy Sándor Gyula* megemlíti, hogy a 2001-ben kezdődő fiskális expanzió az államcsőd szélére sodorta az országot, csupán a IMF/EU hitel és a gazdasági megszorítások mentették meg. A szerzők a magyar kis- és középvállalatok támogatását ugyancsak problematikusnak tartják a szürkegazdaság magas aránya miatt. Magyarország speciális problémája a gazdaságilag inaktívak magas aránya.

Szabó Zsolt a válság kontextusában Kínáról írt cikket. A kínai helyzet nyugati világtól való eltérését jelzi, hogy a GDP növekedés jelentősen 10% alá csökkenése már aláássa a viszonylagos társadalmi békét. Az exportpiacok hanyatlására megoldás lehetne a kínai fogyasztás növelése, de ehhez a központi akarat mellett szükséges pl. a szociális háló erősítése (óvatossági tartalékolás motiváció csökkentése). A 2008-ban tetőző válság a kínai jegybankot jelentős lazításra sarkallta egy szigorító szakasz után. A kínai vezetés széleskörű keresletélénkítésbe kezdett, amelyre kivételes lehetősége nyílt, minthogy az államadósság a GDP 20%-a körül van.

Kozenkow Judit és *Paul Marer* a Közép-Európai Egyetem professzora egyaránt az ex-szocialista országokról írt egy-egy cikket. Mindkét szerző közli, hogy a kelet-európai országokban problémát okozott, hogy a bankrendszer jellemzően nyugat-európai anyabankjai az ingatlanbuborék kipukkadásán elvesztett tőkéjük miatt nem juttattak forrásokat a leánybankoknak így kelet-európába exportálták a likviditásszűkét. A likviditáshiányt fokozták a régió vélelmezett kockázatosága miatt az éppen kockázatkerülő befektetők is. A válság nyomán áresés következett be az értékpapírpiacokon és egyes országok ingatlanpiacain. A válság kezelésében a legfőbb prioritás a bankok megmentése volt.

Szent-Iványi Balázs a BCE doktorandusza és *Tétényi András* a BCE Világgazdasági Tanszék tanársegédje tanulmányában („A világgazdasági válság hatásai Fekete Afrikában”) a válság fekete-afrikai következményeit tárgyalja. A válság a térséget négy csatornán keresztül érinti: a magántőke beáramlás visszaesésében, a külföldi vendégmunkások hazautalásainak csökkenésén keresztül, a hivatalos segélyezés visszaesésében és a termékekárak csökkenésében. A szubszaharai térségbe irányuló válságkezelési fiskális stimulus viszont akkor ér el jelentékeny hatást, ha nagy multiplikátor hatású és magas rugalmasságú ágazatra irányul. A szerzők felvetik egy ördögi kör (negatív irányú pozitív visszacsatolású folyamat) lehetőségét, miszerint a gazdasági problémák aláássák az intézmények (pl. állam) működését, ami még nagyobb volumenű problémák forrása lehet.

A válságból való kijutás és az új gazdasági rendszer vonásait illetően *Szentes Tamás* hangsúlyozza a piaci mechanizmus kudarcát, ugyanakkor a keynes-i koncepciónak megfelelő, multilaterális egyezményrel létrehozandó nemzetek fölötti szabályozó testületben, globális politikai szavazati rendszerben, az infrastrukturális és fogyasztási cikk beruházás helyett humán tőkébe való beruházásban, a luxusjavak fokozott fogyasztási adójában és progresszív jövedelemadózásban látja a lényegi pontokat. A főbb területek, ahol a *Blahó András* által feldolgozott reformjavaslatok javítást tartanak szükségesnek: prudens kockázatkezelés, tőkeszabályozás, likviditás, a transznacionális pénzügyi intézmények jobb ellenőrzése, a pénzügyi szabályozás kiterjesztése a fontos intézményekre (pl. árnyékbankrendszer ellenőrzés alá vonása), transzparencia és jobb kockázatkezelés a származékos termékek terén, a hitelminősítők „legmagasabb szten-

derdjének javítása”. *Kutasi Gábor* a válság kezelését az USA tekintetében a likviditás (pénzügyi bizalom) fenntartásában látja, majd az állami beruházási expanzió általános gazdaságélénkítését tartja fontosnak. *Csáki György* a válság tanulságai tekintetében a rendszerkockázatok azonosítását, megelőzését, a kockázatok átláthatóságát és nyilvánosságra hozását, a szupranacionális szabályozást tartja fontosnak. *Farkas Péter* a válságot követő időszakra több gazdaságpolitikai forgatókönyvet ír le, annak megfelelően, hogy összességében mennyire lesz súlyos a válság. Enyhébb esetben egy korábbinál jobban szabályozott neoliberais modellt tart valószínűnek, súlyosabb következmények esetén keynes-i vagy egyenesen zöld-szocialista jövőt vizionál.

A válságkezelés mozzanatai és a válság utáni lehetséges forgatókönyvek közlésében előny a kötet sok szerzőjének sokrétű megközelítése. A mű különleges értékei a regionális fejleményekkel foglalkozó cikkek. Így részletesen megismerhetjük a 2007–2008-as válsághoz hasonló japán tőzsde-és ingatlanbuborék lezajlását, a kelet-európai és kínai fejleményeket, kimondottan ritkaságnak számít a kötet Fekete-Afrikával kapcsolatos tanulmánya.

Összefoglalva, jellemzően magyar illetőségű szakemberek magyar és külföldi hivatkozásokra épülő munkáit olvashatjuk. A kötet – a szerkesztő – célja valószínűleg a válság különböző aspektusaira vonatkozó, különböző felfogású szakemberek által írt dolgozatok közlése. Elképzelhető, hogy cél volt az eltérő vélemények ütköztetése is. Bár *Farkas Péter* a kötetben leírt véleménye szerint a közgazdász hivatás magyar gyakorlói között – tanszéki szinten – túlnyomó hányadot képviselnek a neoliberais felfogásúak, a kötetben – talán éppen a válság következtében – a piaci mechanizmus eltérő intenzitású és orientációjú bírálati kerültek túlsúlyba. Több-kevesebb részletességgel írnak a szerzők a válság kiváltó okairól és következményeiről, a lehetséges válság utáni világra vonatkozó forgatókönyvekről. Bár a válság okai és kibontakozása viszonylag részletesen megismerhetőek e könyv alapján, a nyugati szakirodalomban még részletesebb, hosszabb távú, több kulcsadatot tartalmazó leírások találhatóak. A szóban forgó kötet terjedelme lehetővé tenné a szakmailag hasznosítható mélyebb részletesség elérését ennek ellenére jelentős hozzáadott értéket képvisel mindazon gazdasági beállítottságú olvasók részére, akik tömör formában a válság lényegi mozzanatait szeretnék okszerű kifejtésben megismerni.

(*Magas István (szerk.): Világgazdasági válság 2008–2009 – Diagnózisok és kezelések. AULA Kiadó, Budapest, 2009. 445 p.*)

JEGYZET

- 1 M. Zandi: *Financial Shock - A 360 degrees Look at the Subprime Mortgage Implosion and How to Avoid the Next Financial Crisis*. 2009. Pearson Education (FT Press).

Báthory András, a tragikus sorsú bíboros erdélyi fejedelem

A 16. századi magyar és erdélyi történelemben meghatározó szerepet játszott a Báthori – hol „i”-vel, hol „y”-nal írják nevüket – család, amelynek legnagyobb egyénisége István, a lengyel király, aki nemcsak „ránca szedte” a széthúzásokkal teli lengyel királyságot, de felvillantotta a közép-európai nagyhatalom reményét is. A lengyel trón férfiágon kihalt, hiszen Zsigmond Ágost /1548–1572/ gyermektelenül halt meg, a trónöröklésben még nem férjezett idős nőtestvére került előtérbe. Igaz, at 1560-as években fokozottabb figyelem fordult Szapolyai János Zsigmond erdélyi fejedelem felé is, aki Zsigmond Ágost másik nőtestvérének, Izabellának volt a fia, neveltetésére a lengyel király különös figyelmet fordított, de ő 1571-ben meghalt. Aki feleségül veszi Jagelló Annát, öröklí a lengyel trónt, aki már betöltötte az ötvenedik évét, utódra nem számíthatott. A helyzet bonyolult lett, hiszen a francia, az osztrák és a svéd királyi család is „pályázott” a trónra, de belépett a trónigénylők sorába Báthory István erdélyi fejedelem is, aki János Zsigmond halála után Erdély korlátlan ura lett. Az első királyválasztó országgyűlésen Valois Henriket óriási többséggel választották királlyá, de néhány hónap múlva (1574. június 18-án) titokban megszökött Lengyelországból, miután értesült fivére haláláról és inkább a francia trónt választotta. Az ezután összehívott országgyűlésen – bár előbb Habsburg Miksát választották meg – nagy alkudozások árán Báthory Istvánt tették meg lengyel királlyá. Az alkudozás – sok mindent kértek az új királytól – legfőbb kérdése: Báthory István nőül veszi-e Jagelló Annát vagy nem. Ha igent mond, kéri királyi esküjét. Báthory István 1576. január 28-án fogadta a lengyel követséget Medgyesen, elfogadta a feltételeket, és letette a királyi esküt. Ezután indult ötszáz lovassal Krakkóba, ahol előbb feleségül vette Jagelló Annát, majd májusban királlyá koronázták. Ezzel az aktussal a magyar–lengyel kapcsolatok új fejezete kezdődött, míg a lengyel földön hódítóként is tisztelt István király uralkodásával a lengyel állam egyik legszebb időszaka kezdődött.

Báthory István a magyar történelemben mindig lényeges szerepet játszott család sarja volt, amely Kézai Simon szerint a svéd földről származott Gutkeled nemzetségből veszi eredetét. Az első ismert ősről, Miklósról és fiáról, Kopasz Andrásról 1250-ben történt említés, tőle származik a Báthory család. Bereczk /1277–1322/ szatmári szolgabíró, aki IV. László királytól engedélyt kap, hogy Bátor nevű birtokán minden szerdán vásárt tarthasson. Négy fia volt, az egyik váradi püspök lett, János fiától az ecsedi, Lukácstól a somlyói ág származott. Ettől kezdve a család két ágából a magyar történelem neves politikusai és nagy méltóságok kerültek ki, volt országbíró, nádor, erdélyi vajda, sok híres, néhány hírhedt személy. A somlyói ágból született Báthory István erdélyi fejedelem /1533–1586/, lengyel király és fivére Kristóf, aki fivérét követte az erdélyi trónon. E két Báthory meghatározó szerepet játszott Erdély történelmében, hiszen Erdélyt védték diplomáciai küldetésben, vagy, ha a sors úgy kívánta, a harctéren is. Báthory István, János Zsigmond fejedelem követeként 1565-ben a császártól két éves börtönbüntetést szenvedett el, mert Bécs akarásával szemben más érdekeket képviselt. János Zsigmond halála után az erdélyi rendek Báthory Istvánt választották fejedelemmé, aki ezután fegyverrel véde meg Erdélyt a császáriak támadásaitól. Miután lengyel királlyá választották, fivére Kristóf lépett helyébe. E két Báthory valóban tehetséges és nagy formátumú politikus volt, úgy, hogy a 16. század

végén a Báthory-család Közép-Európa e térségének meghatározó politikai tényezője lett. Kristóf fia, Zsigmond nem tartozott a nagy politikai egyéniségek közé, ingatag, befolyásolható ember lévén majdnem végveszélybe sodorta Erdélyt.

Báthory István lengyel királyként nemcsak szembe szállt az orosz cár nyugat felé irányuló expanzív politikájával, hanem hatalmas területeket hódított el tőle. A lengyel fennhatóságot szilárdította meg a Baltikumban, terveik között szerepelt egy olyan szilárd közép-európai hatalom megteremtése, amely eredménnyel veszi fel a küzdelmet a török terjeszkedés ellen is. E tervben nagy szerepet szánt az önálló Erdélynek, amely egy szövetség fontos tényezőjeként egyesítő erőként léphet fel a Magyar Királyság egykori területeinek egyesítésében, s független államként újból a térség politikai tényezője lehet. Lényegesek voltak hadseregfejlesztési intézkedései és centralizációs politikája, amelynek következtében uralkodásának egy évtizede a lengyel állam történetének utolsó békés időszaka volt.

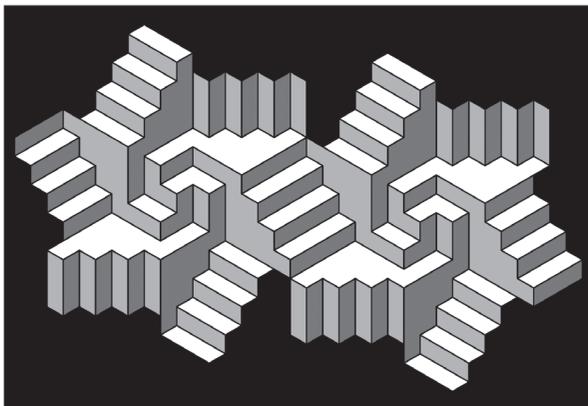
Báthory Istvánnak nem volt gyermeke, de rendelkezett dinasztiaépítő elképzelésekkel. A lengyel trónra a legnagyobb eséllyel a svéd Vasa-család aspirált, akik Jagelló Katalin svéd királynénak, Zsigmond Ágost hűgának jogán tartottak igényt. Ugyancsak rokonsági jogot hangoztattak a Habsburgok is trónigényük megfogalmazásában. Báthory István király néhány intézkedése arra enged következtetni, hogy lengyel terveiben fontos szerepet szánt fivére fiainak, Boldizsárnak, Andrásnak és Istvánnak, de unokahúgát Grizeldát feleségül adta Zamoyski kancellárhoz, legnagyobb lengyel szövetségéséhez. Igaz, hogy Báthory István halála után a lengyel trón elveszett a Báthory család számára, de több lengyel királyválasztó országgyűlésen számottevő pártként jelentek meg, majd e gondolat a Rákóczi fejedelmeknél is tovább élt.

Az előbb említett Báthory András (a lengyel történetírásban Andrzej Batory) a nem régen nyomdai napvilágot látott Horn Ildikó könyvének témája, akinek érdeklődési köre nemcsak a Báthoryak szerepére összpontosul, hanem Erdély 16/17. századi történetének talán legjobb szakértője is. Az egyes családok politikáját nem szabad kiszakítani egy nagyobb térség történéseiből, de ez fordítva is igaz. A Báthory család politikája az erdélyi valóságból szövődött, s egy-egy nagy egyéniségtől függött, hogy az előbbi „képlet” miként alakult a korabeli „nagypolitika” vonatkozásában. E szövevényes politika kiváló példája Báthory András /1566–1599/, a lengyel király unokaöccse (András nevű, elhunyt fivérének gyermeke), aki egyházi pályára lépett, akit pártfogója warmiai püspökké tett, s 1584-ben bíborosi méltósághoz segített. Művelt, az egyházi pályára jól felkészült ember volt, szerette a lengyel valóságot és őt is kedvelték, tisztelték. Tisztában volt azzal, hogy nagybátyja családjuk hatalmát építi lengyel földön, hogy ezzel egy markáns közép-európai hatalmat szervezzen meg. Ennek része volt, hogy az állami élet fontos területein megbízható személyek legyenek, e vonatkozásban viszont a közeli rokonoknak jut nagy szerep. E politikai és családi szövetségben lényeges szerepet kapott az egyház, a papi méltóság, amely vonatkozásban egy bíborosi kalap sokat nyomott a latban. Ez a lengyel király halála után következett be, amely ugyan váratlan, de következményei várhatóak voltak. A lengyel trónért mindenki harcba indult, a Báthoryak hatalmi igényeit lényegében a Zamoyski kancellár irányította párt jelentette. Jelöltként Zsigmond, az erdélyi fejedelem szerepelt, de a választási kombinációkban más testvér – például András fivére István és Boldizsár – is szóba jött. A királyválasztás győztese Zsigmond, a Vasa család tagja lett, de a nyugtalan lengyel belpolitikában mindig újabb és újabb politikai szövödések születtek, amelyek gyakran a határon kívül kerestek támogatást. Ekkor mindig szóba került valamelyik Báthory, így Zsigmond fejedelem, később Báthory Gábor erdélyi fejedelem, akinek halálával kihalt a somlyói ág. Ő inkább önjelölt volt, de a későbbi erdélyi fejedelmek külpolitikai terveiben mindig felrémlett Báthory István lengyel király példája, így vágyaik között szerepelt a lengyel trón megszerzése.

Visszatérve Báthory András bíboros életútjához, a nyugodtnak tűnő lengyelországi éveket megszakította Báthory Zsigmond fejedelem ingatag erdélyi politikája, gyakori lemondása, befolyásolhatósága, amely valóban romlásba vezette Erdélyt. Igaz, az unokatestvérek, a lengyel király fivéreinek leszármazottjai az 1590-es években hatalmi harcot vívtak a fejedelmi trónért, aminek egyik áldozata Boldizsár lett, akit Zsigmond megfojtatott. 1599-ben – miután Zsigmond újból lemondott – az erdélyi rendek fordultak András bíboroshoz, hogy tegye félre egyházi stallumait, és legyen Erdély fejedelme. Nehezen, de vállalta, és egyensúlyra törekvő politikájának a Bécs által felbérelt havasalföldi román fejedelem támadása vetett véget: a Nagyszebentől nem messze fekvő Sellemberk falu mellett megívott csatában a felbujtott székely csapatok körbevették, és Székely Ördög Balázs baltájával homlokukon sújtotta, sérülésében azonnal meghalt. Különben ő volt a második erdélyi politizáló bíboros (Fráter György az első), akit felheccelt katonák öltek meg.

Horn Ildikó avatott kutatója ennek a kornak, elbeszélő stílusban megírt feldolgozása alapos történeti munka, amelyhez bőséges bibliográfiát, forrásanyagot és fejezetenként gazdag irodalmi mutatót csatolt. Az Erdélyi Fejedelemség kialakulásának, fennállásának korszaka mindig vonzotta a hazai történetírást, szinte nem volt olyan jeles középkorral foglalkozó történészünk, aki ne keresett volna témát e jeles történeti család és kora történetéből. Ezekben mindig helyet kapott Báthory András bíboros fejedelem története, de bővebb figyelmet vagy alaposabb feldolgozást nem kapott. E hiányt pótolja Horn Ildikó kitűnő munkája, amely előbb magyarul – az Új Mandátum Könyvkiadónál – látott nyomdai napvilágot, 2010-ben pedig a varsói Neriton kiadónál is megjelent. A munka a lengyel olvasónál elsősorban az erdélyi vonatkozások részleteiben ad újdonságot, a magyar érdeklődőt pedig a lengyelországi események felvázolása ragadhatja meg. Az biztos, hogy Horn Ildikó könyve a Báthory család és a magyar–lengyel történeti kapcsolatok történeti feldolgozásait gazdagítja.

(Horn Ildikó: Andrzej Batory. Varsó, Neriton, 2010. 325 p.)

Tamar Lewin

Megfizethetlenné válhat az egyetemi képzés az átlag amerikaiak számára

Az egyetemi tandíjak növekedésével az amerikai átlagcsaládok többsége számára elérhetetlen lehet gyermekük egyetemi vagy főiskolai taníttatása, derül ki az amerikai Nemzeti Felsőoktatás-politikai Központ jelentéséből.

A tanulmány alapján 1982 és 2007 között átlagosan 439%-kal növekedtek az egyetemi évek finanszírozásához szükséges kiadások, míg az átlagos családok jövedelme csak 147%-kal emelkedett. Az igénybe vett diákhiteltek mértéke több mint a duplája lett az elmúlt évtizedben felvettekhez képest, a szerényebb jövedelmű családi háttérrel rendelkező hallgatók átlagosan kisebb összegű juttatásra számíthatnak az egyetem részéről, mint a tehetősebb családok gyermekei.

„Ha ez a tendencia folytatódik a következő 25 évben, akkor az átlag amerikai családok számára a felsőoktatás teljes mértékben megfizethetlenné válik” – állítja Patrick M. Callan, a felsőoktatási esélyek vizsgálatával foglalkozó, pártsemleges kutatóközpont igazgatója.

A legszegényebb családok esetében – amelyek jövedelmük alapján a társadalom legalsó 20%-ához számítanak – egy állami egyetemi képzés éves nettó költsége a család átlagjövedelmének 55%-át jelenti, amely érték 1999–2000-ben még csak 39%-ot tett ki. Az önkormányzati fenntartású felsőoktatási intézményekben, amelyekre sokáig egyfajta biztonsági hálóként tekintettek, a költség a legszegényebb családok átlagjövedelmének 49%-a volt, amely érték az 1999–2000-es tanévben még csak 40% volt.

A közeljövőben tervezett tandíjemelések ezért meglehetősen aggodalomra adnak okot. Az erre vonatkozó adatok csak januárban jelennek meg, de az már valószínű, hogy Floridában 15%-os, Washington államban 20%-os emelés várható,

Kaliforniában pedig költségvetési megszorításokra és hallgatói létszámcsökkenésre van kilátás.

Az Állami Egyetemek Országos Szövetsége által nemrég kiadott jelentés alapján a szövetség tagintézményei tudomásul veszik a válság miatt szükséges lépéseket, de intézményenként eltérő következményekkel számolnak.

A jelentésük hangsúlyozta, hogy a családok több felsőoktatási lehetőség közül is választhatnak, kezdve a 3200 dollár éves költségű önkormányzati fenntartású intézményektől a 33 000 dolláros éves költségű magán-kutatóegyetemekig.

„Úgy véljük, hogy az állami felsőoktatás jelenleg még megfizethető, de aggódunk amiatt, hogy ha a családok jövedelme változatlan marad, a tandíjak emelkedése viszont tovább folytatódik, akkor a közeljövőben már nem ez lesz a helyzet” – mondja David Shulenburg, a szövetség tanulmányi ügyekért felelős elnökhelyettese, a jelentés egyik társszerzője. „A sajtóban gyakran emlegetik a 35 000 dolláros tandíjat, de ezt érdemes annyiban finomítani, hogy a magán-kutatóegyetemekhez hasonló színvonalú oktatás már 6000 dolláros éves tandíj ellenében elérhető a hallgatók többsége számára.”

A jelenlegi folyamatokat 2036-ra vetítve, az oktatásra fordított összeg az átlagos családi költségvetés 11%-áról annak 24%-ára emelkedne, ami nem kevés” – állítja Shulenburg. „A jelentésben csak a tandíjakat vizsgáltuk, mert ezekre van csak rálátásunk.”

A teljes családi teherviselés tekintetében a jelentés készítői osztják Callan fent kifejtett aggodalmait.

A Shulenburg által készített jelentés azt javasolta az állami egyetemek számára, hogy tervezzenek költségcsökkentő intézkedéseket – például távoktatást, a középiskolai utolsó év tartalmasabb kitöltését¹, vagy a négyéves egyetemi képzés hosszának csökkentését.

¹ Az Egyesült Államokban az utolsó előtti középiskolai évben van több vizsga, az utolsó év kevesebb tanulással telik – *a ford.*

„Rengeteg kísérleti megoldásra van példa, és fontos, hogy ezek a jövőben is folytatódjanak” – mondja. „Vajon ha egy egyetemen 1000 hallgatót képeznek távoktatás keretében, ez hatással van az oktatás színvonalára? Amennyire rálátásunk van a kérdésre, úgy ítéljük meg, hogy nehéz úgy csökkenteni a költségeket, hogy az ne legyen hatással a minőségre.”

Callan a jelentésében javasolja, hogy az állam változtasson a felsőoktatás finanszírozás tervezett keretszámain.

„Amikor a gazdasági helyzet kedvező, és az állami egyetemek finanszírozása jobb, akkor alig emelünk tandíjat – állítja –, ha viszont rossz a gazdasági helyzet, akkor megemeljük őket és ráterheljük a családokra, éppen akkor, amikor azok még kevésbé tudják viselni. Ez pedig nem ésszerű.”

(*The New York Times*)

Az angliai szülők tájékoztatlanok az egyetemi oktatás költségeivel kapcsolatban

Egy nemrégiben nyilvánosságra hozott tanulmány szerint az angol szülők nehéz választás elé kerülhetnek, ha előrehozott nyugdíjazásuk mellett gyermekeik egyetemi tanulmányait is fizetni szeretnék.

Az *Association of Investment Trust Companies* kutatócsoport által közzétett felmérés szerint az angliai hallgatók kétharmada véli úgy, hogy a szülei finanszírozni fogják az egyetemi tanulmányaikat. Ezzel szemben a szülők kétharmada úgy látja, hogy ehhez nincs elég anyagi forrása.

A válaszadó szülők 39%-a úgy nyilatkozott, hogy semmilyen megtakarítással nem rendelkezik a gyermeke jövője számára.

Ami még ennél is ijesztőbb, mind a diákok, mind a szüleik tévesen ítélik meg az egyetem elvégzésének idejére felhalmozódó hitel mértékét. A diákoknak alig a fele, a szüleiknek pedig alig egyharmada számít arra, hogy a diploma megszerzésekor a felvett hitel összege 6000 font alatt lesz. Ezzel szemben, a NatWest Bank által készített elemzés szerint

az átlagos angliai diák 12 000 fontnyi adóssággal zárja az egyetemi éveket.

Úgy tűnik, a szülők egyszerűen nem takarítanak meg annyit, hogy fedezzék az egyetemi képzés hatalmas költségeit – az Országos Hallgatói Önkormányzat ezeket a költségeket a tandíjjal, a megélhetési költségekkel országos átlagban évi mintegy 8500 fontra becsüli, Londonban pedig 10 000 font fölértire. Ennek eredményeként sokaknak komoly áldozatokat kell majd hozniuk gyermeük érdekében.

A kutatócsoport vezetője, Annabel Brodie-Smith befejezésül hozzáteszi: „A felmérésünk alapján világos, hogy sem a diákok, sem a tanáraink nincsenek teljesen tisztában a felsőoktatás valódi költségeivel. A diákok továbbra is a szülőktől várják el, hogy támogassák a tanulmányaikat, mialatt a szülőknek csak alig a harmada képes erre.”

(*The Guardian*)

Sok angol szülő elhalasztja a nyugdíjba vonulást, hogy gyermeke egyetemi tanulmányait finanszírozni tudja

Az angol szülők több mint egynegyede tervezi, hogy később vonul nyugdíjba, annak érdekében, hogy a gyermeke egyetemi tanulmányainak költségét fizetni tudja, állítja egy nemrég megjelent tanulmány.

Az emberek mintegy 24%-a véli úgy, hogy tervezett nyugdíjba vonulását a gyermeke felsőoktatási költségei miatt el kell halasztania. Összesen nagyjából 200 000 emberről lehet szó, akik átlagosan 10 évvel hosszabbítanák meg az aktív időszakukat. A szülők további 24%-a nyilatkozott úgy, hogy e célból túlórákat vállal, míg 29% azt állította, hogy ebből a célból el kellett kezdenie takarékoskodni.

A felsőfokú tanulmányok növekvő költségei vonatkozásában a szülők 55%-a állította azt, hogy ennek következményeivel nem számolt, bár tízből hat azt nyilatkozta, hogy szerintük nem az ő kötelességük a tanulmányok finanszírozása. Angus Maciver,

a Prudential közvélemény-kutató cég ügyvezetője szerint: „Az eredmények azt jelzik, hogy a szülőkre komoly pénzügyi nyomás nehezedik.”

A piacutató cég a felmérést 523 olyan szülő megkérdezésével készítette, akiknek 17 év alatti gyermeke van, és 206 olyannal, akiknek gyermeke egyetemre vagy főiskolára jár.

(The Guardian)

A doktoranduszok helyzete Franciaországban

Interjú Jacques Comby-val, a Lyon 3 Egyetem kutatásért felelős rektorhelyettesével

A franciaországi doktoranduszok helyzetéről, lehetőségeiről az elsősorban jogi és a társadalomtudományi arculatú Lyon 3 Egyetem kutatásért felelős rektorhelyettesével, Jacques Comby-val beszélgettünk a Le Monde újságírója. A professzor szakterülete egyébként a klímakutatás, amely egy olyan tudományterületet, ahol gyakran tapasztalhatóak ellentmondások, az eredmények pedig nemegyszer heves társadalmi vitákat váltanak ki.

Gyakran hallani azt, hogy a fiatal kutatóknak nem jók a kilátásaik Franciaországban. Mi a véleménye erről?

Mindig bosszankodom, ha azt hallom, hogy egyesek elkedvetlenítik, elijeszítik a leendő doktoranduszokat, amikor azt mondják, hogy a kutatásra a mai világban nincsen igény, még akkor is, ha a kutatók helyzete valóban nem könnyű. A kutatási tevékenység ma is fejlődik, általában véve is, de a társadalomtudományok terén is. Az egyetemeken nem csak azért képzünk kutatókat, hogy biztosítsuk az egyetemi oktatók vagy az állami kutatóintézetek munkatársainak utánpótlását. A kutatás támogatásában a magánszféra is több szempontból érdekelt lehet.

Ma sem ritka ugyanis, hogy a képzéseinkre magáncégek munkavállalói iratkoznak be, mert szakmai vagy karrier téren előbbre szeretnének jutni. Vállalatokkal kötött speciális tanulmányi szer-

ződések keretében a doktoranduszok kutatási témái lényegesen gyakorlatiasabbak és hasznosíthatóbbak lehetnek. A CIFRE elnevezésű programban a hallgató a Nemzeti Technológiai Kutatói Hálózaton keresztül köt tanulmányi szerződést egy vállalkozással, és a képzés befejeztével választhat, hogy tudományos vagy gyakorlati irányban folytatja-e a karrierjét.

De vajon minden tudományterületen lehet olyan vállalkozást találni, amely hajlandó tanulmányi szerződést kötni egy doktorandusszal? Sokszor úgy tűnik, hogy ezek a lehetőségek csak a műszaki- vagy természettudományok hallgatói számára állnak nyitva.

Ezek a tanulmányi szerződések minden tudományágban léteznek, bár az igaz, hogy az egyes szakterületekből adódóan eltérő a gyakorlatiasságuk. Általánosságban véve a társadalomtudományok kutatása során mindannyiunk számára nagyon fontos eredmények szülehetnek. Ezért segíteni és támogatni kell például a bölcsészettudományi kutatásokat is, természetesen más területek mellett. Ezek a kézzelfogható eredményeken túl is nagyon komoly kérdéseket vetnek fel a társadalmi változások, illetve ezen változások irányai vonatkozásában. Én megszállott védelmezője vagyok a kutatói tevékenységnek, mivel a fenti lehetőségek hiányában nem kaphatunk teljes képet a világról, sőt!

A doktori képzésre általában kevesebb forrás jut manapság, és ez nem csak a társadalomtudomány területére igaz.

Az általam vezetett klímakutatási laboratóriumban minden doktorandusz-hallgató havi 1500 euró ösztöndíjat kap, de egyes vállalatoknál ennél magasabb juttatás is elképzelhető. Ezt bizonyos hallgatók az Oktatási és Kutatási Minisztériummal kötött állami ösztöndíjszerződés keretében kapják, bár ezek száma meglehetősen korlátozott, mások a fent említett vállalati tanulmányi szerződések keretében, megint mások régiós, európai uniós, nemzetközi vagy társadalmi szervezetek által nyújtott források révén, mint pl. a Ford vagy Axia alapítványától, sikeres pályázatok nyerteseiként.

Többféle finanszírozási forrást is említett, de vajon ezek felkutatása, megpályázása és adminisztrálása nem ró még további terhetet a doktoranduszokra?

De igen. A kutatásra rendelkezésre álló különböző forrásokról való tájékozódás néha valóban rendkívül bonyolult feladat, és a hallgatókhoz gyakran nem jutnak el a nekik szóló felhívások. Témavezetőt és finanszírozási forrást találni már önmagában sem könnyű munka. Ám megfelelő szakmai környezetben, kellő akaraterővel általában minden területen meg lehet találni a szükséges pénzeszközöket.

Egyes tudományterületek mindennek ellenére sokkal népszerűbbek, mint mások.

Általánosságban a környezetvédelem, vagy, hogy a saját szakterületemet vegyük, a klíma és a klíma változása egy olyan téma, amely igenis foglalkoztatja a vállalatokat és a társadalom tagjait is. Viszont egy történészhallgató is képes lehet a kutatása támogatása érdekében mozgósítani egyes gazdasági, politikai szereplőket vagy civil szervezeteket. A felvilágosodás korának lyoni történései például olyan sokszínű téma, amellyel már lehet kezdeni egyet s mást.

Forrásokat találni időigényes dolog. Ez nem megy a munka rovására?

Forrásokat találni valóban sok idő- és energiafelfordítást igényel. Nekem is néha az az érzésem, hogy tudományos kutatóból tudományt értékesítő menedzser lettem, akinek az a célja, meggyőzze a cégeket vagy az állami szféra intézményeit, hogy együttműködéseket alakítsanak ki velünk és tartsák fenn azokat. Efölött lehet sajnálkozni, de ennek ellenére kell, hogy haladjunk a korral és alkalmazkodjunk a körülményekhez.

Mindennek természetesen megvan a maga kockázata is, nevezetesen a kutatói szabadság tekintetében. Ezzel tisztában vagyunk, és igyekszünk mindent megtenni annak érdekében, hogy ne csak a támogatók által javasolt témákat kutassuk, hanem más területeket is. Az viszont egészen biztos, hogy nem lehet többé kutatási tevékenységet elszigetelten folytatni, különösen akkor nem, ha valaki éppenséggel egy laboratórium működéséért és alkalmazottai jövőjéért is felel.

Mi a helyzet az „örök doktorandusz hallgatókkal”, akik tíz év alatt sem készültek el a disszertációjukkal, és akikről korábban sokat lehetett olvasni?

A doktori képzésben töltött idő sok területen jelentősen lerövidült, de nem szabad elfelejteni,

hogy a túlszabályozás, különösen a társadalomtudományok területén, nem szerencsés dolog, és egy bizonyos mértékű rugalmasságot feltétlenül benn kell hagyni a rendszerben. Egy doktori értekezés megírásához szükséges idő függ az adott szakterületről, a kutató elhivatottságától, de a munkához rendelkezésre álló feltételektől is. Nem szabad megszabni egy általános felső időhatárt, például öt vagy hat évet (három vagy négy évre is akadt már példa), viszont el kell kerülni azt is, hogy a doktori disszertáció megírását a végtelenségig lehessen halogatni. Egy középiskolában oktató történelemtanárnak, akinek a munkája mellett a családjáról is gondoskodnia kell, nagyon nehéz például néhány év alatt egy színvonalas disszertációt megírnia.

Másrészt, a doktori értekezés sokak számára szakmai célkitűzés is, amelyet nem csak a munkahelyi előmenetelük miatt írnak meg. A legfontosabb az elvégzett munka minősége és az, ami társadalmi haszon ebből származhat. De ez komoly nehézséget jelent, főleg akkor, amikor a kutatóintézetek hatékonyságát – többek között – a doktori disszertációk elkészítésének átlagos hossza alapján értékelik.

Őn hogyan választja ki a leendő doktoranduszait?

Ahhoz, hogy megtaláljuk a legmegfelelőbb tehetségeket a jövőbeli munkánkhoz, már az első egyetemi évek során lehetőséget biztosítunk a hallgatók számára arra, hogy megismerkedjenek az intézet munkájával, majd a mesterképzésük ideje alatt lehetővé tesszük, hogy tevékenyen részt is vehessenek benne. Így lassan megismerjük a hallgatóinkat, a céljaikat és a képességeiket. De veszünk fel más intézményekből érkező érdeklődőket is. Tudni kell nemet mondani az olyan jelentkezők esetében, akik még szakmai vagy más tekintetben nem elég érettek, anélkül, hogy véglegesen elzárkóznánk egy esetleges jövőbeli közös munkától.

A kutatási terv elkészítése és a megvalósítás lépéseinek megtervezése komoly erőfeszítést igényel, és mindenképpen meg kell állapodni az egymás számára kölcsönösen elfogadható feltételekben, mivel a doktori képzés megkezdésével egy csapatba kell beilleszkedni, és a témavezetővel 4-5 éven keresztül szoros együttműködésben dolgozni.

Milyen képességek szükségesek tehát ahhoz, hogy valakiből jó kutató legyen?

Egy jó disszertációhoz a leleményességen kívül leginkább sok munkára és tudományos fegyelm-zettségre van szükség. És a téma gyakorlatiasságá-hoz igazodó mértében mások számára is hasznosít-ható következtetéseket kell tartalmaznia.

Nemrég például egy doktoranduszunk a lyoni vízgazdálkodásra illetve szennyvíztisztításra ható éghajlati tényezőkről írta meg a disszertációját. Az értekezés egyik megállapítása következtében pon-tosítani kellett a „városi éghajlat” jelenleg használt fogalmát, mert kiderült, hogy a helyi sajátosságok (a magasabb városi hőmérséklet, az eltérő terepvi-szonyok, stb.) kisebb hatással vannak a városokban hulló csapadék eloszlására és intenzitására, mint ahogyan azt korábban gondolták.

Ezek a kutatási eredmények a gyakorlatban is hasznosíthatóak, és javíthatják a szennyvíztisztítás hatékonyságát. Ez a fiatal kutató egyébként más szakterületről, környezetmérnök szakról érkezett hozzánk, és csak nálunk kezdett el klímakutatással foglalkozni. De az elhivatottságának, akaraterejé-nek és természetesen a képességeinek köszönhe-tően sikerült elsajátítania a szükséges (statisztikai, modellezési és programozási) módszereket. Ebből is látszik, hogy klímakutatónak sem születik az ember, hanem azzá válik.

Mi az, amit egy kutatónak mindenképpen kerü-lnie kell?

Egy jó kutató először is legyen becsületos, ren-delkezzen egyfajta kutatói etikával, tartózkodjon az elhamarkodott megállapításoktól, legyen szerény, de legyen erős kritikai érzéke is, elsősorban a saját kutatási eredményeivel, illetve azok általánosítható-ságával kapcsolatban. Ez különösen igaz a klíma-kutatásra, mivel itt gyakoriak az ellentmondások, sőt a komoly viták.

A fiatal kutatók gyakran elkövetik azt a hibát, hogy mindenáron be akarják bizonyítani a felte-vésük helyességét, ahelyett, hogy objektíven, a témával kevésbé azonosulva dolgoznának; ahogyan egy kutatónak kell. Vagyis: egy hipotézis csak akkor válik érdekessé a tudomány szempontjából, ha kiállja a tesztelés, a kísérleti ellenőrzés próbáját. Bár igaz, hogy még Einsteint is megvádolták azzal, hogy szándékosan hagyott hibákat az egyik leveze-tésében, hogy a feltevését igazolni tudja...

(Le Monde)

Benoit Floc'h

A külföldi diákok kedvezőtlen fogadtatása Franciaországban

A francia belügyminiszter, *Claude Guéant* nevé-vel fémjelzett 2011. május 31-én kiadott körlevél, amely a külföldről érkezett diplomás bevándorlók munkavállalását korlátozza, szinte mindenütt a vi-lágon megdöbbenést váltott ki, és veszélyeztetheti Franciaország imázsát... „Hiba volt”, nyilatkozott az ügy kapcsán *Pierre Tapie*, a *Conférence des Grandes Écoles* (CGE), azaz a felsőoktatási intéz-ményeket összefogó szervezet elnöke. „Ez az ügy visszhangot keltett Indiában, Brazíliában, Chilében, vagy Marokkóban is...”, amihez az érintett dip-lomás fiatalok Franciaországban való családosa is társul.

Kína szemszögéből nézve Franciaország állás-pontja meglepő. „A tehetség nemzetközi háborújáb-an minden olyan ország önmaga ellensége, amely nehezíti a hallgatók vízumhoz jutását, munkalehe-tőségét tanulmányaik ideje alatt, vagy a diploma megszerzését követő első szakmai gyakorlat telje-sítését”, figyelmeztet *John Quelch*, a *China Europe International Business School* (CEIBS), azaz a Kína–Európa Nemzetközi Üzleti Főiskola dékánja.

A XXI. századot gyakran úgy mutatják be, mint a tudásalapú gazdaság évszázadát. A gazdasági növekedés egyre inkább a tudásra és az innováci-óra támaszkodik majd. Ezért is fontos egy ország számára, hogy vonzó legyen, a világban 2015-re prognosztizált, mintegy 200 millió diák legjobbjai számára. A Lausanne-i Műszaki Főiskola (*Ecole Polytechnique Fédérale de Lausanne*) igazgatója, *Patrick Aebischer*, attól tart, hogy ez a fajta megszo-rító politika agyelszívást eredményez majd Európa irányából, holott valójában Európának lenne szük-sége tudományos-szellemi kapacitásai bővítésére. A kaliforniai Szilícium-völgy nagy része a legjobb kutatók „importjára” támaszkodik, akik többek kö-zött az Indiai Műszaki Intézetből (*Indian Institutes of Technology*) érkeztek, majd a Stanford vagy a Berkeley Egyetemen szereztek doktori fokozatot.

Ezek a diákok, a jövőbeli kutatók vagy vállal-kozók, kíváncsiak lennének Franciaország tuda-mánypolitikájára is. Ezt tapasztalta *Jean-Pierre*

Raffarin, volt francia miniszterelnök is egy pekingi diákkonferencián tett látogatása során. „Kínai egyetemi hallgatók vetek körül, és kérdéseket intéztek hozzám a témában, miután a Kínai Televízió interjút készített velem”, mesélte a politikus.

De máshol is hasonló bizonytalanság volt tapasztalható. Néhány hete egy Moszkvában tartott fórumon *Bernard Ramanantsoa*, a Párizsi Közgazdasági Egyetem (HEC) rektora, iskoláját népszerűsítette, amikor egy hallgató a következő kérdést szegezte neki: „Mit gondol a Guéant-körlevélről?”

Marokkóban a francia nyelvű oktatási intézmények tanárai október 14-én levelet intéztek a marokkói francia nagykövethozzá a céllal, hogy értesítsék az ügy „Marokkóban okozott katasztrófális hatásáról, és tolmácsolják azon családok döbbenetét, akik francia oktatási rendszerű iskolákba járatják gyermekeiket”.

A 25 éves *Nabil Sebti* az egyik ilyen érintett. Ez a marokkói diák, aki a HEC-en szerezte diplomáját, a Külföldi Hallgatók Egyesületének szövegírója. A *New York Times*, a vele készített interjút kapcsán a következő megállapítást tette: „Francia az anyanyelvük, *Sartre*-tól vagy *Camus*-tól tudnak idézni és az ország elit iskoláiban tanultak. Mégis, a legutóbbi évek franciaországi bevándorlási korlátozásai arra kényszerítettek több külföldi diplomás fiatalot, hogy visszatérjenek Észak-Afrikába, ahol kevés a munkalehetőség, potenciálisan megfosztva ezáltal az országot egy magasan képzett és produktív munkaerőtől.”

A francia kormány a tömeges tiltakozások lehetőségétől megrémülve, a minisztereket a gyors intézkedésre utasította. A miniszterelnök november 22-én levelet intézett *Pierre Tapie*-hoz. Ebben arról biztosítja azokat a Franciaországban legalább egy mesterdiplomát szerzett külföldi hallgatókat, hogy nem okoz gondot a munkaerőpiacon, ha az országban maradnak az első szakmai gyakorlatuk lezáruláig. *François Fillon* a következőket hangsúlyozta: „Az a célunk, hogy a legjobb diákokat vonzzuk ide az egész világból.”

Ugyanezen a napon a *Le Monde*-ban, *Claude Guéant* rámutatott a kormányzati politikával kapcsolatos ellenzéki ferdítésre, azt állítva, hogy a kormány mindent elkövet a világban felháborodást keltő ügy elsímítása érdekében. Ugyanakkor

kijelentette azt is, hogy nem kívánja „cinikusan felvállalni az olyan országok vonatkozásában kialakítandó célzott agyszívást, amelyeknek maguknak is nagy szükségük van egy képzett vezetőréteg kialakítására”.

Fejlesztési politika, nemzetközi verseny, a francia fiatalok magas munkanélkülisége, az elnökválasztási kampány, amelyet *Marine le Pen* pártjának megerősödése árnyékol be... A kormány nyomás alatt van.

A *The Australian* című napilap ez utóbbi aspektust veszi célpontba egyik november 23-ai cikkében, melyben a cikkíró az „ügyetlen bevándorlási politika” kifejezést használja. „A szélső-jobboldal gyors felemelkedése már nem csupán politológiai kérdés a francia elit egyetemeken.” A *Sydney* napilap szerint: „A francia hozzáállás több mint tanulságos Ausztrália számára arra vonatkozólag, hogy milyen politikát nem szabad folytatni.” Pedig Ausztrália, más országokhoz hasonlóan, maga is szembesült ezekkel a kérdésekkel, emlékeztet a *New York Times* október 13-ai száma: „Ebben az évben számos nyugati nemzet, többek közt Ausztrália, Nagy Britannia és Svédország döntött a külföldi diákok egyetemekre történő bejutásának korlátozásáról.”

A körlevél „egy rövidlátó populista politika terméke, állítja felháborodva *William Lawton*, a Brit Nemzetközi Felsőoktatási Kutatóintézet igazgatója, és ez pontosan illik arra is, ami az Egyesült Királyságban történik. A kormány itt is arra kényszerült, hogy a 2010-es választási kampányban bejelentse a bevándorlás csökkentését.” Mostanáig, az Európai Unión kívülről érkezett diplomások két évig dolgozhattak az országban, de „ez a lehetőség a jövő évtől megszűnik, pontosít *Lawton*. Természetesen ez volt az egyik vonzerő, amiért érdemes volt itt tanulmányokat folytatni. A világ számára küldött üzenet tehát valójában negatív.”

A francia kormány mostani intézkedései vajon elegendőek ahhoz, hogy lecsítsák az indulatokat? Mihelyt *François Fillon* levele megérkezik, a *grandes école*-ok és az egyetemek szerint lehetséges lesz „eloszlatni a félreértéseket és az aggályokat”. „Amint ez megvalósult, a gépezet újra elindul” – véli *Tapie* úr.

Jean-Pierre Raffarin is elítéli a globalizáció-elle-

nességből származó „abszurd nemzetközi stratégiát”, és bízik abban, hogy „ez még orvosolható lesz”. Azt tanácsolja, hogy a francia politikusok legyenek óvatosabbak a kommunikációjukban. Szigorúnak kell lenni az illegális bevándorlással szemben, azonban a legális bevándorlást el kell fogadnunk. A diákok pedig az utóbbihoz tartoznak.

De valójában a külföldi diákok létszámáról készített statisztikák fogják elárulni, hogy a hatás tartós marad-e, vagy csökkenthető idővel. „Úgy gondolom, hogy ebben a stádiumban Franciaországban még nincsen baj – vélekedik *Della Bradshaw*, a *Financial Times* újságírója –, ellentétben az Egyesült Királysággal, ahol ebben az évben az MBA ösztöndíj pályázatok száma óriásit zuhant.

Kanada viszont örülhet, mivel az ország igyekszik megtartani az országba érkező, tanulni vágyó fiatalokat, emlékeztet *Lawton* úr. „Minőségi tanulmányaik folytatásához, vendégszerető úti célt kereső, külföldi frankofón diákok fogadása szempontjából Kanada nyilvánvalóan nagyon jó esélyekkel indul.” Így *Québec*-ben *Jean-Pierre Raffarin*-nek sok észak-afrikai diákja van az előadásain. „Egy vendégszerető kanadai, és a kicsit merev francia hozzáállás közül a diákok hamar választanak” – vonja le a következtetést a volt miniszterelnök.

(*Le Monde Education*)

A fiatal jogászok helyzete Franciaországban

Az elmúlt 30 évben a Párizsban tevékenykedő ügyvédek száma megkétszereződött: 12 ezerről 24 ezerre nőtt. Egész Franciaországban jelenleg összesen 53 ezer ügyvéd praktizál.

„Az ügyvédi hivatás egy olyan foglalkozás, amely teljes elköteleződést kíván az ügyfél iránt, aki általában a legkomolyabb problémái megoldásával fordul hozzánk” – állítja *Caroline Benhaim*, a Párizsi Ügyvédi Kamaránál bejegyzett, elsősorban betegjogi ügyeket vállaló ügyvédi irodában dolgozó

fiatal jogász. „Néha járok tárgyalásokra is, de az időm legnagyobb részét a tanácsadás tölti ki” – mondja.

Ugyan a köztudatban még mindig a tárgyalótermek kiváló szónoki képességekkel megáldott ügyvédjének képe él, a valóság már régen nem csak ez. Az ügyvédek több mint fele már kizárólag tanácsadással foglalkozik, és soha be sem teszi a lábát a tárgyalóterembe. „Harminc éve a leghíresebb ügyvédek még a büntetőügyek vádlottjainak védői közül kerültek ki, mint például *Robert Batinder* vagy *René Floriot*. Ma viszont már a gazdasági jogászok a legkeresettebbek, mint *Jean-Michel Darrois* vagy a nemrégiben elhunyt *Jean-François Prat*” – mondja el *Jean Castelain*, a Párizsi Ügyvédi Kamara elnöke.

„Harminc év alatt a szakmát gyakorlók létszáma rendkívül felduzzadt, hiszen csupán Párizsban 12 ezerről 24 ezerre nőtt. Franciaországban összesen 53 ezer ügyvéd praktizál, vagyis több mint a felük a fővároshoz kötődik. Párizsban egészen más az ügyvédek munkája, mint vidéken. Párizsban az irodák bevételének kétharmada tanácsadásból származik, míg vidéken a munka legnagyobb részét a peres képviselő teszi ki, ezen belül is legnagyobb számban a családjogi ügyek vitele” – folytatja az elnök.

Tizennyolc hónap képzés

Caroline Benhaim is, a többi kollegájához hasonlóan 18 hónapnyi ügyvédjelölti képzés után vehette át az ügyvédi tevékenység gyakorlásához szükséges ügyvédi oklevelet (*Certificat d'Aptitude à la Profession d'Avocat – CAPA*). A többség jogi mesterdiplomával jelentkezik a képzésre, de ez nem feltétele a részvételnek. „A mi ügyvédi iskolánk egyre nagyobb számban vesz fel nem jogi előképzettséggel rendelkező hallgatókat: közgazdászokat, politológusokat, vagy amerikai Összehasonlító Jogi Master diplomával rendelkezőket, amely egy nemzetközi ügyvédi irodában rendkívül hasznos végzettség” – folytatja *Jean Castelain*.

A képzésen részt vevő hallgatók valójában már ügyvédként dolgoznak a gyakorlatban, hiszen a tizennyolc hónapból hat hónapot ügyvédi irodában, hat hónapot pedig más jogi munkakörben kell gyakorolnunkként eltölteniük.

„A találékonyág kötelező”

„Az ügyvédi munkához elengedhetetlen képesség a kreativitás. Nagyon sokan hiszik azt, hogy a jogi egyetemen a hallgatók csak magolnak, pedig a valóságban ez is nagyfokú kreativitást igénylő szak” – állítja Bernard Beignier, a Toulouse-1 Capitol egyetem jogi karának dékánja. „Ügyvédnek lenni annyi, mint nap nap után találékonynak lenni” – mondja Jean Castellain, majd hozzáfűzi: „Mindennek ellenére nem könnyű egy ügyvédjelöltnek találékonynak lennie, hiszen ugyanaz itt is a helyzet, mint amikor a kukta főzni tanul. A fiatal ügyvédek mindazonáltal jóval lendületesebbek, hiszen szükségszerűen kevesebb a gátlásuk, mint a korábbi generációk tagjainak.”

Ezt Caroline Benhaim így folytatja: „Kötvé vagyunk egyrészt a jogszabályok szövegéhez, másrészt az adott eset tényállásához. A kreativitásnak tehát csak mindezek megfogalmazásában lehet szerepe. Ez pedig a tárgyalás során csúcsosodik ki.” Az ügyvédek a tárgyalóteremben szemtől szemben mérhetik össze az erejüket, mindegyik a saját ügyfele képviselőjében. Az egymás elleni kirohanások gyakran hevesek, de csak nagyon ritkán fájulnak el. „Amint a szócata véget ér, tudni kell kilépni a szerepből” – vallja a fiatal ügyvédnö. „Néha érezhető még a feszültség, de a fő szempont az, hogy mindannyian egy közös hivatáshoz tartozunk.”

Nehéz kezdet

Még ha egyes sztárügyvédek honoráriuma elképesztő mértékű is, a kezdő ügyvédek élete gyakran nem egyszerű, hiszen rengeteg van belőlük, különösen Párizsban. A szakma fogásaival ismerkedő fiataloknak hosszú évek kemény munkájába telik, míg elfogadható mértékű jövedelemre tesznek szert. A francia ügyvédi irodák legnagyobb részében rendszeresen túlórákat és kiküldetéseket kell vállalniuk, és ahhoz is kell elhivatottság, folytatja Caroline Benhaim, hogy türelmesen hallgassuk végig, ha napjában tízszer telefonál ugyanaz az ügyfél, ami megint csak azt bizonyítja, hogy nagyon sokat várnak el tőlünk.

„Ez pont olyan, mint a futballban: sokan játszanak a kis helyi csapatokban, és csak kevesen a Real Madridban, foglalja össze tömören Jean Castellain. De a nagy ügyvédek egyetlen közös vonása, hogy

mind rendkívül keményen dolgoztak, amíg eljutottak a legjobbak közé.”

A megnövekedett fővárosi ügyvédjelölti létszám miatt a képző intézmény nemrégiben új épületbe költözött. „A célunk az, hogy olyan képzést nyújtsunk, amely felkészíti a hallgatókat a gyakorlati életre; ezért oktunk a szűk értelemben vett jogi tárgyak mellett alternatív vitarendezési módszereket is, mint például mediációt” – mondja Jean Castellain.

A jogásképzés Franciaországban

Az ügyvédi iskolába jelentkezők többsége már rendelkezik jogi egyetemi diplomával. A minimum szint az egyéves mesterképzés, de a többség kétéves mesterképzésről érkezik, amelynek államvizsgája egyenértékű a sikeres ügyvédi iskolai felvételi vizsgával.

És a képzés nem könnyű. „A jog azon kevés tárgyak egyike, amellyel a felsőoktatási intézménybe való bejutást megelőző iskolai tanulmányaik során egyáltalán nem találkoznak a hallgatók. És azok, akik úgy gondolták, már tudják, miről van szó, általában tévednek” – magyarázza Bernard Beignier, a Toulouse-1 Capitol egyetem jogi karának dékánja, amely jelenleg összesen 10 000 hallgatóval rendelkezik. Ennek természetesen sokszor csalódás a következménye, még akkor is, ha a többség 60%-nál magasabb eredménnyel végzi el a leginkább módszertani, alapozó ismereti tárgyakból álló első évet.

Most vessünk egy pillantást a főiskolákra. A jogi képzést nyújtó főiskolák legjobb diákjai átjelentkezhetnek a párhuzamos egyetemi képzésekre. A Toulouse-i Egyetem jogi kara például a jeles vagy jó átlagú hallgatók számára lehetővé teszi, hogy a többi hallgatóval azonos diplomát szerezzenek, ha a második év folyamán írásbeli dolgozatok formájában különbözeti vizsgát tesznek. „A vizsgáztatók tudják, hogy őket jobban lehet terhelni, mint a többieket” – állítja a dékán, Bernard Beignier.

A párizsi Panthéon-Assas Egyetem elitképzése évente 120 új joghallgatót vesz fel. Elsősorban jogi tárgyakat oktatnak, de a tantervben szerepel közgazdasági, szociológiai vagy filozófiai tárgy is. Mindez pedig egyéves szakirányú képzéssel vagy külföldi szakmai gyakorlattal egészül ki.

(Le Monde Education)

A világ legkülönlegesebb egyetemi kampuszai – Futurisztikus egyetemi város az arab világban

Katar földjében kincs rejtőzik, erre utal *Francis Scott Fitzgerald* novellájának címe is: „A Ritz Hotel nagyságú gyémánt”. A Perzsa-öböl ezen kis országa alatt 75 évre elegendő gáztartalék és 50 évre elegendő kőolaj-tartalék van... Tehát az emirátus jövőbeli kilátásai felhőtlennek tűnnek, hiszen még hosszú éveken keresztül magas külkereskedelmi bevételekre számíthat.

Pedig... *Hamad Ben Kalifa Al-Tani* emír szeretne tovább tekinteni ennél a derűs horizontnál. Felesége, *Mozah Al-Missned* ösztönzésére, belekezdett az oktatás fejlesztésébe. A cél legalább annyira világos, mint amennyire sötét a kőolaj: „A természeti erőforrások előbb-utóbb elfognak” – magyarázza *Abdullah Ben Ali Al-Tani* sejk, a Katar Alapítvány oktatásért felelős kuratóriumi tagja, amely szervezet arra hivatott, hogy az ország jövője érdekében tevékenykedjen. „Más alapokra kell helyeznünk a gazdaságunkat. A holnap erőforrásai a mai fiataloknak nyújtott oktatásban rejlenek. Komolyan investálnunk kell a fiatalságba.”

A *World Innovation Summit for Education* (WISE) neves oktatási csúcstalálkozó, immár harmadik konferenciáját tartotta 2011. november elején a katarai fővárosban, Dohában. A stratégiai döntés leglátványosabb kifejeződése pedig a közelmúltban alapított „*Education City*”, azaz az Egyetemváros, amellyel Katar a világ egyik legszínvonalasabb tudásközpontja kíván lenni.

Az elmúlt években megszorodtak a felsőoktatásnak szentelt komplex intézmények. A külföldi tanulmányok folytatása egyre népszerűbb az egész világon – ennek egyik oka a fejlődő országok fiataljainak növekvő igénye a magas szintű egyetemi képzésre –, bizonyos államok összetett oktatási lehetőségeket kínálnak, hogy magukhoz vonzzák a világ legjobb szervezeteit, tanárait, diákjait és minél több vállalkozását. A „szuperkampuszok” létrehozásán túlmutató cél pedig a tudás alapú gazdaság erősítése, ami nagy valószínűséggel a XXI. század egyik legfontosabb fogalma lesz majd.

A világ két területe különösen fejlődik ebben a tekintetben. Hasonló oktatási központok jöttek létre a közelmúltban Ázsiában (pl. Malajziában és Szingapúrban) és a Perzsa-öbölben (pl. Dubaiban, az Egyesült Arab Emírátsokban). Más országok pedig komolyan készülnek az ilyen jellegű beruházásokra, mint például Marokkó vagy Oroszország.

A katarai az egyik legnagyobb beruházás. Az 1998-ban alapított Egyetemváros Doha külterületén, közvetlenül a sivatag szélén található, és csupán néhány kilométerre fekszik az emír palotájától. A létesítmény 1400 hektáron terül el. A kampusz csak pár éves, s területe még zsúfolásig tele van darukkal. De már számos épület működik.

Az épületek mindegyike káprázatos látványt nyújt. Az emirátus minden szakterületen azokat a képzéseket részesítette előnyben, amelyek számára a legjobbnak tünnek. Hat amerikai egyetem telepedett le itt, köztük a *Weill Cornell Medical College* (orvostudomány), a *Georgetown* (nemzetközi üzleti kapcsolatok), és a *Texas A & M* (műszaki tudományok). De képviselteti magát a francia közgazdasági egyetem, a *HEC*, és a *University College London* is. Katar megengedheti magának, hogy mindenképp a legjobbat válassza. Az Egyetemvárosba két milliárd dollárt fektettek be.

„Miért is menjünk egy másik kontinensre, amikor elérhető távolságban van az Egyesült Államok legjobb műszaki egyeteme?” – teszi fel magának a kérdést a *Texas A & M* egyik diákja, a 18 éves *Mohammed Alkaabi*. A kanadai tanár, *Edward Kolla*, aki a *Georgetown*-ban oktatja a történelmet, és aki sok kanadai, amerikai, francia és brit felsőoktatási intézményben járt már, azt állítja, hogy a „legjobb felszerelések nálunk találhatóak”.

A *Georgetown* vadanatúj épületében minden nyugalmat és eleganciát sugall. Az egyik terem a washingtoni központhoz csatlakoztatott távolsági videokonferencia rendszerrel is fel van szerelve. Ebben egy kis egyetemi előadóterem egyik falán egy nagy képernyő található, amelyen keresztül életnagyságban láthatóak az amerikai intézmény diákjai. Meg lehet tehát úgy is szervezni egy órát, hogy a katarai és az amerikai hallgatók is részt vegyenek rajta. Nyilván, a két ország közötti nyolc órás időeltolódás az előadások időpontja tekintetében némi szervezést igényel, de „ez itt

egy összekötő kapocs”, mondja lelkesen a 20 éves, egyiptomi származású *Szalma Musza*. És az egyetem felszereltsége? „Csúcstechnológia, természetesen... A könyvtár Macintosh gépekkel és több milliós könyvvel áll a diákok rendelkezésére...” – válaszol a fiatal nő. Tény, hogy az itt elérhető 125 000 könyvvel „ez a legnagyobb angol nyelvű katarai könyvtár” – magyarázza *Susan Fahy*, könyvtáros. És mindemellett bármilyen könyvet át lehet hoztatni az amerikai központból.

Az Egyetemváros minden elképzelhető kényelmi igényt kielégít. A modern építésű hallgatói központban butikok, biliárd, bowling, mecset és éttermek egyaránt megtalálhatóak. Igaz ugyan, hogy csak 2500 fő profitál ezekből a luxuskörülményekből. De „nem baj az, hogy csak ilyen kevés hallgató van” – jegyzi meg *Edward Kolla*. Ez lehetővé teszi a kis létszámú csoportokat és az oktatókhoz, illetve az egyetemi vezetőkhez való könnyű bejutást. Valóban, *Georgetown*-ban 5 diákra 1 oktató jut.

Az egyetemek tehát bőséges anyagi forrásokkal rendelkeznek. A Katar Alapítvány a fenntartás minden költségét átvállalja: mind az épületek fenntartását, mind az oktatók bérköltségét. „A párizsi HEC-nek tehát itt nincs semmilyen pénzügyi kockázata, mondja *Joshua Kobb*, a katarai HEC dékánja, aki maga nem a kampuszban él, hanem Doha üzleti negyedében. Az egyetlen kockázat az lenne, ha csökkentenénk a Franciaországból hozott ráfordításainkat... És nyilvánvaló, hogy itt nem csak pénzügyi megtérülésről van szó: a világ egyik kulcsfontosságú régiójában jelen lenni, pénzben meg nem határozható versenyelőnyt jelent.” Tény, hogy a francia üzleti iskola Dohában már munka mellett végezhető vezetőképzést is biztosít, így előtérbe helyezi az üzleti világgal való szoros együttműködést. „A piac miatt vagyunk itt: a gazdaság növekszik” – magyarázza *Kobb*. „A jelenlévő vállalatok érdekeit szolgáljuk, ezt nem tudjuk megtenni *Jouy-en-Josas*-ból (a HEC székhelye).”

A HEC számára szintén nagyon fontos, hogy tisztában legyen a nemzeti társadalmi és gazdasági fejlődési irányokkal. Ezt *Everette Dennis*, a *Northwestern* Egyetem katarai dékánja is így látja (aki maga kommunikációt és újságírást oktat). „A légkör egyre jobban viszonyul a szólásszabadsághoz, állítja. És mi szeretnénk előmozdítani ezt a

folyamatot.” A dékán emlékeztet arra is, hogy a 2011. szeptember 11-i merénylet óta az amerikaiak törekednek a muzulmánokkal való jobb viszony kialakítására. „Azáltal, hogy itt vagyunk, lehetőségünk van hatást gyakorolni a régióra”, tette hozzá *Dennis* úr.

Vajon hasonló módon oktatják az újságírást Katarban, mint az Egyesült Államokban? „Szinte teljes mértékben” – állítja a dékán. Az oktatók természetesen ügyelnek arra, hogy „az ország hagyományait és törvényeit tiszteletben tartsák” – többek között tilos a Korán vagy az emír bírálása –, de a dékán megjegyzi, hogy a Katar Alapítvány is tiszteletben tartja az oktatás és a hallgatók kiválasztásának teljes szabadságát. Az ország részéről a minőség biztosítása a legfontosabb feladat, hiszen elitképzést szeretne működtetni, az egyetem oktatói számára pedig a hitelesség, hogy biztosítja az amerikai oktatással azonos szintű követelményrendszert.

A tandíjak igazodnak a luxuskörnyezetbe. De Katar egyben gesztusok gyakorlására is hajlandó. A fiatal *Szalma Musza*-nak nem kellett kifizetnie a 40 000-50 000 dollár összegű éves tandíjat a *Georgetown*-ban, annak a támogatásnak köszönhetően, amit a Katar Alapítvány ítelt meg részére. Ugyanez vonatkozott *Bazil Mahfúza* is, aki jelenleg már az egyetem marketing részlegén dolgozik. Ez a libanoni származású fiú azt állítja, hogy állami támogatás nélkül nem tudott volna az Egyetemvárosban tanulni. „Csak az Alapítványnak köszönhetem, hogy itt lehetek” – állítja a fiú. Az, hogy diplomája megszerzését követően itt maradt, nem véletlen. Az emirátus egy tollvonással jóváhagyja a diákhitel kérelmet, ha a hallgatók vállalják, hogy két éven keresztül az országban maradnak dolgozni. Az Egyetemváros célja az, hogy munkaerőt képezzen és tartson helyben, mert a Dohában letelepedett cégeknél szükség lesz a képzett szakemberekre.

Ez az egyik szempont, amely alapján majd eldönthető lesz, hogy Katar helyesen döntött-e. „Vajon működni fog? Nem tudjuk – vallja be *Dennis* úr. Ez egy nagyszabású kísérlet. Míg mindenesetre még minden diák elvégezte a képzést. A jövő majd választ ad arra a kérdésre is, hogy mennyien maradnak a régióban, és hogy a helyi gazdaság fel tudja-e szívni őket... Szerintünk igen.”

(*Le Monde Education*)

A Valóság 2011. évi (LIV. évfolyam) számainak tartalomjegyzéke

CIKKEK, TANULMÁNYOK

A Görögországi Orthodox Egyház állásfoglalása	3	90
<i>Ablonczy László</i> : Honát és a színpadot vágyta hontalanságában...	8	38
<i>Arday Lajos</i> : Horthy Miklós angol–amerikai megítélése	10	31
<i>Árva László – Schlett András</i> : Hosszú menetelés: utak, tévutak, terelőutak	9	24
<i>Bácsfainé Dr. Hévízi Józsa</i> : Hatvan éve elfeledett nevelési eszmények és formák: 90 éves a Szent Margit Gimnázium!	2	50
<i>Bacscai Katinka</i> : Református középiskolák tanárai egy vizsgálat tükrében	4	34
<i>Balázs Judit</i> : Az iszlám bankrendszer	1	1
<i>Banász Zsuzsanna</i> : A megújuló energiák helyzete – a magyar háztartások napkollektor használatának állami ösztönzése	9	45
<i>Bódi Stefánia</i> : Az egyesülési jog hazai szabályozásának története és dilemmái	9	60
<i>Bognár Bulcsu</i> : Szabó Dezső harmadik utas öröksége	3	1
– Szabó Dezső harmadik utassága és a Márciusi Front politikai programja	4	11
– Szabó Dezső nemzeti radikalizmusának hatása Erdei Ferenc és Bibó István fajvédelmére	5	14
– A szárszói viadal	12	1
<i>Bolvári-Takács Gábor</i> : A művészeti díjak rendszerének kialakulása, 1948-1956	6	56
<i>Borsi-Kálmán Béla</i> : A beamterek Eldorádójától Trianonig	7	69
<i>Brauer-Benke József</i> : Hagyomány és hagyományörzés	1	96
– Politikai és tudományos korrektség	12	95
<i>Czár Katalin</i> : Új építéltípus a középítészetben a 19. század utolsó harmadában	9	92
<i>Csajághy György</i> : A magyar őstörténet káosza	5	68
– Néhány adalék a magyarság régi, szinkretikus hitvilágához	12	46
<i>Cserép Tamás</i> : „A középiskola olyan, mint egy nagy gép”	4	72
<i>Egyed Akos</i> : Az Erdélyi Múzeum-Egyesület másfél százada	1	64
<i>Erős Vilmos</i> : A második világháború utáni német történetírás	11	20
<i>Farkas László</i> : A német ellenállás politikai programjai és jövőtervei a második világháború alatt	11	88
<i>Gereben Ágnes</i> : Az orosz energetika konfliktusai	12	88
<i>Gerencsér Tibor</i> : Csoda a Visztulánál	1	37
<i>Gróz Andrea</i> : Hermann Kern emberfelfogása A pedagógia alapjai (1873) című műve alapján	10	96
<i>Hamar István</i> : Cseh–magyar református történelmi kapcsolatok	3	66
<i>Hegedüs István</i> : Unternehmen Werwolf: gerillaháború a Németországot megszálló szövetséges haderők ellen (1944–1945)	11	98
<i>Hegedüs Zsanett</i> : Az 1956-os forradalom arcképcsarnoka Salgótarjánban	2	96
<i>Jordán Gyula</i> : A kínai vállalkozók és a politikai rendszer	2	75
<i>Juhász Dániel</i> ld. Németh István		
<i>Kálmán Zoltán</i> ld. Lakatos Gyula		
<i>Kapronczay Károly</i> : A hazai gyógyszeripar kialakulása és jellemzői a 20. században	7	93
<i>Kerékgyártó T. István</i> : Az állampolgári lét és a Magyarországon élő cigányok individualizálódásának hiánya	4	30
<i>Kóbori Judit</i> ld. Vahid Yousefi		
<i>Kovács Olivér</i> : A fiskális fenntarthatóság közgazdaságtani megalapozottsága	3	37
<i>Kováts-Németh Mária</i> : A környezetpedagógia a fenntarthatóságért	10	100
<i>Kövenfy Katalin</i> : „Nyirábrány koronázatlan királya”	1	48
– A Micskey fiúk	6	76
<i>Kun Miklós</i> : Sztálin, a műkedvelő architektor	2	86
– Joszif Sztálin öregkori metamorfózisai	12	65
<i>Kurucz Adrienn</i> : Magyarország „Kelet Luxemburgia”? – mi az a szabályozott ingatlanbefektetési társaság?	12	78
<i>Lakatos Gyula – Kálmán Zoltán</i> : Hogyan csökkentjük a gazdasági kannibalizmus negatív népegészségügyi következményeit?	7	12

<i>Latorcai Csaba</i> : Katolikus főpapok és a szociális-egészségügyi törvényalkotás az Országgyűlés felsőházában 1927–1944 között	10	53
<i>Lányi András</i> : Ember központú-e az emberközpontú etika?	12	34
<i>Lukács Agnes</i> : Roma értelmiségiek identitása	10	79
<i>M. Császár Zsuzsa – Pap Norbert</i> : A Balkán képzete	5	40
<i>Magyar László András</i> : Az orvostársadalom története Magyarországon 1945-ig	5	90
<i>Magyari Beck István</i> : A világ(osság), mint a kis népek köztársasága	8	1
– Diverzifikáció és homogenizáció	11	1
<i>Maróti Andor</i> : Egységesíthető-e a kultúra fogalma?	5	1
<i>Menyhay Imre</i> : A humánum válsága a jó és a rossz között	12	14
<i>Miklóssy Endre</i> : A település feladatai és intézményeinek korszerűsítése	8	12
– Területigazgatásunk megoldásra váró kérdései	1	82
<i>Miskolczy Ambrus</i> : A „tiszta forrás” – vallás, mítosz, utópia? (I. rész)	2	1
– A „tiszta forrás” – vallás, mítosz, utópia? (II. rész)	3	15
<i>Németh Edit Linda</i> : A jugoszláv állam felbomlása és a koszovói probléma kiéleződése	2	102
<i>Németh István – Juhász Dániel</i> : Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján	11	34
<i>Németh István</i> : Lenin hazautaztatása Oroszországba 1917 tavaszán – német játék a világforradalomban?	2	31
<i>Novák Mircea</i> : A haladás eszméje mint a halhatatlanság akarása	8	79
<i>Oláh János</i> : Gazdálkodás az áradó vízzel	1	12
<i>Oláh Péter</i> : Turanizmus – török-magyar kapcsolódási pontok a XX. század első felében	4	44
<i>Oláh-Gál Róbert</i> : Bolyai Farkas és Kemény Simon családja	7	59
<i>Palkó László András</i> : Az „egyszemű szörny” születése	8	61
<i>Pap Norbert</i> ld. <i>M. Császár Zsuzsa</i>		
<i>Pelle János</i> : Balogh páter, a koalíció „szürke eminenciása”	4	92
<i>Salamon Konrád</i> : A fővezérségtől a kormányzóságig	10	48
<i>Sallai János</i> : Egy meg nem jelent cikk a lengyel haderőről	4	85
<i>Samu Mihály</i> : Alkotmányosság és alaptörvény	1	102
<i>Schlett András</i> ld. <i>Árva László</i>		
<i>Siklósi Péter</i> : A NATO Lisszabon után	4	25
<i>Simándi Irén</i> : „Szól A Rádió...”	6	86
<i>Srágli Lajos</i> : „Jól fizetni, az egy olcsó dolog”	5	60
<i>Szabó A. Ferenc</i> : Horthy Miklós és a kassai bombázás – versengő nézetek a merényletről	10	20
<i>Szabó Tibor</i> : A „nemzetállam kiüresedése” és a migráció	8	91
<i>Szávay László</i> : Miért válhat az elnyomás eszközévé a vallás az utópikus rendszerekben?	9	77
<i>Székely Gábor</i> : A világ, amelyben élünk és a nyelv	6	30
<i>Szergényi István</i> : Energia esszé	10	1
<i>Szilágyi István</i> : A brazil Legfelső Hadi Akadémia: geopolitika és nagyhatalmi szerepvállalás	3	76
<i>Szmodis Jenő</i> : A jog prepozitivistá fordulatáról	6	1
– A jog humánológiai alapjairól és vallási jellegéről	9	1
<i>Szűts István Gergely</i> : „Kiköltözők társadalma”	1	21
<i>Techet Péter</i> : Carl Schmitt 1933 előtt és után	7	1
<i>Tófalvi Zoltán</i> : A Magyarországon kivégzett 1956-os erdélyi mártírok	5	99
<i>Tóth Ákos</i> : Megváltozott állami szerepvállalás Magyarországon kultúrafinanszírozásában	3	53
<i>Tóth Tamás</i> : Méhely Lajos és népbírósi pere	2	63
<i>Trembeczki István</i> : A klímaváltozásról – társadalomfilozófiai perspektívából	4	1
– A klímaváltozásról – történetfilozófiai perspektívából	11	9
<i>Ugrai János</i> : A cigándiak esete Bátky Jánossal	9	82
<i>Vahid Yousefi – Kóbori Judit</i> : Hány lábön áll a magyar mezőgazdaság?	7	30
<i>Varga Károly</i> : Két pünkösöd	12	73
<i>Várdy Béla</i> : Asbóth Sándor az amerikai emigrációban	8	27
<i>Véry Zoltán</i> : A hatékonyság történetéből	7	23
<i>Vízvári Béla</i> : A népszavazás védelmében	5	55
<i>Zétényi Zsolt</i> : Alaptörvényre van szükség avagy az új alkotmány mítosza	5	29

KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Balogh Tibor</i> : Az agresszív kód dialektikája	5	106
<i>Bangó Jenő</i> : A Jászság – túl a Lehel kürtjén	7	112
<i>Bellágh Rózsa</i> : Egy szibériai hadifogoly és erdélyi iskolaalapító önéletrajza	7	117
<i>Bódi Stefánia</i> : Népesedés, migráció, biztonság	1	108
<i>Botond Gyula</i> : Posztmodern mérlegen	5	110
<i>Buda Béla</i> : A '38-as nemzedék	1	114
<i>Gróz Andrea</i> : Az erdőpedagógiától a környezetpedagógiáig	7	109
<i>Hámori Péter</i> : Reformátusok Budapesten	9	114
<i>Horváth Zsolt</i> : Quis custodiet ipsos custodes avagy ki őrzi az őrzőket?	7	106
<i>Kapronczay Károly</i> : A himnusz, a nemzet jelképe	6	107
– A Szolidaritás mártír káplánja: Jerzy Popieluszko	2	111
– Az örmény egyház története	11	112
– Nevelés és művelődés Hispaniában	4	114
– Történetek „A fejlődés természetéből” – gondolatok Gazdag László könyvéhez	8	107
– Háromszáz év magyar gazdasága	12	109
<i>Kapronczay Katalin</i> : „... most elmondom, mint veszttem el...”	8	109
– Fejezetek az orvostudomány felvidéki történetéből	1	112
– Másfél évszázad Komárom nyomdászati- és sajtótörténetéből	4	112
<i>Loppert Csaba</i> : Igazi szociáldemokrata volt-e Buchinger Manó?	8	101
<i>Lukács Ágnes</i> : Mit értékelnek a magyarok?	7	102
<i>M. Császár Zsuzsa</i> – <i>Pap Norbert</i> – <i>Reményi Péter</i> – <i>Végh Andor</i> : Különös recenzió egy furcsa könyvről	9	103
<i>Miskolczi Ambrus</i> : „Hazaárulók” nagyító alatt	6	109
<i>Pap Norbert</i> ld. <i>M. Császár Zsuzsa</i>		
<i>Prugberger Tamás</i> : Családtörténet, kor- és önéletrajz egy teljes és két rész-évszázadot átívelten	11	104
<i>Rákóczi Katalin</i> : „Az egészség nagyszerű dolog”	10	112
– Egészségügy a társadalom szolgálatában	12	111
<i>Reményi Péter</i> ld. <i>M. Császár Zsuzsa</i>		
<i>Sulyok Anita</i> : Magyar vonatkozások Casanova emlékirataiban	10	106
<i>Szakolczai Attila</i> : Az 1956-os magyar „zavargások és hatalomváltások”	3	94
<i>Szakolczai György</i> : Felzárkózás vagy lemaradás?	4	97
<i>Végh Andor</i> ld. <i>M. Császár Zsuzsa</i>		
<i>Véry Zoltán</i> : Kutatni, építeni és épülni – Gondolatok a „Tudásból várat...” című könyv kapcsán	12	104
<i>Vörös Imre</i> : Intranszigencia vagy menteni a menthetőt?	6	113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

A népirtás fogalmának helyes és helytelen használata	8	126
A sztálinizmus emlékezete Putyin Oroszországában: folytonosság vagy szakítás?	3	116
<i>Alex Perry</i> – <i>Alan Boswell</i> : Észak-Szudán és Dél-Szudán véres születése	9	121
Bevándorlás. Szabad az út	12	121
Bevándorlás Nagy-Britanniába	12	125
<i>Bill Emmott</i> : Új demokráciák az Európai Unióban	5	117
<i>Bynjar Lia</i> : Az Oszama bin Laden nélküli Al-Kaida	6	120
<i>Dave Eggers</i> – <i>Ninive Clements Calegari</i> : Az alacsony pedagógusbérek magas ára	6	115
<i>Elie Cohen</i> : Az európai nukleáris egyenleg	7	123
<i>Eric Heginbotham</i> ld. <i>Gilboy, George J.</i>		
<i>George J Gilboy</i> – <i>Heginbotham, Eric</i> : Kína dilemmája	1	121
Globalizáció és bevándorlás Olaszországban	12	123
<i>Guillaume Duval</i> : A nehéz kínai fordulat	1	125
<i>Heather A. Conley</i> : A Nyugat bukása: Európa egykor és most	10	115

<i>Hélène Carrère d'Encausse</i> : „A haza misztikus felfogása” (interjú)	2	115
<i>Helmut Schmidt</i> : „A Bundesbank élén szívük mélyén reakciós emberek ülnek...”	1	118
Hova vezetnek az ökológiai lábnyomok?	9	117
<i>Ibrahim Farghali</i> : Egy új Egyiptom – mindenkinek	8	118
<i>Irwin M. Stelzer</i> : Közeleg az euroövezet felbomlása	6	122
<i>Jack A. Goldstone</i> : A 2011-es arab forradalmak összefüggései	8	111
<i>Jacqueline de Linares</i> : Pályakezdekők garantált munkahellyel	8	125
<i>James Gleick</i> : A Google markában	12	114
<i>Jean Sévillia</i> : Hét lecke a keresztények Istenéről	7	125
<i>Jerome Kohn</i> : A totalitarizmus, a politika fonákja	3	120
<i>John M. Broder</i> : Az amerikai olajtartalék megnyitásának hatása az olaj világszertei árakra	8	121
<i>Jürgen Habermas</i> : Európa sorsa	1	116
<i>Keith Suter</i> : Az amerikai évszázad vége?	10	123
<i>Louise Story</i> : Titkos banki elit irányítja a határidős piacokat	5	120
<i>Maev Kennedy</i> : Létező személy volt Ophelia?	8	123
<i>Marcia A. Finkelstein</i> : Önkéntes elégedettség és önkéntes tevékenység: gyakorlati megközelítés	11	122
NATO: Majd az amerikaiak segítenek	7	126
<i>Ninive Clements Calegari</i> ld. Dave Eggers		
<i>Olaf Storbeck</i> : Miért jelentenek biztonsági kockázatot a nagy bankok?	5	127
<i>Pascal Bruckner</i> : Öröme ítéltve	5	114
<i>Paul Dietschy</i> : A futball szenvedélye	2	118
<i>Pierre Rosanvallon</i> : A rövidlátó demokrácia	2	123
<i>Samuel G. Freedman</i> : Egyre több katolikus iskola zár be az Egyesült Államokban	8	120
<i>Stephen Kinzer</i> : Ki győzött Törökországban?	11	115
Szentől szemben	9	125
Tájkép, Fukusima után	4	116
<i>Yvan Blot</i> : Pascal Salin: Vissza a kapitalizmushoz!	6	117

KÉPEK

<i>F. Farkas Tamás</i> grafikái	4
– grafikái	9
<i>Károlyi András</i> grafikái	2
– grafikái	6
– grafikái	10
– grafikái	12
<i>Keresztes Dóra</i> grafikái	3
<i>Orosz István</i> grafikái	7
– grafikái	11
<i>Szabó Eszter</i> grafikái	1
– grafikái	8
<i>Várnagy Ildikó</i> grafikái	5

E számunk szerzői

Balogh Tibor főiskolai tanár, Szeged

Farkas Zoltán mérnök-tanár, Budapest

Frenyó Zoltán filozófus, Budapest

Havasdi József tanársegéd, Pécs

Jóna György egyetemi adjunktus, Nyíregyháza

Kapronczay Károly történész, Budapest

Máthé Áron történész-szociológus, Budapest

Szigetvári Krisztián építészmérnök, történész, Pécs

Szilágyi István egyetemi tanár, Pécs

Szmodis Jenő egyetemi adjunktus, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Szmodis Jenő: Jogfilozófiák, jogintézmények és a természet 1

MŰHELY

Balogh Tibor: (Természet)tudomány versus mitológia/filozófia 24

Jóna György: Klaszterek az újkapitalizmusban 31

Máthé Áron: Kommunista propaganda 1956-ról: a fasizmus vádja 44

SZÁZADOK

Frenyó Zoltán: Prohászka Ottokár index-ügye száz év távlatából. 56

Havasdi József: Duna menti zárvonalak az 1831. évi kolerajárvány idején
Dél-Dunántúlon 63

Szilágyi István: „Szonettek Magyarország nemes hőseiről és jeles eseményeiről”
Kanári-szigeteki költő verskoszorúja Budavár 1686-os visszavételéről 77

Szigetvári Krisztián: A Primo de Rivera-diktatúra (1923–1930) ideológiájának
tükröződése a korszak tankönyveiben (1. rész) 81

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Farkas Zoltán B.: Diagnózisok és kezelések 106

Kapronczay Károly: Báthory András, a tragikus sorsú bíboros erdélyi fejedelem 112

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Tamar Lewin: Megfizethetetlené válhat az egyetemi képzés az átlag amerikaiak számára (115) Az angliai szülők tájékoztatlanok az egyetemi oktatás költségeivel kapcsolatban (116) Sok angol szülő elhalasztja a nyugdíjba vonulást, hogy gyermeke egyetemi tanulmányait finanszírozni tudja (116) A doktoranduszok helyzete Franciaországban (117) *Benoît Floc'h*: A külföldi diákok kedvezőtlen fogadtatása Franciaországban (119) A fiatal jogászok helyzete Franciaországban (121) A világ legkülönlegesebb egyetemi kampuszai – Futurisztikus egyetemi város az arab világban (123)

A Valóság 2011. évi (LIV. évfolyam) számainak tartalomjegyzéke. 125

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtevéstünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2012-ik évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2011-ik évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

